

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2020. Вип. 31.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

ISSN 2411-2143

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 31

ВІННИЦЯ
2020

УДК 93/94(06)

Н 34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 31. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. – 152 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2019-31

Збірник включений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №528 від 12.05.2015 р.)
Видання індексується в *Index Copernicus* та *Google Scholar*.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол №9 від 19.02.2020 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Заступник головного редактора:** Юрій Зінько, кандидат історичних наук, професор, декан факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Василь Зінов'єв, доктор історичних наук, професор кафедри російської історії Національного дослідницького Томського державного університету, головний редактор журналу «Вісник Томського державного університету. Історія» (Російська Федерація); Ганна Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Оксана Калішук, доктор історичних наук, професор кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Україна); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна); Григорій Лазько, доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Гомельського державного університету імені Франциска Скорини (Республіка Білорусь); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Суляк, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філології, історії та суспільних дисциплін Тараклійського державного університету імені Григорія Цамблака, головний редактор міжнародного історичного журналу «Русин» (Республіка Молдова); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; <https://vspu.net/nzhist>; e-mail: naukzapvdpu@meta.ua.

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2020

© Авторі статей, 2020

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2020. Вип. 31.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143

*The certificate on the state registration of
printed mass media
Series KV № 8414 dated February 6, 2004*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 31

VINNYTSIA
2020

УДК 93/94(06)

Н 34

Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History. Issue. 31. Collection of scientific researches / By the general editorship of the professor O. Melnychuk. – Vinnytsia: LLC «TVORY», 2020. – 152 p. DOI: 10.31652/2411-2143-2019-31

The collection is included in the list of scientific professional publications in which the results of dissertation researches on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 528 dated May 05/12/2015)

*The collection is indexed in the international databases: **Index Copernicus** and **Google Scholar**.*

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Protocol No. 9 dated February 19, 2020).

Editorial Board

Editor in Chief: Oleh Melnychuk, Dr (History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History, Law and Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatolii Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr (History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr (History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine);

Vasiliy Zinoviev, Dr (History), Professor of the Department of Russian History of National Research Tomsk State University, Editor-in-Chief of the “Journal of Tomsk State University. History” (Russian Federation);

Hanna Magdalena Zowczak, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Oksana Kalishchuk**, Dr (History), Professor of the Department of Archeology, Ancient and Medieval History of Ukraine of Lesya Ukrainka Eastern European National University (Ukraine); **Tetiana Karoyeva**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine);

Olha Koliastruk, Dr (History), Professor, Head of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Legal Sciences and Philosophy of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Vice-Rector for Scientific, Innovation and International Activities of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine);

Maryna Krugliak, PhD (History), Associate Professor of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr Polytechnic State University (Ukraine); **Grigory Lazko**, Dr (History), Professor of the Department of World History of Francisk Skorina Gomel State University (Republic of Belarus); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine);

Vladylena Sokyrskya, Dr (History), Professor of the Department of International Relations and Tourism Kyiv International University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor, Head of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine); **Sergey Sulyak**, PhD (History), Associate Professor, Professor of the Department of Philology, History and Social Sciences Taras Shevchenko State University, Editor-in-Chief of the International Historical Journal «Rusin» (Republic of Moldova);

Victoria Telvak, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and special historical disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Iuliia Khytrovska**, Dr (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:
21100, Ukraine, Vinnytsia, st. K. Ostrozky, 32, building 3, room 323. **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapVDPU@meta.ua **URL:** <https://vspu.net/nzhist>
© Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University, 2020

© Authors of articles, 2020

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*****Оксана Маркевич***

Варфоломій Гіжицький (1775 – 1826) – перший волинський губернатор польського походження **9**

Андрій Шевчук

Цивільні департаменти головних судів Правобережної України (1797 – 1831): імперські практики у річпосполитівській судовій традиції **17**

Тетяна Каросва

Фрондерські настрої помісного дворянства Правобережної України другої половини XIX ст. крізь призму книжкових практик **30**

Ярослав Цецик

Соціально-економічна ситуація у Волинській губернії напередодні та під час Першої світової війни **37**

Дмитро Гуцол

«Українське зміновіхівство» в культуротворчому процесі в УСРР в 1920-х рр. **45**

Олексій Гончаренко

Місце обласних управ у системі гітлерівського окупаційного апарату влади: процес створення, службові компетенції, характеристики керівників (1941 – 1942) **53**

Юлія Чайка

Досягнення українського кіно на міжнародних кінофестивалях та форумах (друга половина 1950-х – 1960-х рр.) **63**

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ***Олександр Поліщук, Віктор Адамський***

Інститути влади Літинського повіту в умовах революційних трансформацій навесні 1917 року **69**

Олена Стадник, Наталія Кузьмінець

Релігійне життя подільського села у вимірах радянської повсякденності 20-х рр. XX ст. **79**

Олег Мельничук, Максим Мельничук

Національно-культурне та духовне життя вінничан у початковий період нацистської окупації (за матеріалами газети «Вінницькі вісті») **88**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Олександр Садовнік

Придністровський конфлікт 1989-1992 рр.: хронологічні межі та головні етапи **99**

Олександр Неприцький, Тетяна Неприцька

Популяризація польської мови в світі в контексті національного брендингу наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.. **105**

ЕТНОЛОГІЯ

Валентина Гребеньова, Валерій Кононенко

Прізвищевий масив Коханівської волості Вінницького повіту (на матеріалах Державного архіву Хмельницької області) **111**

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Ігор Кушко, Руслан Прилипко

Перші кроки Директорії у грудні 1918 – січні 1919 рр. за спогадами діячів української революції **119**

Микола Стопчак

Політика Польщі та Румунії щодо інтернованої Армії УНР (1921 – 1924): інтерпретації радянської історіографії **128**

РЕЦЕНЗІЇ

Василь Педич, Вікторія Тельвак

Поліщук Ю.А. Мирон Кордуба як історіограф, археограф і джерелознавець. – Черкаси: Вид. Ю.Чабаненко, 2019. – 274 с. **137**

Віталій Тельвак, Владига Ольга

Етнічна історія східних слов'ян у дзеркалі сучасної історіографії (Івангородський К. В. Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси). – Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2018. – 422 с.) **141**

Для авторів **147**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Oksana Markevych

Bartholomew Gizycki (1775 – 1826) – the first Volyn governor of Polish descent **9**

Andrii Shevchuk

Civil Departments of the Supreme Courts in the Right-Bank Ukraine (1797 – 1831): Imperial Expertise in the Polish and Lithuanian Commonwealth Judicial Tradition **17**

Tetiana Karoyeva

Fronde-like sentiment of landed gentry of Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th century in the light of book-related practices **30**

Yaroslav Tsetsyk

Socio-economic situation in Volyn province before and during the First World War **37**

Dmytro Gutsol

"Ukrainian shift education" in the cultural process in the Ukrainian SSR in the 1920s **45**

Oleksii Goncharenko

The place of regional administrations in the system of Hitler's occupation apparatus of power: the process of creation, official competences, characteristics of the heads of 1941–1942. **53**

Yuliia Chaika

Achievements of Ukrainian movie at international film festivals and forum (the second half of the 1950s - 1960s) **63**

HISTORY OF PODILLIA

Oleksandr Polishchuk, Viktor Adamskyi

Institutions of Power of the Lityn District in the Conditions of Revolutionary Transformations in the Spring of 1917 **69**

Olena Stadnyk, Natalia Kuzminets

Religious life of the Podillya village in measurement of Soviet everyday life in the 20-s of the twentieth century **79**

Oleh Melnychuk, Maksym Melnychuk

National-cultural and spiritual life of Vinnytsia during the initial period of Nazi occupation (according to the newspaper "Vinnytsia news") **88**

WORLD HISTORY

Oleksandr Sadovnik

Transnistrian conflict of 1989-1992: chronological boundaries and main stages **99**

Oleksandr Neprytskyi, Tetyana Neprytska

Polish Language Popularization in the World in the Context of National Branding at the End of the 20th – Beginning of the 21st Century **105**

ETHNOLOGY

Valentyna Hrebenova, Valerii Kononenko

The abundance of surnames of Kokhanivska Volost in Vinnytsia District (based on the materials of the State Archives of Khmelnytskyi Region) **111**

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Igor Kushko, Ruslan Prylypko

The first steps of the Directory in december 1918 – january 1919 under the statesman of the Ukrainian revolution **119**

Mykola Stopchak

Poland and Romania's policy on the UNR Internee Army (1921–1924): interpretations of Soviet historiography **128**

REVIEWS

Vasyl Pedych, Viktoriia Telvak

Polishchuk Yu.A. Myron Korduba as a historiographer, archeographer and Source studies historian. – Cherkasy: Kind. Y. Chabanenko, 2019. – 274 p. **137**

Vitalii Telvak, Vladyha Olha

Ethnic history of the East Slavs in the mirror of modern historiography (Ivangorodsky K. Ethnic History of the East Slavs in Contemporary Historiography (Ukrainian, Belarusian and Russian Discourses). – Cherkasy: Ed. Yu. Chabanenko, 2018. – 422 pp.) **141**

For Authors **147**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 94(477)«1775/1826»:929.7.036(438)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-31-9-16>**Оксана Маркевич**

Житомирський державний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук (Україна)

e-mail: oksanamarkevich@ukr.netORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0457-8697>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/2298809>

Варфоломій Гіжицький (1775 – 1826) – перший волинський губернатор польського походження

Анотація. Метою статті є аналіз діяльності В. К. Гіжицького на посаді волинського губернатора і висвітлення впроваджуваних ним нововведень. З'ясовуються його управлінські та особистісні якості. Описано взаємостосунки між верховною владою та місцевою шляхтою. **Методологія дослідження** ґрунтується на універсальних дослідницьких принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, що дозволило проаналізувати основні етапи життя В. К. Гіжицького у залежності від політики у Правобережній Україні. **Наукова новизна** роботи полягає у визначенні того, що губернатор як вищий імперський чиновник здійснював не тільки свої прями повноваження керівника місцевих органів влади, а й загальнодержавні завдання, зокрема інтеграція території до складу Російської імперії. Автором висвітлено спробу модернізації Канцелярії волинського губернатора, яку ініціював губернатор з метою покращення управління краєм. Створено об'єктивний соціально-професійний портрет волинського губернатора. **Висновки.** В. К. Гіжицький, перший губернатор Волині польського походження, був призначений для покращення відносин між верховною владою і польською шляхтою. Військова служба та управлінський досвід, отриманий на виборній посаді предводителя дворянства, стали перевагами при такому призначенні. Однак місцева еліта не охоче йшла на співпрацю з губернатором, навіть поляком, тому йому не вдалося реалізувати більшість першочергових управлінських завдань. Погіршували становище особливості характеру губернатора, що призводило до конфліктів з віце-губернаторами та губернським предводителем дворянства. Це стало приводом проведення сенаторської ревізії. Доведено, що незважаючи на деякі виявлені порушення, імперську владу задовольнив досвід призначення губернатором місцевого уродженця, тож і наступним волинським губернатором став поляк.

Ключові слова: Волинська губернія, губернатор, предводитель дворянства, шляхта.

Постановка проблеми. Формування кадрового складу службовців – ключове питання державного управління у всі історичні періоди. Наукового осмислення потребує кадрова політика Російської імперії з її регіональним виміром управління, виваженим підходом до окраїнних територій, у яких чиновники найвищого рівня виконували не лише формальні, визначені законодавством обов'язки, а діяли як політичний інструмент для забезпечення і утвердження імперської присутності.

Волинська губернія вважалася складним для управління регіоном. Інститут губернатора потребував значної модернізації, аби бути здатним рахуватися з відмінностями краю, що полягали у близькості державного кордону, строкатому соціально-етнічному складі населення, а також поведінкою шляхти. До того ж начальникам губерній ввірялось виконання додаткових завдань: якнайшвидше переведення безземельної шляхти у непривілейований стан, розселення євреїв, регулювання їх зайнятості, контроль за перетином кордону тощо. Саме тому підбір чиновників, особливо губернаторів, мав свої особливості.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Дослідження управління територіями через призму діяльності чиновників найвищого рівня – підхід, що активно розробляється українськими вченими [Шандра, 2007; Коляда, 2018]. Постає В. К. Гіжицького фрагментарно висвітлювалася в контексті подій 1814 – 1816 рр., а саме конфлікту між губернатором М. І. Комбурлеєм та волинською шляхтою, що в історіографії дістав назву «Волинської революції» [Бовуа, 2011 : 214]. Внаслідок політичних інтриг вдалося усунути найвпливовішого урядовця першої третини XIX століття, і вперше домогтися призначення на цю посаду місцевого уродженця.

Бовуа Д. відзначив особливе становище Волині в межах Правобережної України, яке проявилось у налагодженні діалогу між верховною владою і шляхтою. В результаті поляки домоглися не тільки зайняти ключові губернські посади, а й відновили виборність справників, отримали дозвіл залучати на службу осіб, які не довели шляхетного походження, сповільнити темпи декласації безземельної шляхти тощо. Однак, як би не розцінювалися ці кроки верховної влади (милість, діалог, наївність), вони мали на меті інтеграцію польської шляхти в Російську імперію [Бовуа, 2007 : 189-200]. Цієї ж думки дотримується Ю. М. Поліщук, який, аналізуючи імперське законодавство, визначив основні управлінські заходи для переведення переважної більшості польської шляхти у податні стани та залучення на територію Правобережжя російських чиновників [Поліщук, 2018 : 168]. Однак дослідники не вдавалися до висвітлення діяльності Варфоломія Гіжицького як губернатора Волині.

Суперечливу оцінку постаті дають джерела особового походження – листи та спогади сучасників. У мемуарах поляків, проаналізованих В. В. Єршовим, Варфоломій Гіжицький виступає активним патріотом, благодійником, справедливим чиновником і шляхетною людиною [Єршов, 2008 : 484]. Оцінка ця пов'язана з тим, що автори Є. Івановський та Є. Фелінська добре знали і товаришували з родиною Гіжицьких. Натомість ще один поляк, Г. Олізар, маючи особисту образу, дає негативну характеристику, вказує на нестримний характер, перевищення повноважень [Копилов, 1893 : 35]. Найгіршу оцінку діяльності губернатора отримав від російських урядовців, які охарактеризували його як запальну, необачну, заздрісну особистість, яка не мала належного авторитету у дворян, не розумілася на російському законодавстві [Волконський, 1901 : 395]. У листах надвірного радника М. Опітова, В. Гіжицький виступає як інструмент інтриг А. Ілінського, направлених проти М. Комбурлея та всієї імперської влади [Опитов, 1883 : 350].

Більш стриману характеристику з описом конкретних заходів на посаді губернатора дає Я. Д. Охотський, мемуари якого видрукував Ю. І. Крашевський. За словами автора, досягнувши військових успіхів, об'єднуючи риси хоробрості і рішучості, безкорисливості і справедливості, В. К. Гіжицькому не вистачало тактовності і стриманості, то ж він був не на своєму місці і не зумів реалізуватися на високій посаді [Охотський, 1874 : 98]. Така суперечлива характеристика у сукупності з тривалим перебуванням на займаній посаді вимагає детального висвітлення діяльності одного з найсупечливіших волинських губернаторів, В. К. Гіжицького, з'ясуванні взаємостосунків з місцевою шляхтою, як сприймався польською елітою поляк-губернатор, оцінка його діяльності верховною владою і чи вплинуло таке призначення на становище Волині у складі Російської імперії.

Метою статті є аналіз діяльності Варфоломія Каєтановича Гіжицького (1775 – 1826) на посаді волинського губернатора, висвітлення впроваджуваних ним нововведень, з'ясування його управлінських та особистісних якостей, а також мотивів призначення на цю посаду поляка, вперше за російської присутності в краю.

Виклад основного матеріалу. Варфоломій Гіжицький нащадок старовинного польського шляхетського роду герба Гоздава. Батько його, Каєтан, був одружений на Катерині Раковській та обіймав у Речі Посполитій посади хорунжого спочатку Житомирського, а потім Київського. Родинний маєток Молочки знаходився на Волині. Майбутній губернатор отримав відповідну його походженню освіту – закінчив піярський пансіон у Варшаві та оволодів багатьма іноземними мовами. Військова кар'єра розпочалася під керівництвом Ю. Понятовського ротмістром кавалерії, але швидко отримав чин полковника за успішні дії проти російських військ при Зеленіцях 1792 р. Після приєднання Станіслава Августа до Торговицької конфедерації покинув армію і повернувся у Молочки [Чулков, 1916 : 175]. Надвірний радник М. Опітов докоряв, що зміна політичних поглядів сталася тому, що В. Гіжицький швидко зрозумів, що подальший розподіл Речі Посполитої був неминучим і кинувся рятувати родинні маєтності [Опитов, 1883 : 350].

За час його перебування у Молочках стався конфлікт з православними священиками, яких, як описано в історіографії, «запрягали в плуг і мучили різними способами» [Бовуа, 2007 : 195]. Після широкого розголосу, аби врятувати маєтки, які вже були арештовані, В. Гіжицький просив протекції П. Румянцева. Останній звернувся особисто до Катерини II, прохаючи помилування, а не правосуддя, тим самим майбутній губернатор визнавав свою провину. Імператриця не відмовила генерал-фельдмаршалу і справу таким чином було залагоджено [Охотський, 1874 : 57]. Варфоломій Каєтанович, натомість, вступив на російську військову службу в званні підполковника, а 21 листопада 1797 р. отримав чин полковника і прийняв командування гусарським полком Боура, що дислокувався в Грузії; згодом був виведений на Кавказьку прикордонну лінію. Військова кар'єра до пори складалася вдало, оскільки 9 вересня 1798 р. він був підвищений до генерал-майора, успішно інспектував кавалерійські полки. Однак розгнівив імператора Павла I і в листопаді 1799 р. був відсторонений від служби [Чулков, 1916 : 175].

Варфоломій Кастанович повернувся на Волинь, де вже відчувався особливий статус, пов'язаний з новим баченням Павла І приєднаних територій, а саме «губерній на особливих правах і привілеях...». Було збережено польське судочинство, польська мова в діловодстві, назви попередніх чинів. Це вплинуло на взаємини шляхти і адміністрації. У спогадах Я. Охотський описує конфлікт Варфоломія Гіжицького і тодішнього волинського губернатора К. І. Глазенапа. Під час бенкету, влаштованому А. Ілінським у містечку Романові, В. К. Гіжицький при численних гостях ударив губернатора бокалом по голові. Конфлікт вдалося швидко залагодити, однак ця обставина змусила верховну владу змінити неавторитетного губернатора. В. Гіжицький доводив свою лояльність, вступивши на військову службу 8 грудня 1800 р. [Охотський, 1874 : 63].

Подальші військові звершення тісно пов'язані з війною проти Наполеона. За проявлену хоробрість під Аустерліцем та у зв'язку з пораненням, він отримав перший російський орден Св. Володимира 3 ст. Під час повернення в імперію командував кавалерійською колоною, а 1806 р. отримав у командування бригаду з Харківського та Чернігівського драгунських полків та Охтирського гусарського.

30 листопада 1806 р. було оголошено новий збір земського ополчення і В. Гіжицький за власний кошт спорядив дванадцять вершників і просив зарахувати їх у свій полк, незважаючи на те, що дія указу не розповсюджувалася на Волинь. Майбутній губернатор особливо відзначився під час командування передовими загонами І. М. Ессена, а під час військової операції при Шумові тріумфально знищив два ворожі ескадрони. Це був «зірковий час» Варфоломія Кастановича, він отримував найвищу похвалу за свою діяльність від військового командування, а ввірені йому полки перебували у зразковому стані. Коли ж військові дії розпочалися на колишніх польських територіях, аби не виступати проти своїх земляків, він прохав про переведення у Молдову. 17 лютого 1808 р. був звільнений від служби [Чулков, 1916 : 176].

Події 1812 р. застали В. К. Гіжицького на Волині¹. Ініційована тодішнім волинським губернатором М. І. Комбурлеєм активна конфіскація маєтків шляхти, запідозрених у співпраці з Наполеоном і навіть тих, які виїздили без дозволу за кордон, змусили поляків шукати способів протидії губернському начальству. Захисником інтересів земляків став В. К. Гіжицький. Він швидко заручився підтримкою шляхти, а завдяки військовим заслугам мав беззаперечний авторитет у верховній владі, яким скористався у боротьбі проти М. І. Комбурлея. Вже 18 січня 1814 р. В. К. Гіжицький був обраний волинським губернським предводителем дворянства (губернським маршалком).

Домогтися відставки сенатора М. І. Комбурлея, який управляв краєм на правах генерал-губернатора, було справою не з простих. Лише завдяки тому, що польські магнати зуміли подати скаргу на дії губернатора особисто Олександрю І, сприяло її розгляду. У ній зазначалося, що дворянські маєтки Волинської губернії обтяжені надмірними податками, військовими повинностями, зловживанням чиновників, налякані погрозами і помстою начальства. І хоча була призначена сенаторська ревізія, центральна влада залишалася на боці начальника краю і надіслала йому копію цієї скарги з вимогою створити у Радзивиліві слідчу комісію, якій шляхта могла подавати скарги на чиновників. Однак жодних дій стосовно оскаржень вона так і не здійснила, тож невдоволення лише зростало [Середонин, 1902 : 440].

Організована ревізія Ф. Ф. Сіверса пройшла в два етапи. Спочатку відбувся огляд присутствених місць губернії, який не виявив незаконних дій збоку губернатора чи значних зловживань російських чиновників. У листі від 24 травня 1815 р. сенатор Ф. Ф. Сіверс писав імператору, що його приємно здивував побачений порядок у діяльності адміністративних установ, а конфлікт М. І. Комбурлея з волинським шляхетством стався тому, що той висловився про нелояльність їх престолу. Це змусило В. К. Гіжицького змінити тактику дій. Він, користуючись посадою предводителя дворянства, їздив від повіту до повіту, агітуючи скаргитись на протиправні дії особисто сенатору. У кожному повітовому центрі було організовано урочистості, де Ф. Ф. Сіверс вислуховував шляхтичів. Під час цих подорожей сенатор і польський шляхтич налагодили стосунки, що в подальшому відобразиться на підтримці дій останнього з боку Сенату [Опитов, 1883 : 815].

Масла у вогонь додавали донесення графа О. Ф. Ланжерона про значну контрабанду з Волинської губернії та конфлікт губернатора і графа Булгарі – начальника Радзивилівського митного округу, що змусили розглянути зв'язок вищого губернського керівництва з контрабандою. Було доведено зловживання губернатора, зокрема, участь його у контрабандній торгівлі, розповсюдженні фальшивих асигнацій, зв'язок багатьох чиновників з

¹ Дослідники, які прямо посилаються на формулярний список В. К. Гіжицького та інші джерела нічого не говорять про його військову участь під час війни 1812 р. [Чулков, 1916 : 176; Бовуа, 2011 : 161]. Швидше за все після відставки 1808 р. він перебував на Волині [Охотський, 1874 : 70].

.....
контрабандистами. 23 грудня 1815 р. М. І. Комбурля було звільнено з посади губернатора і передано під суд Сенату [Середонин, 1902 : 439–441].

Після виявлених зловживань верховна влада роздумувала над кандидатурою волинського губернатора, щоб відновити відносини між шляхтою і адміністрацією. 14 березня 1816 р. Олександр I призначив губернатором колишнього губернського маршалка В. К. Гіжицького [Чулков, 1916 : 176]. Ще однією перевагою при такому виборі відіграла тривала військова служба в імператорській армії, яка високо цінувалася верховною владою [Hassell, 1970 : 294] (а в цьому випадку ще й служила гарантією благонадійності). Вперше з часу захоплення територій цю посаду обіймав місцевий уродженець. Чи вплинуло це на відносини чиновника з волинською шляхтою та імперською владою? Певно що так, оскільки губернатор за колом своїх обов'язків виразник інтересів держави, а не місцевої еліти.

Від новопризначеного чиновника вимагалось не поступатися інтересами верховної влади, а значить приймати непопулярні, а часто і невідгідні для шляхти рішення. Такими складними для виконання обов'язками були участь у ревізії військ, забезпеченні їх квартирами, дровами, соломкою [ДАЖО. Ф 9. Оп.1дод. Спр.37. Арк. 84]. Губернатор особисто слідкував за відбуванням постоїв, проведенням торгів на постачання продуктів для військових частин, оскільки верховна влада прискіпливо контролювала цю ділянку, адже йшлося про інтерес держави. Вже 1817 р. В. К. Гіжицький отримав попередження за те, що ціни на основні товари для армії тут були вищі, ніж у інших правобережних губерніях, від чого значно втрачала імперська скарбниця [Дубровин, 1892 : 136].

Новопризначений губернатор не зумів втілити наміри верховної влади під час декласації безземельної шляхти, що було пов'язано із зростанням числа платників податків, а значить збільшенням державних надходжень. Начальник краю лише констатував у річних звітах, що у Волинській губернії проживає 44 657 безземельних шляхтичів, що, за підрахунками Д. Бовуа, становило 8,24% від загальної чисельності населення, тоді як у внутрішніх губерніях імперії цей показник сягав не більше 1% [Бовуа, 2011 : 161].

Найактивнішим губернатор В. К. Гіжицький був у формуванні кадрового складу службовців, обираючи чиновників з найближчого оточення, чим налаштовував шляхту проти себе. Найперше це стосується віце губернаторів, які за сумісництвом виконували обов'язки голови казенної палати, а отже, завідували всіма фінансами губернії. Надмірна їх самостійність не влаштовувала В. К. Гіжицького, який вимагав повного узгодження дій. Віце губернатор К. С. Снарський був фаворитом губернатора і саме за його бажанням призначений. Перебуваючи на губернських посадах, їх дружні взаємовідносини зберегти не вдалося. Дійшло навіть до дуелі з командиром бригади в Новоград-Волинську – С. Г. Волконським, який захищав честь голови казенної палати [Волконский, 1901 : 403]. У результаті постраждав лише К. С. Снарський, який змушений був залишити посаду. Хоча покарання заслуговував і В. К. Гіжицький, його врятував організований розкішний прийом на честь приїзду Олександра I 1816 р. в Житомир. Місцевим дворянам це обійшлося в 3 386 руб. сріблом і 45 400 руб. асигнаціями [ЦДІАК України. Ф. 442. Оп.67. Спр.87. Арк. 4-7 зв.]. Окрім розкішного святкового убранства зали та дорогого застілля, Олександр I був задоволений організацією переїздів у межах губернії, що стосувалося зміни кінного упряжу для численної свити імператора, але, найголовніше, проявом благонадійності шляхетства. Тож коли по від'їзді надійшла звістка про дуель, імператор помилував всіх її учасників [Охотський, 1874 : 85].

Новим віце губернатором, також за клопотанням В. К. Гіжицького, був призначений граф Ф. А. Плятер. Його відносини з губернатором будувалися по тому ж сценарію: початкова дружба переросла у відкрите протистояння [Копилов, 1893 : 22]. Незважаючи на те, що авторитет Ф. А. Плятера був вищий, ніж начальника губернії, завдяки сприянню сенатора Ф. Ф. Сіверса, 30 грудня 1820 р. його було звільнено з посади віце губернатора з досить красномовним формулюванням: «щоб надалі нікуди не призначати за невиконання службових повноважень» [ДАЖО. Ф 9. Оп.1дод. Спр.45. Арк. 67].

В. К. Гіжицький втручався і у місцеві вибори, погоджуючи осіб, які подавали свою кандидатуру на посаду предводителя дворянства. Широкого розголосу набув його конфлікт з Г. Олізаром. Граф у особистій зустрічі домовився про протекцію губернатора у разі свого обрання, але останній порушив обіцянку. Згідно імперського законодавства на дворянських зібраннях губернії з числа повітових предводителів дворянство обирало двох кандидатів на посаду губернського й повідомляло про свій вибір губернатору. Останній обирав з двох кандидатів, а остаточне рішення приймав міністр внутрішніх справ та імператор. Цю посаду не обов'язково обіймала особа, яка отримала більшу підтримку на виборах, а той, хто, на думку начальника губернії, відповідав вимогам [Учреждение, 1775 : 229–304]. Тож формально В. К. Гіжицький не порушив законодавство, коли відмовив у затвердженні Г. Олізара, хоч той набрав більшу кількість куль, а віддав перевагу графу В. О. Ледуховському. У спогадах Я. Д. Охотський зазначає, що губернатор прогадав з вибором, не тільки налаштувавши проти

себе прихильників Г. Олізара, а ще й призначив В. О. Ледуховського, відомого своїм шляхетським гонором, амбітністю, а також небажанням узгоджувати свої дії з губернатором [Охотський, 1874 : 94].

Суперечності між губернатором та предводителем дворянства розгорнулися під час модернізації Канцелярії начальника губернії з метою підвищення її ефективності. В. К. Гіжицький звернувся в Сенат з проханням дозволити використовувати службовців з інших присутствених місць, яких обирала шляхта на дворянських зібраннях, і отримав схвалення [Середонин, 1902 : 287]. Місцеві суди відмовились віддавати «своїх» службовців. Губернатору нічого іншого не залишалося як залучити на службу безземельну шляхту, але запевнив, що держава не витратить на таку модернізацію казенних коштів. Сенат і тоді дав дозвіл, не вдаючись у деталізацію фінансового питання [Бовуа, 2011 : 220]. В. К. Гіжицький на оплату жалування ввів спеціальний податок: Головний суд виділяв 500 руб., повітові – по 300 руб., магістрати: Житомирський, Кременецький, Новоград-Волинський – по 1 000 руб., Овручський – 400 руб., Луцький, Володимирський – по 550 руб., Ковельський – 500 руб., Дубенський – 400 руб., асигнаціями [ДАЖО. Ф 9. Оп.1дод. Спр.37. Арк.46]. Шляхта виступила проти такого нововведення, а губернатор зі свого боку погрожував оприлюднити розміри державних недоплат. В. О. Ледуховський як губернський предводитель звернувся з протестом до міністра внутрішніх справ і домігся найвищого розгляду справи. Також додавалося, що губернатор часто викликає повітових маршалків (предводителів дворянства) і земських справників з вимогою особисто доповідати про стан справ, чим відволікає від безпосередніх обов'язків. Комітет міністрів звернувся до В. К. Гіжицького за поясненням [Бовуа, 2007 : 201].

Губернатор виправдовувався тим, що мав право викликати справників і маршалків для роз'яснення у справах з метою оперативного їх вирішення і не бачив у цьому перевищення повноважень. Щодо додаткових коштів із зібрання, то Сенат і колишній міністр поліції граф С. К. В'язьмітінов дозволили йому залучати для канцелярії губернатора службовців з інших присутствених місць, оскільки ті відмовились від виконання – з ними було погоджено про збір додаткових коштів на жалування урядовцям. Комітет міністрів не задовольнило таке роз'яснення і губернатор 29 жовтня 1821 р. отримав догану [Середонин, 1902 : 288].

Загострило посадове протистояння губернатора і губернського предводителя особиста неприязнь. В. О. Ледуховський висловився про низьке походження В. К. Гіжицького, авторитет якому, начебто, забезпечив шлюб з графінею Л. Ілінською, натомість хизуючись своїм графським титулом [Охотський, 1874 : 94, 103]. У відповідь губернатор не гребував службовим становищем, аби зашкодити ненависному предводителю. Домігся аби квартиру в Житомирі, в якій тимчасово мешкав В. О. Ледуховський з дружиною, віддали корпусному командирі генералу Роту. Незважаючи на те, що з останнім було узгоджено співмешкання, губернатор не зупинився, поки предводитель остаточно не виселився. Дійшло до того, що Варфоломій Каєтанович виставив навколо будинку солдат, які протягом семи днів били барабан і погрожували спалити речі графа. Міністру внутрішніх справ довелося розглядати і цю скаргу предводителя і знову було визнано поведінку губернатора негідною посади, а остаточне рішення мав прийняти Сенат [Середонин, 1902 : 287–288].

Взаємні скарги чиновників-поляків, а також конфлікт з начальником митного округу графом Булгарі стали приводом проведення чергової сенаторської ревізії. На цей раз Волинську губернію інспектував сенатор Баранов, а детальна увага була звернена на солідну казенну недоплату. Під час перевірки було з'ясовано, що губернське правління це першочергове завдання перекинуло на повітові управління, не дотримуючись жодного визначеного плану збору. Найбільше обурило сенатора, що винуватців таких фінансових проступків не було належним чином покарано. За такі дії влада мала штрафувати і судити горе-чиновників, натомість обмежувалися лише формальним осудом. Також сенатор виявив вісім нерозглянутих справ про відстоювання права на особисту свободу від поміщиків. Справи ці мали з'ясовуватися насамперед, натомість вони без жодних слідчих дій були здані в архів [Середонин, 1902 : 444].

Губернатор, не чекаючи результату ревізії, подав у відставку у зв'язку з незадовільним станом здоров'я, а Комітет міністрів визнав значні порушення та «бездіяльність влади». 15 березня 1825 р. вийшов указ про звільнення В. К. Гіжицького [Чулков, 1916 : 176]. Верховна влада взяла до уваги досвід призначення губернатора-поляка і новим губернатором став М. Ф. Бутовт-Анджейковича – поляк, з дворян Гродненської губернії.

Навіть після відставки політичні інтриги не полишали В. К. Гіжицького, який залишився жити у своєму маєтку на Волині. З приїздом у Волинську губернію М. Ф. Бутовт-Анджейкович був втягнутий у коло інтриг, спрямоване проти колишнього губернатора, що не дозволило йому триматися нейтралітету під час вирішення губернських конфліктів. Суперечності мали всі шанси перерости у двовладдя, якби не раптова смерть В. К. Гіжицького 25 квітня 1826 р., а губернією ще досить довго ширились чутки про самогубство одіозного правителя [Охотський, 1874 : 102–103].

Висновки. Долаючи протиріччя між російською адміністрацією і місцевою шляхтою, імперська влада вдалася до неапробованого раніше політичного експерименту – призначення на найвищу посаду у Волинській губернії поляка, місцевого уродженця. Вибір зупинився на військовому, колишньому предводителю дворянства, В. К. Гіжицькому, який очолював шляхетську опозицію в час її найбільшої активності. Такий чиновник, на думку влади, міг кардинально змінити політичну обстановку, налагодити діалог верхньої влади і шляхти, а у подальшому, навіть, посилити імперську присутність. А втім, польська еліта не надто охоче йшла на співпрацю, навіть з губернатором-поляком, тому багато управлінських заходів не вдалося реалізувати. Погіршував становище запальний характер губернатора. Верховній владі надходили численні скарги на його протиправні дії від чиновників різних відомств і виборних посадовців. Попри загострення суперечностей владу цілком улаштовував хід справ у губернії, що відобразилося на досить тривалому, як для Волині, восьмирічному перебуванні на посаді. Взаємні скарги губернських чиновників-поляків не давали підстав створити серйозну опозицію верхній владі. Тож і наступним волинським губернатором було призначено поляка М. Ф. Бутовт-Андржейковича.

Подяка. Висловлюємо щирю подяку працівникам архівів (ДАЖО, ЦДІАК України м. Київ) за збереження цінних і унікальних джерел, підказки у їх пошуку та інтерпретації, без яких в принципі не можливе історичне дослідження. Шандрі В. С., яка свого часу зацікавила напрямком дослідження, який ставить все нові завдання. Редакторам Наукових записок ВДПУ імені Михайла Коцюбинського за висловлені доцільні зауваження, які вказали на шляхи поліпшення роботи.

Фінансування. Стаття публікується зусиллями автора з метою висвітлення маловідомих сторінок історії України XIX ст., Волині-Житомирщини без залучення грантових коштів.

Джерела та література:

- Hassell, J.** (1970) Implementation of the Russian Table of Ranks During the Eighteenth Century. *Slavic Review*, Vol. 29. Issue. 2. 283–295. DOI: <https://doi.org/10.2307/2493378>.
- Бовуа, Д.** (2011). *Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914)*. (М. Крисань ред. пер.). Москва: Новое литературное обозрение, 1008 с.
- Бовуа, Д.** (2007). *Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр.* (З. Борисюк пер.). Львів: Кальварія, 294 с.
- Волконский, М. С.** (изд. князя). (1901). *Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста)*. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 546 с.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області
- Дубровин, Н.** (ред.). (1892). *Сборник исторических материалов извлеченных из Архива I отделения собственной Е. И. В канцелярии*. Вып. 5. Санкт-Петербург, 524 с.
- Єршов, В.** (2008). *Польська література Волині доби романтизму: генеологія мемуаристичності*. Житомир: Полісся, 624 с.
- Коляда, І.** (2018). Волинський та київський цивільний губернатор Ф. Трепов (молодший) (1854-1938): спроба соціально-політичного портрета. *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття: збірник наукових праць*, 84–93.
- Копылов, А.** (1893). Мемуары графа Олизара. *Русский вестник*, Т. 227, 3–41.
- Опытов, М.** (1883). Волынская революция первой четверти XIX столетия (Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой). *Киевская старина*, 5, 121–144; 319–365; 774–828.
- Охотский, Я.** (1874). *Рассказы о польской старине: записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И. Крашевским*. Санкт-Петербург. Т. 2. 319 с.
- Поліщук, Ю. М.** (2018). «Польське питання» в політиці російського царизму на Правобережжі України (кінець XVIII – середина XIX ст.). *Інтермарум: історія, політика, культура*, 5, 168–182. DOI:10.33287/101811.
- Середонин, С. М.** (1902). *Исторический обзор деятельности Комитета министров. Комитет министров в царствование Императора Александра I (1802 г. Сентября 8 – 1825 г. Ноября 19)*. Санкт-Петербург : изд. Канцелярии комитета министров. 607 с.
- Учреждение о губерниях. 1775. Ноября 7.** Полное собрание законов Российской империи, Санкт-Петербург, собрание 1-е, т. 20, №14392. С. 229–304.
- ЦДІАК України** – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Чулков, Н.** (1916). Гіжицький Варфоломей Каєтанович. *Русский биографический словарь*. Т. 5: Герберский – Гогенлоэ, 175–176.
- Шандра, В.** (2007). Рецензія на Бобкова О.М. А.Я.Фабр: Портрет адміністратора на фоні епохи. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* (14), 350–354.

Оксана МаркевичЖитомирський державний університет імені Івана Франко
кандидат історических наук (Україна)**Варфоломей Гижицкий (1775 – 1826) – первый волынский губернатор польского происхождения**

Аннотация. Целью статьи является анализ деятельности В. К. Гижицкого на посту волынского губернатора. Характеризируются его управленческие и личностные качества, а также инициированные им нововведения. Описано взаимоотношение верховной власти с местной элитой. **Методология исследования** основана на общенаучных принципах историзма, научной объективности, систематичности, что позволило анализировать основные жизненные периоды В. К. Гижицкого во взаимосвязи с политикой на Правобережной Украине. **Научная новизна** работы заключается в определении того, что губернатор как высший государственный деятель исполнял не только свои прямые обязанности главы местных органов власти, а также общегосударственные задания, конкретно – интеграция новоприобретенных территорий в состав Российской империи. Автором изложено попытку модернизации Канцелярии волынского губернатора, которую инициировал губернатор с целью улучшения управления территорией. Создан объективный социально-управленческий портрет волынского губернатора. **Выводы.** В. К. Гижицкий, первый губернатор Волыни польского происхождения, назначен для улучшения взаимоотношений между верховной властью и польской шляхтой. Военная служба и управленческий опыт, полученный на избирательной должности губернского предводителя дворянства, послужили преимуществами при назначении. Однако местная элита не спешила сотрудничать с губернатором, даже поляком, поэтому он не смог решить большинство первостепенных управленческих заданий. Усугубили ситуацию особенности характера губернатора, что стало причиной конфликтов с вице-губернаторами и губерньским предводителем дворянства и послужило поводом провидения сенаторской ревизии. Определено, что, не смотря на обнаруженные нарушения, имперская власть удовлетворительно оценила опыт назначения на эту должность местного уроженца, поэтому следующим волыньским губернатором тоже стал поляк.

Ключевые слова: Волыньская губерния, губернатор, предводитель дворянства, шляхта.

Oksana Markevych Zhytomyr Ivan Franko State University
PhD (History) (Ukraine)**Bartholomew Gizycki (1775 – 1826) – the first Volyn governor of Polish descent**

Abstract. The purpose of the article is analyzed the activities of V. K. Gizycki as a governor of Volyn and describes the innovations introduced by him. The article also defines his managerial and personal qualities. The mutual relations between the supreme power and the local elite are described. **The methodology of the research** is based on universal research principles of historicism, scientific objectivity, systematicity, which allowed analyzing the main stages of life V. K. Gizycki depending on politics in Right-Bank Ukraine. **Scientific novelty** of the work is that determined that a governor as an imperial top-ranking office exercised not only his direct authorities, being at the head of the official bodies of power and also solved nation-wide problems as an integration this territory into the Russian Empire. It is described by the author an attempt to modernize an administrative Support office of Volyn civil governor, which was initiated by the governor for the increase of the level of management. The objectively social and professional description of a Volyn governor is created. **Conclusions.** V. K. Gizycki – the first Volyn governor of Polish descent was appointed for the improvement of mutual relations between the supreme power and the Polish gentry. A Military service and a management experience, which was obtained being appointed to the leader of nobility, were considered as advantages for the appointing. But the local elite did not cooperate with a governor, even Polish, so he can't solved a lot of priority administrative tasks. The personal qualities of a governor made it worse, because there were large conflicts with vice-governors and the leader of nobility. It served as an occasion to a senatorial audit. Despite of some violations, Imperial Power positively evaluated that experience, because the Polish became the next governor of Volyn.

Key words: governor, Volyn province, the leader of nobility, gentry

References:

- Bovua, D.** (2011). *Gordiev uzel Rossiyskoy imperii: Vlast', shlyakhta i narod na Pravoberezhnoy Ukraine (1793 – 1914)*. [The Gordian knot of the Russian Empire: Power, the Polish gentry and people in the Right-Bank Ukraine (1793 – 1914)] (M. Krisan', Trans.). Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie, 1008 s. [in Russian].
- Bovua, D.** (2007). *Rosijsjka vlada i poljsjka shlyakhta v Ukrajinі 1793 – 1830 rr.* [The Russian authorities and the Polish nobility in Ukraine 1793 – 1830 rr.] (Z. Borysjuk, Trans.). Ljviv: Kaljvarija, 294 s. [in Ukrainian].
- CDIAK Ukrajinjy** – Centralnjnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrajinjy, m. Kyiv [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv]. [in Ukrainian].
- Chulkov, N.** (1916). Gizhitskiy, Varfolomey Kaetanovich [Gizycki, Bartholomew Kaetanovich]. *Russkiy biograficheskiy slovar'*. T. 5: Gerberskiy – Gogenloe, 175–176. [in Russian].
- DAZhO** – Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrskoji oblasti. [State Archives of Zhytomyr Region]. [in Ukrainian].
- Dubrovin, N.** (red). (1892). *Sbornik istoricheskikh materialov izvlechennykh iz Arkhiva I otdeleniya sobstvennoy Ye. I. V kantselyarii* [The collection of history materials extracted from the Archive of 1st Branch H. I. M. Own Chancery]. Vyp. 5. Sankt-Peterburg, 524 s. [in Russian].
- Hassell, J.** (1970) Implementation of the Russian Table of Ranks During the Eighteenth Century. *Slavic Review*, Vol. 29. Issue.2. 283–295. DOI: <https://doi.org/10.2307/2493378>. [in English].
- Jershov, V.** (2008). *Poljsjka literatura Volyni doby romantyzmu: gheneologhija memuarystychnosti* [Polish literature of Volhynia in the Romantic Period: genealogy of memoirism]. Zhytomyr: Polissja, 624 s. [in Ukrainian].
- Koljada, I.** (2018). Volynsjkij ta kyjivsjkij cyvilnjnyj ghubernator F. Trepov (molodshyj) (1854–1938): sprobа socialjno-politychnogho portreta [Volyn and Kyiv civil governor F. Trepov (younger) (1854–1938): an attempt of social and political description]. *Modernizacijni procesy na Volyni v XIX – na pochatku XX stolittja: zbirnyk naukovykh pracj – Modernization process in Volyn in the XIX – early XX century: collection of scientific papers*, 84–93. [in Ukrainian].
- Kopylov, A.** (1893). Memuary grafa Olizara [Memoirs of Graph Olyzer]. *Russkiy vestnik – Russian herald*, T.227, S. 3–41. [in Russian].
- Okhotskiy, Ya.** (1874). *Rasskazy o polskoy starine: zapiski XVIII veka Yana Duklana Okhotskogo z rukopisey, posle nego ostavshikhsya, pereisannye i izdannyye I. Krashevskim* [Stories about Polish old time: notes of the 18th century of Yan Duclan Okhotskiy from manuscripts, remained after him, rewritten and published by I. Krashevskim]. Sankt-Peterburg. t. 2. 319 s. [in Russian].
- Opytov, M.** (1883). Volynskaya revolyutsiya pervoy chetverti XIX stoletiya (Pisma nadvornogo sovetnika Opytova k grafine Starozhilovoy) [Volyn revolution of the first quarter of the 19th century. (Letters of the Court Councilor to Princess Starozhylovoj)]. *Kievskaya starina – Kievan antiquities*, 5, 121–144; 319–365; 774–828. [in Russian].
- Polishhuk, Ju. M.** (2018). «Poljsjke pytannja» v polityci rosijskogho caryzmu na Pravoberezhzhi Ukrajinjy (kinec XVIII – seredyna XIX st.). [The «Polish question» in the Politics of Russian Tsarism on the Right-Bank of Ukraine (late 18th – middle 19th cc.)]. *Intermarum: istorija, polityka, kuljtura – Intermarum: history, policy, culture*, 5, 168–182. DOI:10.33287/101811. [in Ukrainian].
- Seredonin, S. M.** (1902). *Istoricheskiy obzor deyatelnosti Komiteta ministrov. Komitet ministrov v tsarstvovanie Imperatora Aleksandra I (1802 g. Sentyabrya 8 – 1825 g. Noyabrya 19)* [The History review of the Ministers Committee activities. The Committee of Ministers in reign Aleksandra I (1802, September 8 – 1825, November 19)]. Sankt-Peterburg: izd. Kantselyarii komiteta ministrov. 607 s. [in Russian].
- Shandra, V.** (2007). Recenzija na Bobkova O. M. A. Ya Fabr: Portret administratora na foni epokhy. [Review of Bobkova O. M. A. Ya. Faber: Portrait of Administrator on the Background of Epoch]. *Problemy istorii Ukraїni XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.*, (14), 350–354. [in Ukrainian].
- Uchrezhdeniya o huberniyakh. 1775. Nojabrya 7.** [Institutions about the opovinces. 1775. November 7] in «Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoi imperiiy». Sankt-Peterburg, sobranie 1e, t. 20, №14 392, s. 229–304. [in Russian].
- Volkonskiy, M. S.** (izd. knyazy). (1901). *Zapiski Sergeya Grigorevicha Volkonskogo (Dekabrista)* [Notes of Sergei Grigorievich Volkonsky (Decembrist)]. Sankt-Peterburg: Sinodal'naya tipografiya, 546 s. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 07.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 16.02.2020 р.

Андрій Шевчук

Житомирський державний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: shevchuk.istor@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>**Цивільні департаменти головних судів Правобережної України (1797 – 1831): імперські практики у річпосполитівській судовій традиції**

Анотація. Метою статті є аналіз соціального значення діяльності цивільних департаментів губернських головних судів – ревізійно-апеляційних установ Правобережної України. Верховна влада, заради здобуття лояльності польської шляхти й утвердження в історичному регіоні, проводила гнучку політику, головним елементом якої було збереження річпосполитівської системи цивільних відносин. Автор досліджує межі компромісів еліти й судової влади, що стали наслідком примирення місцевого населення з російським пануванням.

Методологія дослідження базується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності та науковості, що дозволило зосередитися на механізмах адаптації річпосполитівської судової традиції до вимог верховної влади. **Наукова новизна** роботи полягає в дослідженні імперської практики пошуку консенсусу з польською шляхтою через механізми збереження річпосполитівської судової традиції. На цивільні департаменти покладалося завдання мінімізувати соціальну напругу шляхом урегулювання цивільно-правових відносин. Наведено приклади гнучкості політики верховної влади й судових установ, що на деякий час примирило еліту з втратою незалежності. **Висновки.** Внутрішня політика верховної влади була спрямована на порозуміння з місцевою елітою через відновлення елементів річпосполитівської судової влади і збереження аграрних відносин. Проте це лише засвідчувало імперську практику здобуття прихильності шляхти. Для контролю за судовими структурами було створено ревізійно-апеляційні губернські головні суди, цивільні департаменти яких здійснювали корекцію діяльності нижчих судів і мінімізували напругу в регіоні. Лояльність частини шляхти було досягнуто завдяки далекоглядності й гнучкості імперської політики, що проявлялася у вмінні «закривати очі» на окремі порушення в цивільно-правовій сфері. Спроби впровадити російське законодавство, яке трансформувало систему, породжували порушення, передусім, у фінансових питаннях. У відносинах поміщиків з кріпаками верховна влада зберегла status quo.

Ключові слова: Російська імперія, Правобережна Україна, цивільний департамент губернського головного суду, судова система, польська шляхта, політика верховної влади.

Постановка проблеми. Знищення Речі Посполитої й інкорпорація Правобережної України до складу Російської імперії неодмінно мали позначитися на становищі всіх категорій населення регіону. І справді, Катерина II почала проводити політику уніфікації, створюючи органи управління та суду згідно «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Проте її європейські реформаційні прагнення потрапили в середовище, де звичними були, зокрема в судовій сфері, незалежність від влади й виборність суддів, наявність інституту адвокатури та ін., що не завжди узгоджувалося з поглядами імператриці на значення й роль судової влади. Правителька, використовуючи військову силу, не завжди зважала на позицію місцевої еліти, від якої вимагалися лояльність, служба і сплата податків. Частина польської шляхти, навпаки, воліла займатися партикулярними справами у власних або орендованих маєтках, не поділяючи прагнень російського дворянства зробити блискучу кар'єру на військовій чи цивільній службі. Прихід до влади Павла I, який прагнув навести лад у всіх сферах життя й посилити централізацію, призвів до впровадження елементів політики непрямого управління, адже заради лояльності регіональних еліт, необхідної для протиставлення столичній знаті, він був готовий піти на певні поступки. Для порозуміння було обрано декілька важливих для шляхти сфер: збережено систему аграрних відносин з владою над кріпаками; відновлено деякі елементи річпосполитівської судової влади, наприклад, суди першої інстанції з польською мовою, Третій Литовський статут, польські конституції, виборність частини судових посадовців, дозволено адвокатуру тощо. Проте, зберігши всю повноту влади в адміністративній і фінансовій сферах, верховна влада створила в кожній губернії спеціальну інституцію для контролю за судовими структурами – головні суди, які складалися з двох департаментів: кримінальних і цивільних справ. Чи готові були імператори Павло I й Олександр

.....
I, щоб заспокоїти шляхту, продовжити польську традицію і не втручатися до цивільних справ своїх підданих? Як судові структури діяли у випадках, пов'язаних з кріпаками? Чи відбувалися зміни у ставленні до еліти після приходу до влади Миколи I? Для відповіді на ці питання проаналізуємо судові практики й соціальне значення діяльності цивільних департаментів головних судів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельною базою нашого дослідження слугували діловодні документи фондів 484 «Київський головний суд» та 1254 «Колекція документів судових установ, переданих до Київського університету з Петербурзького сенатського архіву» Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), фонду 16 «Волинський головний суд» Державного архіву Житомирської області і фонду 120 «Подільський головний суд», який зберігається в Державному архіві Хмельницької області. Використання архівних справ дозволило вирішити поставлені в цій публікації завдання.

Питання функціонування цивільних департаментів головних судів Правобережної України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. не знайшло відображення в історіографії. Причини цього полягають у цілій низці причин: погане збереження архівних фондів і трудомісткість опрацювання справ (загалом у трьох відповідних фондах Центрального державного історичного архіву (м. Київ), Державних архівів Житомирської і Хмельницької областей міститься 10567 одиниць зберігання). На нашу думку, найголовнішим фактором є те, що об'єкт дослідження розташований на стикові історії та юриспруденції.

Водночас окремі аспекти політики верховної влади на Правобережній Україні досліджувалися фахівцями. Передусім потрібно звернути увагу на вивчення польського питання. Російський дослідник М. Долбілов звертає увагу, що Російська імперія була строкатою за етнічним, конфесійним і соціальним складом. Щоб керувати нею, використовувалися різноманітні, як архаїчні, так і експериментаторські, інститути й механізми. Влада постійно пристосовувалася для досягнення консенсусу з місцевими співтовариствами, узгоджуючи їх інтереси зі своїми пріоритетами [Долбілов, 2010 : 18]. Л. Горизонтов підкреслює, що, не дивлячись на зусилля імперської влади, інтегрувати приєднані території і перетворити поляків у вірнопідданих не вдалося. Не допомогли навіть неодноразові перегляди системи управління Західними губерніями. Погіршення становища поляків почалося ще в 1820-х рр., але лише після Листопадового повстання відбулися докорінні зміни в політиці [Горизонтов, 1999 : 7–8].

Австрійський історик А. Каппелер наголошує, що польське питання дестабілізувало Російську імперію. Якщо Катерина II прагнула однорідності та уніфікації, то Павло I повертався до традиційних структур. Основним фактором незадоволення польської шляхти він вважав втрату незалежності, а селяни й міщани не могли виступати партнерами верховної влади. Як і Л. Горизонтов, фахівець зауважує погіршення російсько-польських стосунків вже в 1820-х рр. [Каппелер, 2005 : 67–68, 70]. Російська дослідниця Н. Карнішина погоджується з твердженнями, що в імперії існувало багато правових, державних і управлінських форм, що вимагало різних варіантів окраїнного управління, але, на її переконання, все це функціонувало в межах єдиної бюрократичної системи [Карнішина, 2012 : 14]. Кращому розумінню використання імперських практик для включення територій до російського простору слугує розвідка українського історика В. Склокіна. Катерина II, проводячи політичну та соціальну інтеграцію Слобідської України, обіцяла місцевому суспільству «порядок», у т. ч. загальноімперські закони й адміністративні установи, які мали принести захист від утисків і зловживань представників козацької старшини. Зауважено, що для легітимізації скасування автономії було використано популістську антиелітську політику, адже імператриця вважала головною загрозою тиранії не деспотичного монарха на троні, а корумповану старшину, яка прагнула узурпувати владу для особистого збагачення [Склокін, 2019 : 72–73].

Низка досліджень присвячені окремим питанням судової влади. Дореволюційний харківський професор М. Клочков, з одного боку, позитивно оцінював проведену Катериною II реформу 1775 р., з іншого, критикував її за складну структуру судів і домінування дворянства. Хоча зміни Павла I й передбачали відновлення попередніх прав та привілеїв, але реальна влада зосереджувалася в руках губернатора й губернського правління [Клочков, 1916 : 407–413, 417–418, 426–427]. Російська дослідниця Л. Пісарькова наголошує, що реформи Павла I змінили характер судової системи, яка перестала бути становою і певним чином виборною, що було характерним для катерининської епохи. Відновлення на окраїнах верховною владою привілеїв і національних особливостей судової влади супроводжувалося збереженням контролю над адміністрацією і фінансами [Пісарькова, 2007 : 498, 501]. Оцінюючи суди Російської імперії початку XIX ст., американський історик Р. Уортман переконує, що вони захищали інтереси соціальної й політичної еліти, а посади займали передусім колишні військові. У роботу судів втручалися губернатори, які змінювали їх рішення [Уортман, 2004 : 121, 96]. Французький дослідник Д. Бовуа зауважує, що Павло I заради збереження влади польської шляхти відновив місцеву судово-адміністративну систему. Саме порядок формування судів давав шляхті повну

владу в суспільному житті та аграрних відносинах до Польського повстання 1830 – 1831 рр. [Бовуа, 2007 : 152, 155].

Окремі аспекти діяльності головних судів Київської, Волинської та Подільської губерній знайшли своє відображення і в попередніх статтях автора. Характеризуючи діяльність кримінальних департаментів, визначено процедуру судочинства, встановлено їх переважаність справами і зроблено висновок, що за допомогою судової установи була мінімізована соціальна напруга в регіоні [Шевчук, 2019a]. Павло I відновив дію судів першої інстанції і річпосполитівських законів, що стало підставою для досягнення консенсусу у стосунках між польською шляхтою та російською владою. Шляхом створення губернських головних судів імперія планувала здійснювати корекцію діяльності судової системи. Ознакою успіху внутрішньої політики було забезпечення спокою, з чим судова влада успішно справлялася. Проте Листопадове польське повстання 1830 – 1831 рр. змінило політику верховної влади в регіоні [Шевчук, 2019b].

Мета статті полягає в з'ясуванні соціального значення діяльності цивільних департаментів ревізійно-апеляційних судових установ Правобережної України – Київського, Волинського та Подільського головних судів. Використовуючи роботу департаментів, верховна влада зберігала річпосполитівську систему цивільних відносин (у т. ч. і аграрних), що мало наслідком здобуття лояльності польської шляхти. Охарактеризовано процес використання річпосполитівських судових традицій в роботі цивільних департаментів, обсяги їх роботи й категорії справ. Звернуто увагу на незадоволення роботою установи з боку сторін, проаналізовано спроби місцевого населення оминати запроваджені російські закони й боротьбу з цим влади (на прикладі сплати мита при продажі маєтків, оформленні боргових зобов'язань і конкурсів). До юрисдикції департаментів належали майнові провадження, пов'язані з продажем кріпаків і їх спробами звільнитися з залежності, тому досліджено ці процеси й з'ясовано участь у них влади.

Виклад основного матеріалу. Прихід до влади Павла I розпочав нову сторінку в історії Російської імперії. Бажання централізувати й бюрократизувати державу, навести порядок в усіх сферах життя призвело до проведення цілого комплексу реформ в адміністративній, фінансовій, судовій сферах тощо. Одним із факторів успіху реформування він вважав залучення на свій бік регіональних еліт. Своєрідним містком домовин між верховною владою та польською шляхтою на Правобережній Україні мала бути судова система. Згідно Штатів від 31 грудня 1796 р. було відновлено діяльність магістратів (юрисдикція поширювалася на всіх міщан, у т. ч. євреїв), повітових (судили шляхтичів, кріпаків, державних селян і духовних осіб) і підкоморських (вирішували земельні суперечки) судів [ПСЗРИ-1. Т.44: Ч.2. С. 397]. Проте в Речі Посполитій більшість рішень цих судів мали остаточну силу, а вищою апеляційною установою був Люблінський трибунал, створений для малопольських й українських земель. Щороку у вересні на шляхетських сеймиках обиралися від кожного воєводства по 1–2 судді терміном на рік (каденція розпочиналася в листопаді) [Гурбик, 2009]. Павло I не планував створити незалежну судову структуру, для цього було запроваджено цілу систему контролю, до якої входили Волинський надвірний суд (1798 – 1801), фіскал (1799) та головний суд (1797 – 1831). Останній складався з двох департаментів: кримінальних і цивільних справ. До складу кожного входили обрані польською шляхтою голова (затверджувався Сенатом) і три засідателі (схвалювалися губернатором) та призначений владою радник [ПСЗРИ-1. Т.24. №18135; ПСЗРИ-1. Т.44: Ч.2. С. 397].

До компетенції цивільного департаменту головного суду належали ревізування й апеляція всіх проваджень, пов'язаних з майновими питаннями. Типовим було вирішене провадження, яке надійшло на ревізію від Ровенського повітового суду про борг у 8 000 злотих між поміщиками Щенівським і Корсаком. Одночасно Корсак висловив невдоволення рішенням повітового суду, і справа надійшла по апеляції [ДАЖО. Ф.16. Оп.3. Спр.195. Арк.568зв.]. Головним завданням цивільного департаменту була кореляція діяльності судів першої інстанції у бік примирення населення з російським пануванням. 1802 р. київський цивільний губернатор М. Короб'їн (1800 – 1803)¹, оцінюючи роботу цивільного департаменту Київського головного суду, доповідав

¹ Необхідно акцентувати увагу на гнучкості губернаторів у відносинах із цивільними департаментами і відсутності тиску на посадовців. 1800 р. Волинський головний суд слухав пропозицію генерал-губернатора графа І. Гудовича з прикладеним зверненням поміщика К. Бобра, який 1799 р. придбав у Скабичького маєток у с. Загайці Кременецького повіту. Після купівлі колишній власник спустошив ліс, тому новий подав на нього позов до Кременецького повітового суду. Проте відповідач отримав резолюцію від цивільного департаменту, щоб провадження розглядалося за місцем його проживання – у Дубенському повітовому суді. К. Бобер просив, щоб справа розглядалася за місцем розташування маєтності, І. Гудович – розглянути звернення і, якщо воно відповідає законам, то задовольнити його, а якщо ні, то повідомити його. Департамент відмовив у переносі справи, адже Скабичький після продажу

Сенату, що провадження успішно вирішуються, ніхто не скаржить на затягування справ і навіть мало хто був незадоволений рішеннями. Причиною такого успіху, на його думку, стало використання річпосполитівських законів [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.535. Арк.6зв.]. Звичайно, що мова йшла не лише про Третій Литовський статут і польські конституції (закони), але й про використання польської мови. У судах першої інстанції використовувалася виключно польська мова, а головний суд був білінгвальним. Для спрощення роботи установи перекладом займалися обидві сторони процесу, яким віддавалися папери для перекладу з польської на російську, потім переклади звірялися перекладачем, складався опис, після чого справа могла надсилатися на апеляцію до Сенату [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.74. Арк.2–2зв.].

Спірним стало питання про терміни подання апеляції: за російськими чи польськими законами. 1800 р. Сенат слухав рапорт волинського прокурора О. Литвинова за зверненням цивільного департаменту Волинського головного суду. Було прийнято рішення, що при переносі судових справ з повітових до головних судів слід дотримуватися згідно польських законів 6-ти тижневого терміну. При переносі справи до Сенату встановлювалося обмеження в 500 руб., апеляція допускалася за російськими законами згідно указів 17 серпня 1797 р. та 8 квітня 1799 р. Якщо ж апеляція не подавалася, то видавався декрет (судове рішення, вирок). Ці правила поширювалися на Західні губернії [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.353. Арк.2, 4–4зв.]. Для прикладу, 1820 р. департамент розглядав звернення адвоката цього ж суду, повіреного поміщика, дійсного статського радника І. Лобаржевського, незадоволеного рішенням суду у провадженні проти інших землевласників і ксьондза. Було представлено 200 руб. переносних грошей для подання апеляції до Сенату (кошти були надіслані до Приказу громадської опіки), дано підписку про впевненість у своїй правоті і не пропущено строки подання [ДАЖО. Ф.16. Оп.3. Спр.235. Арк.1237–1238].

Якщо говорити про кількість справ, то станом на 1 жовтня 1795 р. в Київській палаті цивільного суду було 10 майнових та 58 чолобитних (за зверненнями) невіршених справ. З моменту відкриття Київського головного суду (6 липня) по 23 жовтня 1797 р. було 40 невіршених поточних справ: дев'ять скарг на повітові суди, з них чотири у земельних справах; десять стосувалися грошових боргів; шість – земельних спорів; шість були пов'язані з втечею, поверненням, укривательством та відшуканням свободи кріпаками; дві – про збитки; дві купчі кріпості та один компромісарський декрет (рішення третейського суду) про віддання маєтку у володіння по контракту; одна справа – про підбурювання й понесення втрат, одна – про зупинення рішення про забирання жита, одна – про спротив судовим вирокам бригадиром Ф. Лопухіним та остання – про дебош [ЦДІАК. Ф.484. Оп.5. Спр.5. Арк.2, 16–17зв.].

Стосовно проваджень, які надходили на апеляцію, то за період з 1 травня до кінця 1797 р. до цивільного департаменту Київського головного суду надійшло дев'ять справ: одна – з Київського сирітського суду (вдова, київська міщанка А. Гайдай судилася зі своїм свекром за будинок та інше майно), три – з Київського повітового суду, чотири – з Київського магістрату, одна – з колишнього Київського губернського магістрату. Наступного року кількість справ збільшилася до 25. З Київського магістрату надійшло шість, з Уманського – чотири, з Богуславського – дві; з Липовецького повітового суду – п'ять, з Київського – три, з П'ятигорського, Богуславського та Єкатеринопільського – по одній. Дві справи були вирішені у спільному присутстві київських повітового суду та магістрату [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.2. Арк.1–6].

Судами вирішувалися справи трьох категорій: 1) партикулярні майнові (вживалася російська назва «интересные»); 2) боргові за векселями, позичковими листами, скриптами¹ і контрактами; 3) суперечливі та апеляційні. Якщо говорити про обсяги справ цивільного департаменту Київського головного суду з березня 1804 р. по лютий 1805 р., то на початок досліджуваного періоду в департаменті було нерозглянутих 112 справ, на кінець – 120. За рік надійшло 289 проваджень (51 майнове, 91 боргове, 147 спірних й апеляційних). За вісім робочих місяців² було вирішено 273 провадження (50 майнових, 84 боргових, 139 спірних та апеляційних) [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.49а. Арк.13–13зв., 25–25зв., 36, 47–47зв., 69, 80, 94, 107, 109, 132, 154зв., 155]. За один день, 30 вересня 1829 р., в цивільному департаменті Київського головного суду було заслухано 29 питань [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.230. Арк.30зв.].

маєтку проживав у Дубенському повіті, а К. Бобер лише завдавав клопотів його сіятельству [ДАЖО. Ф.16. Оп.3. Спр.195. Арк.237–238].

¹ Scriptum manuale – домашня розписка, не завірена формальним порядком і не має підписів свідків [Новицький, 1871 : 24].

² Відповідно до указу 29 серпня 1798 р. чотирьохмісячний вільний від присутствія час було поділено на дві частини: з 20 липня по 20 серпня та з 20 грудня по 20 лютого [ПСЗРИ-1. Т.25. №18643]. Також для обґрунтування відпусток використовувалися укази 17 вересня і 20 жовтня 1798 р. [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.74. Арк.1].

Ураховуючи, що юрисдикція цивільних департаментів полягала у вирішенні майнових справ, то робота установи зазнавала критики з боку сторін. Проте верховна влада не прискорювала розгляд проваджень. 1805 р. хорунжий Хайнацький скаржився генерал-прокурору П. Лопухіну на затягування справи з боку цивільного департаменту Волинського головного суду. У відповідь була дана вказівка волинському губернському прокурору 5 класу О. Литвинову, що справа скаржника буде вирішена в Сенаті згідно черги [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.740. Арк.1–3]. Не завжди критика була обґрунтованою. 1806 р. колишній посесор К. Арабський подав скаргу (на гербовому папері вартістю 30 коп.) міністру юстиції П. Лопухіну на повільність розгляду його справи з власником маєтку князем Й. Чарторийським, який після закінчення посесії забрав його майно. Насправді, справа надійшла з Новоград-Волинського повітового суду, і 1805 р. було виголошено вирок. Губернський прокурор пояснював, що на підставі указу Сенату від 19 липня 1800 р. посесора не було допущено до апеляції, але, за тим же указом, можна було подати приватну скаргу до Сенату [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.961. Арк.1, 2, 4, 6–6зв.].

Верховна влада підходила до роботи цивільних департаментів цілком прагматично, але повинна була діяти дуже обережно: з одного боку, дотримуватися Третього Литовського статуту і не втручатися в партикулярні справи землевласників/орендарів, з іншого боку, не поступатися казенними інтересами передусім у питанні стягнення платежів у випадку продажу маєтку¹. Власники використовували різні схеми ухиляння. 1805 р. до всіх цивільних департаментів головних судів Західних губерній надійшов сенатський указ, що при купівлі маєтку у Віленській губернії було сплачено мито лише з готівкової суми, тому було недоплачено 10 705 руб. 95 коп. Верховна влада наказувала у випадку махінацій використовувати указ 22 липня 1752 р., за яким продавець і покупець сплачували подвійне мито. Окремо наказувалося головним судам повідомити про указ всім установам, які займалися стягненням мит [ДАХМО. Ф.120. Оп.1. Спр.1904. Арк.1–2].

У 1815 р. вибухнув гучний скандал. Представники влади – волинський та київський губернські прокурори – вказували у своїх рапортах обер-прокурору Д. Баранову, що від одного до іншого власника маєтки переходять без сплати мит. Після цього від цивільного департаменту Київського головного суду очікували пояснень, вимагаючи стягування мит згідно правил 7 червня 1810 р. [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1498. Арк.2–2зв.]. Одночасно до Сенату з рапортами звернулися київський цивільний губернатор П. Черепанов і цивільний департамент стосовно переходу в губернії з рук в руки за різними угодами маєтків без сплати до казни мит². Зрозуміла позиція як губернатора, який стояв на сторожі інтересів казни, так і головного суду, який відстоював інтереси місцевої шляхти. Останній пояснював, що згідно конституції 1768 р. та універсалу Неодмінної ради від 13 грудня 1776 р. при продажу маєтку укладалися три угоди³: 1) резигнаційний акт – попередня угода про продаж; 2) донація – купча кріпость; 3) квитанція про сплату покупцем продавцю домовлених грошей, мито за папір (інших платежів не сплачували). З часу відкриття Київського головного суду до часу подання пропозиції цивільного губернатора 11 травня 1814 р. ніхто від влади не заперечував, щоб будь-яка угода (незалежно від назви), що, по суті, була продажем, даруванням, уступочним актом (з набуттям майна після смерті власника) чи обміном, не була дійсною, якщо новий власник вступає у володіння (інтромісію) та не сплачує мита. Судова установа пояснювала, що резигнаційний контракт не являвся купчою кріпостью, адже власник при несплаті коштів повертав собі маєток. Ще зазначалися доживотні угоди, коли маєток відходив до нового власника до його смерті, а потім повертався назад. Це називали акт за обставинами і стягували по 10 руб. мита. Возні (виборні посадовці підкоморських судів) вводили у володіння нових власників, не звертаючи уваги на кріпосні акти та сплату мита. Губернатор же вказував, що нові власники, нічого не заплативши, володіють маєтками. Сенат наказав стягувати кошти згідно Положення про кріпосні мита 11 лютого 1812 р., які становили 6 % від ціни. Було заборонено головному суду використовувати польські закони у цьому питанні. Хоча губернатор оцінював збитки до 100 тис. руб. і вимагав судити винуватців, але за Маніфестом 30 серпня 1814 р. (за перемогу над Наполеоном звільнялися чиновники і всякого звання люди, які знаходилися під слідством і судом у справах, які не були вбивствами,

¹ Заради справедливості необхідно зауважити, що частина покупців/продавців були сумлінними: 15 березня 1800 р. цивільний департамент Волинського головного суду слухав звернення поміщика Ковельського повіту Я. Залеського, який продав маєток колишньому підчашому І. Фанеському за 2 700 руб. сріблом і просив засвідчити купчу відповідним чином зі сплатою всіх платежів [ДАЖО. Ф.16. Оп.3. Спр.195. Арк.245].

² Не можна вважати, що ніяких коштів від купчих не надходило до скарбниці. У січні 1809 р. з купчих та закладних надійшло митних зборів 10 178 руб. 85 коп. асигнаціями і міддю, які відсилалися до Київського повітового казначейства [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.74. Арк.3–3зв.].

³ За російським правом вимагалось записувати купчу кріпость на гербовому папері певної вартості і додатково сплачувати 6 % від суми угоди.

розбоєм і грабунком [ПСЗРИ-1. Т.32. №25671]) вони були прощені, проте надалі мали стягуватися гроші [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1634. Арк.3–4, 5–6, 15зв.–17].

Прикладом махінацій може слугувати провадження щодо судді Дубенського повітового суду Таршинського. У 1809 р. при оформленні вічного запису (заповіту. – *Авт.*) на свою дружину на суму 84 тис. злотих було використано 30-коп. гербовий папір (сума сплаченого мита склала 54 ½ коп., замість гербового паперу вартістю 10 руб. і 6 % від суми переданих коштів¹). Порятунком став п. 16 Маніфесту 30 серпня 1814 р., після чого кримінальний департамент Волинського головного суду припинив судове провадження [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1485. Арк.3зв.]. 1816 р. подільський губернський прокурор доповідав міністру юстиції, що в цивільному департаменті головного суду розглядалася справа про маєток у містечку Збриж Кам'янецького повіту, власник якого Казимир Тарло продав його підполковнику Бабанінову, той перепродав Флоріану Тарло, останній – поміщику Лісневському. Проте були відсутні купчі і не сплачені казенні платежі [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1618. Арк.1–1зв.].

Ситуація не покращувалася і в 1820 р. Сенат вимагав від цивільного департаменту Волинського головного суду терміново надати відомості з інформацією про продані чи переведені іншим чином маєтки по роках, із зазначенням, чому не стягнуті мита і хто у цьому винен. У відповідь департамент доповів, що стягуванням мит займаються нижні земські суди, а відомості вони подадуть пізніше (вскорости – рос.). Не дивлячись на суворі вказівки, Волинський головний суд не поспішав [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1498. Арк.4–5зв.]. Держава намагалася контролювати сплату кріпосного та гербового зборів, вимагаючи, для прикладу, у 1826 р., щоб у повітових і головних судах у книгах, у яких записувалися акти купівлі, зазначалися вартість гербового паперу, скільки мита взято, якими грошима (срібними чи асигнаціями) і за яким курсом. При виникненні будь-яких сумнівів повітові суди повинні були звертатися до головного суду [ПСЗРИ-2. Т.1. №751].

Традиційними для тодішнього соціуму були питання боргів. Звичною справою було позичати гроші, що, зрозуміло, супроводжувалося неповерненнями й махінаціями. Саме цивільний департамент головного суду давав розпорядження про конкурс² на маєтки боржників. Під час конкурсу на маєток поміщика Невядомського в с. Глиняна Балка Звенигородського повіту Київської губернії, який тривав з 7 квітня 1815 р. по 11 серпня 1816 р., троє кредиторів були розміщені на 1 500 дес. пустопорожніх земель. Цікаво, що найбільшим кредитором була його дружина, якій він заборгував 9 393 руб. сріблом (до Сенату було надіслано запит, чи брати з неї мито). К. Доховському було заборговано 1 599 руб. сріблом (мито 6 % і 10 руб. гербовий бланк складала 105 руб. 94 коп.), надвірному раднику Жладкевичу – 4 000 руб. асигнаціями (мито 250 руб.). Конкурс на с. Муржинці поміщика А. Ясеницького тривав з 23 листопада 1813 р. по 10 листопада 1816 р. [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.145. Арк.262зв.]. Верховна влада вимагала, що у випадку з конкурсними маєтками спочатку необхідно було сплатити всі казенні платежі, а решту коштів розподілялися між кредиторами (функція контролю за фінансовими справами з конкурсними маєтками покладалася на головні суди, а будь-які казенні втрати мали стягуватися з винуватця) [ПСЗРИ-2. Т.1. №751]. Нерідко для виплати боргів продавалися маєтки, не очікуючи проведення конкурсу: 1810 р. цивільний департамент Волинського головного суду розглядав звернення поміщика Овруцького повіту відставного поручика П. Троцького про продаж маєтку за 4 300 руб. і з переведенням отриманих коштів кредиторам [ДАЖО. Ф.16. Оп.3. Спр.211. Арк.2–2зв.].

Траплялися курйози: 1820 р. цивільний департамент слухав звернення кременецького міщанина Л. Нечайгломбського, що городська поліція оповістила його про процес єврея Ф. Гільденберга з багатьма особами, у т. ч. з П. Чернецьким. З'ясувалося, що останній був (помер 25 років тому) тестем позивача, про жоден борг ніхто не чув, а залишений у спадок будинок згорів. Цікаво, що для виправдання міщанин використовував Литовський статут (§ 1 артикулу 18 розділу 1) і Конституцію 1611 р. та просив звільнити від платежу. Проте головний суд відмовив, запропонувавши захищатися у відповідному присутстві формальним порядком (тобто подати необхідні документи) [ДАЖО. Ф.16. Оп.3. Спр.235. Арк.82зв.–83].

Стосовно національного фактору, то доволі показовою була справа 1807 р. Кам'янецький єврей Мошкович позичив за скриптом у шляхтича Вишньовського 400 злотих сріблом. Проте у визначений термін гроші не були повернуті, і тоді кредитор опротестував скрипт. Під час розгляду справи Кам'янецьким магістратом з'ясувалося, що документ було укладено на папері,

¹ 1 злотий – 15 коп. [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1389. Арк.4], тобто від 12 600 руб. 6 % становило 756 руб. Тим самим повинно було бути сплачено 766 руб, замість 54 ½ коп.

² Гроші позичалися в кредиторів під заставу маєтку. Якщо позичальник не міг розрахуватися, то головним судом створювався спеціальний конкурсний суд, який продавав маєток, а потім розподіляв отримані кошти між кредиторами.

який не відповідав ціні капіталу (на 30-ти коп. бланку¹). Зрозуміло, що це робилося для зменшення витрат. Тому магістрат, користуючись указами 18 грудня 1797 р. та 23 червня 1801 р., які забороняли присутствіям розглядати й судити за документами, написаними на папері, ціна якого не відповідає ціні суми, залишив без задоволення позов шляхтича. Невідомо, яким чином, але кредитор домігся передачі справи по апеляції до цивільного департаменту Подільського головного суду. Останній не лише не відхилив апеляцію і не покарав магістрат, але звинуватив Мошковича в кримінальному злочині, так як той знав закони стосовно гербового паперу й спеціально отримав скрипт на 30-ти коп. бланку. Відразу ж було винесено вирок – для боржника два тижні в тюрмі та 500 гривень² штрафу на користь шляхтича. Такий вирок став предметом оскарження подільського губернського прокурора Погоржельського, який звинуватив цивільний департамент у перевищенні влади, адже необхідно було передати справу кримінальному департаменту, до того ж, держава потерпіла збитки [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1167. Арк.5–6].

З іншого боку, згідно 8 статті «Положення про євреїв» 9 грудня 1804 р. наказувалося у всіх публічних актах, зобов'язаннях, векселях і кріпостях використовувати російську, польську чи німецьку мову, але підписуватися вони могли й по-єврейськи, починаючи з 1 січня 1807 р. Євреї Аренштейни судилися в Подільській губернії з дійсним таємним радником графом А. Морковим за гроші по укладеному контракту на утримання винокурні, купівлі хліба і викурення з нього горілки. Контракти повіреним були написані й підписані по-польськи, а євреями – по-єврейськи. Це давало підстави графу не сплачувати по контракту, але Сенат прийняв рішення, що умови Положення не порушені (контракт по-польськи). Водночас колишній міністр юстиції Д. Лобанов-Ростовський визначив, що контракти по-єврейськи залишати без уваги [ЦДІАК. Ф.484. Оп. 2. Спр.236. Арк.479–479зв.]. З іншого боку, коли один з таращанських міщан-євреїв позичив у Приказі громадського призріння 1 тис. руб. на вісім років і не зміг розрахуватися, то на будинки й майно його і двох поручителів за вимогою установи цивільний департамент Київського головного суду наклав заборону на продажу нерухомого майна [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр. 75. Арк.29].

Однією з функцій цивільного департаменту було посвідчення продажу кріпосних селян. Для прикладу, 4 січня 1821 р. штабс-капітанша Медведева продала за 800 руб. асигнаціями майору Волкову сім'ю з чоловіка, дружини, двох синів та дочки своїх власних дворових селян, записаних за останньою ревізією в Бобруйську. Здійснювалася наступна процедура: продавець подавав прохання до цивільного департаменту разом з купчою, яку засвідчували й повертали покупцю з розпискою. Вказувалося, що заборони на кріпаків не було і на користь казни було стягнуто 6 % мито та явочні (у цьому випадку 48 руб. мита і 10 руб. явочних). Угоду записували в кріпосну книгу та повідомляли відповідну судову установу губернії походження кріпаків (тут – Мінський головний суд) [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.157. Арк.5]. Цього ж дня колезька радниця Григоровичева продала за 600 руб. асигнаціями чоловіка, дружину та сина своїх дворових людей, записаних у Києві [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.157. Арк.15]. 11 січня було продано холостого кріпака за 725 руб. асигнаціями [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.157. Арк.28].

При продажу селян вживалися ганебні з сучасного погляду дефініції. 1809 р. цивільний департамент Київського головного суду слухав звернення колезького регістратора Д. Любімова, який продав за 300 руб. асигнаціями штабс-капітану О. Бехметьєву кріпака «великороссийской породы» А. Михайлова, записаного в Тульській губернії. Сума мит склала 54,5 руб. [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.74. Арк.19зв.].

Проблема продажу кріпаків постала 1816 р., коли київський губернський прокурор подав рапорт міністру юстиції Д. Трощинському, що, всупереч забороні 16 жовтня 1798 р. продавати малоросійських селян без землі, у губернії це здійснювалося шляхом різних махінацій. При конкурсі над маєтком титулярного радника Квашинського було продано кріпаків до Херсонської губернії надвірному раднику Кириякову спочатку з землею, а наступного дня він продав землю назад. Що ж до селян, то частина вивезених втекла додому. Новий власник звернувся до київського губернського керівництва, щоб йому повернули втікачів. У нього почали вимагати кріпосний акт зі сплаченими митами. На той час Квашинський уже помер, тому повірений надав акт укладений в Полтавській губернії після смерті колишнього власника. Прокурор вимагав, щоб

¹ Згідно указу 18 грудня 1797 р. було встановлено ціну гербового паперу для векселів та позичкових листів: від 10 до 1 тис. руб. – 1 руб., 1 – 5 тис. руб. – 3 руб., 5 – 10 тис. руб. – 5 руб., 10 – 25 тис. – 12 руб., 25 – 50 тис. – 20 руб., 50 – 75 тис. – 30 руб., 75 – 100 тис. і більше – 45 руб. [ДАХМО. Ф.120. Оп.1. Спр.1904. Арк.87].

² Не вдалося встановити, чому розмір штрафу було визначено в гривнях. В архівних справах фігурували копії, рублі, гроші і золоті. 1825 р. було визначено брати штрафи сріблом, рахуючи 1 копу – 1 руб. 25 коп., 1 рубль – 1 руб., 1 грош – 2 коп. [ПСЗРИ-1. Т.40. №30230]. Не викликає сумнівів, що сума штрафу була астрономічною.

цивільний департамент не допускав продажу кріпаків без землі, аргументуючи це тим, що до Києва належала частина Малоросії. Цікавим видається твердження російського чиновника, що «... на правому березі Дніпра, як і на лівому, живе один народ, який судиться за статутним правом і потрібно силу указу [про заборону продажу кріпаків без землі. – Авт.] поширити на Волинську, Подільську і Київську губернії». Вживалася ним навіть назва «Україна». 18 січня 1817 р. Сенат прийняв рішення, що лише в Київському та Васильківському повітах, які до 1797 р. були у складі Київської губернії, не можна продавати селян без землі [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1609а. Арк.2–4, 5, 11–11зв.]. У своє виправдання цивільний департамент указував, що, згідно Положення Державної ради від 19 травня 1813 р., визначено, що продаючи селян з землею чи без неї, ціна за ревізьку душу чоловічої статі становила 200 руб, й тому, на думку Київського головного суду, в 1816 р. не заборонявся продаж кріпаків без землі [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1609а. Арк. 10–10зв.].

На цивільний департамент покладался контроль за процедурою набуття свободи кріпаками. Справи про відшукуючих свободу спочатку вирішував повітовий суд, потім – головний суд, а далі, у випадку програшу кріпаками, губернський прокурор, на якого покладался обов'язок їх захищати, подавав апеляцію до Сенату. 1800 р. подільський губернський прокурор Маньківський подав рапорт генерал-прокурору П. Обольянінову, що до нього надійшла справа, вирішена Ямпільським повітовим судом та передана до Подільського головного суду, про відшукування свободи селянами-пилипонами с. Бушинка (прийшли до 1629 р.) з-під володіння графа Дуніна. Справа була відправлена прокурором до Третього департаменту Сенату. Майже через рік граф Дунін скаржився, що справа ще не розглянута, а в нього 342 кріпаки відмовляються відпрацьовувати панщину [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.331. Арк.1, 3–5.]. У 1799 р. волинський прокурор О. Литвинов повідомляв своє керівництво, що жителі с. Нападівка йменують себе шляхтичами Рудницькими, їх судили за присвоєння дворянського звання. Прокурор запитував, чи повинен він їх захищати, як і селян, що відшукують свободу, але йому було відмовлено [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.290. Арк.1–2, 5].

Окремо необхідно зупинитися на постаті прокурора, який контролював дотриманням законності при розгляді справ кріпаків, що відшукували свободу. У 1805 р. у своєму рапорті генерал-прокурору П. Лопухіну подільський губернський прокурор вказував, що з повітових судів на ревізію до кримінального департаменту Подільського головного суду надходили справи кріпаків. Прокурор вимагав, щоб такі справи вирішувалися на підставі указів 26 серпня 1798 р і 22 червня 1799 р. і мали обов'язково переглядатися ним. Виявилось, що низка проваджень оминули його; зокрема, два надійшло з Летичівського й Ушицького повітів, одне було в губернській казенній палаті з Летичівського повіту. Чиновник хотів припинити безлад у повітових судах, які розглядали справи по польських правах, та змусити їх використовувати особливі правила від 26 серпня 1798 р. (у ПСЗ відсутній будь-який акт на цю дату, ймовірно, передбачався контроль за подібними провадженнями з боку повітових стряпчих і губернських прокурорів. – Авт.). Пропонувалося, щоб Подільське губернське правління повідомило всі повітові суди про необхідність дотримуватися указу [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.572. Арк.1, 2].

Сама процедура відбувалася наступним чином: сторони (поміщик і кріпак разом з повітовим стряпчим) повинні були погодитися або непогодитися з рішенням повітового суду. Якщо поміщик програвав, то він підписував незгоду, далі в шеститижневий строк вносив акторат¹ до реєстру головного суду². Але якщо він цього не виконував, то втрачав право переносу по апеляції. Тому в приватній справі (на думку верхньої влади. – Авт.) рішення нижчої інстанції залишалось в силі і його не можна було змінити: кріпак отримував волю. У випадку подання апеляції у восьмиденний термін потрібно було оголосити, чи всім вироком незадоволений, чи окремими статтями. Згідно ст. 200 «Учреждений...» 1775 р. потрібно було внести 25 руб. за перенос справи і дати розписку про впевненість у своїй правоті, а якщо не було грошей, то подати про це розписку під присягою. При подачі позову до головного суду необхідно було внести необхідні апеляційні мита під загрозою втратити права апеляції [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.230. Арк.2–2зв.]. 1829 р. унтер-цейхвартер XII класу Задорожній програв у Київському повітовому суді справу своєму кріпосному хлопчику І. Степанову. Хлопчик і

¹ Акт протестації – коротка скарга, яка заносилася на перших порах, щоб не пропустити строку [Новицкий, 1871 : 1].

² 1807 р. київський губернський прокурор Гудима запитував Сенат, чи не потрібно продовжити термін подання апеляції для відшукуючих свободу селян з шести тижнів до року? Чиновник пояснював, що хоча кріпаки й охороняються законом, але до остаточного вирішення вони перебувають під владою поміщиків, які можуть їх притіснити. Хоча кріпаків захищали прокурори і стряпчі, але так, як справ було багато в Західних губерніях, то пропонувалося продовжити термін апеляції для селян тривалістю в один рік. Сенат став на бік прокурора, й селяни отримали можливість відстоювати свої права [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1156. Арк.7, 8–8зв., 10–11].

повітовий стряпчий оголосили про своє задоволення, а військовик – про незадоволення, але так як нічого не зробив, то рішення повітової інстанції вступило в силу [ЦДІАК. Ф. 484. Оп.2. Спр.231. Арк.16–16зв.].

Верховна влада 19 січня 1816 р. потурбувалася про термінове вирішення справ осіб, які шукали волі від поміщиків, наказуючи всім присутствам і Сенату розглядати їх без черги [ПСЗРИ-1. Т.33. №26081]. Коли 4 лютого 1829 р. з Васильківського повітового суду по апеляції повітового стряпчого на ревізію до цивільного департаменту Київського головного суду надійшло провадження Білокшицьких з-під володіння графині О. Браницької, то 25 лютого губернський прокурор вимагав термінового розгляду справи згідно указу 19 січня 1816 р. Натомість, департамент відповів, що зараз складається екстракт, і справа одразу буде розглянута [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.231. Арк.8]. Кріпаки навіть у випадку програшу в повітовому суді і відмови головним судом подавали на апеляцію, і справа переносилася на ревізію до Сенату [ЦДІАК. Ф.484. Оп.5. Спр.308. Арк.4зв.–5].

Одним із способів отримати волю була згода поміщика. 1808 р. цивільний департамент Київського головного суду слухав справи з Радомишльського повітового суду про свободу пилипонів (старообрядців) с. Стрижівка з-під володіння дійсного статського радника графа Ф. Олізара. Старообрядці прийшли ще за часів польського короля і сплачували графу чинш. По ревізії 1795 р. вони були записані проживаючими на добровільних умовах на землі, а в 1800 р., при уточненні ревізії, – кріпаками. Договори з графом згоріли, проте поміщик надав інвентарі, що шукачі не відпрацьовували панщини. Хоча суд визнав їх вільними, але губернський стряпчий вважав, що старообрядці повинні бути записані до міщан, тому справа надійшла на апеляцію до Сенату [ЦДІАК. Ф.484. Оп.5. Спр.103. Арк.1–1зв., 4, 9–10]. Проте це були поодинокі випадки благородства з боку землевласників.

Аналіз справ свідчить, що більшість з них, за логікою, мали завершуватися звільненням від кріпацтва, але суди намагалися зберегти систему аграрних відносин. Для прикладу, втікачі від служби в трахтемирівській сотні Переяславського повіту втекли до Речі Посполитої та отримали від поміщика землю за умови сплати чиншу. За останньою ревізією були записані підданими. Після продажу маєтку новий власник почав примушувати їх до панщини. Хоча позивачі надали випуску з переяславського нижнього суду за 1803 р., що їхній дід був козаком, проте повітовий суд визнав їх кріпаками (1798 р. білоруський губернатор С. Жигулін отримав указ, що всіх дезертирів і втікачів вважати кріпаками). Головний суд затвердив це рішення, як і рішення повітового суду про втікачів з казенного с. Бугаєвка, яких записали кріпаками. Вони просили повернути їх до попереднього стану, проте довести, що вони з казенного, селяни не змогли [ЦДІАК. Ф.484. Оп.5. Спр.103. Арк.13, 20–20зв., 24, 28].

Нетиповою була справа 1807 р. Микола Денисюк був кріпаком поміщика Стецького. Після переходу до маєтку Схаблунських, за рішенням Житомирського ґродського суду, 1789 р. заплатив за волю з власних коштів 420 злотих та залишився жити в селі. У 1792 р. його брат Андрій подав до цього ж суду позов про те, що він також сплатив гроші. Справа затягнулася, тодішній волинський губернський прокурор О. Литвинов самоусунувся. Справу розглядав Житомирський повітовий суд, причому покази трьох свідків різнилися. Прокурор Русов у рапорті до міністра юстиції вказував, що коли справу передали до цивільного департаменту Волинського головного суду, то пропозиція про повторне слідство була відхилена. Було наказано обер-прокурору Першого департаменту Сенату графу Орлову представити справу на розгляд Сенату [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр.1184. Арк.1–4, 5].

Цивільний департамент ставав органом, який «виправляв» спірні рішення. 1804 р. цивільний департамент Київського головного суду розглядав справу за позовом жителя с. Миронівка П. Гніденка, який отримав ґрунт від свого батька і відпрацьовував повинності. 1794 р. його віддають у рекрути, але він купує собі заміну. Згодом маєток придбав граф Ф. Браницький, який вважав селянина кріпаком. Васильківський повітовий суд став на бік останнього, посилаючись на свідоцтво стряпчого про найм рекрута. Проте департамент не визнав документ урядовим, рішення повітового суду відмінив і залишив селянина в кріпосній залежності [ЦДІАК. Ф.484. Оп.5. Спр.37. Арк.8–9].

Окремо можна виділити провадження, які стосувалися колективних спроб звільнитися від кріпосної залежності. 1807 р. обер-прокурор С. Татищев подав рапорт міністру юстиції П. Лопухіну, що граф Ю. А. Іллінський подав скаргу на губернське правління, яке дозволило жителям пожалуваного йому містечка Уланів вести з ним процес про свої міщанські права. Сенат підтвердив таку можливість. С. Татищев запитував, як йому вчинити, адже уланівців стосувалося три укази: 1796 р. – про пожалування містечка у вічне і спадкове володіння графу; 30 січня 1797 р. – генерал-прокурор О. Куракін видав указ подільському воєнному губернатору О. Беклешову, що уланівці визнані міщанами і належать казні; 12 червня цього ж року – на ім'я О. Беклешова, що міщани при польському правлінні відпрацьовували панщину, тому наказувалося віддати містечко і староство графу. Врешті П. Лопухін наказував С. Татищеву

перенести справу на розгляд загального зібрання Сенату [ЦДІАК. Ф.1254. Оп.1. Спр. 1034. Арк.1–2, 3]. У 1823 р., після чотирьох років розгляду, цивільний департамент відмовив уповноваженому від громади містечка Калниболото Звенигородського староства, які наразі перебували у власності графа Станіслав Потоцького, у претензіях на міщанство та залишив у кріпацтві [ЦДІАК. Ф.484. Оп.5. Спр.308. Арк.1зв.].

Загалом же з доступних джерел з'ясується, що в 1823 р. цивільний департамент Київського головного суду розглянув 21 провадження, пов'язане зі спробами звільнитися з кріпацтва. У восьми випадках (38 %) претенденти були звільнені від кріпосної залежності, у семи (33 %) – залишені (з них у чотирьох справах губернський стряпчий оголосив свою незгоду та переніс справу по апеляції до Сенату); у п'яти (24 %) був відсутній вирок, один завершилася мировою угодою. Зі звільнених варто відмітити І. Білецького, власник якого граф Олександр Потоцький пропустив узаконений строк на подачу апеляції, тому справа була надіслана для виконання до уманського повітового суду з повідомленням київських губернського прокурора та казенної палати. Ще у двох справах, які хоча й були вирішені на користь претендентів, проте власники подали апеляцію, вирок не набув законної сили: шляхтичі Шеремецинські в 1814 р. подали прохання до Радомишльського повітового суду; кухар поміщиці Галецької подав прохання до цього ж суду в 1818 р. [ЦДІАК. Ф.484. Оп.5. Спр.308. Арк.5зв.–6, 9, 10].

Якщо селянин отримував волю за вироком суду, а поміщик пропускав шеститижневий термін апеляції, то протягом дев'яти місяців він повинен був обрати собі заняття (приписатися до державних селян або міщан). 1828 р. Київське губернське правління видало розпорядження, що цивільний департамент повинен повідомляти казенну палату, щоб та виключала селян з поміщицького окладу. Суперечливим стало питання, коли звільняти з окладу. Сенат наказав, що якщо звільнили в першій половині року, то з другої і т. д. [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.236. Арк.7].

Селяни задля звільнення від кріпацтва готові були йти на будь-які хитрощі. 1821 р. цивільний департамент Київського головного суду розглядав по апеляції справу з Радомишльського повітового суду про відшукуючого свободу О. Малевича з-під влади поміщика Пеньковського. Позивач подав інформацію, що його батько в земських актах Мозирського повіту числився дворянином. Також було представлено видане 1817 р. в. о. мінського повітового маршалка Вержевського свідоцтво, що батько кріпака в 1795 р. був записаний у шляхетських сказках, але не було навіть такого населеного пункту. Тому його залишили у власності поміщика [ЦДІАК. Ф.484. Оп.2. Спр.157. Арк.260–260зв.].

Висновки. Зміна внутрішньої політики Павлом І була спрямована на пошук консенсусу верхньої влади з місцевою елітою Правобережної України. Основами порозуміння стали передусім судова система й збереження аграрних відносин із економічною владою поміщиків/орендарів над кріпаками. Ззовні все виглядало оптимістично для польської шляхти: відновлено дію судів першої інстанції (повітових і підкоморських) із виборними посадовцями, застосовувалися польські конституції та Третій Литовський статут, в судочинстві використовувалася польська мова. Втім такий курс лише засвідчував імперську практику щодо здобуття прихильності польської шляхти, ознакою гнучкості влади. Насправді, для контролю за судовими структурами було створено ревізійно-апеляційні губернські головні суди, які склалися з кримінального та цивільного департаментів. Саме така установа повинна була здійснювати корекцію діяльності нижчих структур, мінімізуючи соціальну й політичну напругу в регіоні.

Для частини польської шляхти важливим було збереження традиційної судової влади, вольностей і влади над кріпаками. Все це було неможливим без урегулювання цивільно-правових відносин саме так, як цього бажали регіональні еліти. Далекоглядність і гнучкість імперської політики проявлялася у вмінні «закривати очі» і згладжувати гострі кути, іноді навіть зазнаючи матеріальних втрат. Будь-які спроби впровадити російське законодавство, яке порушувало систему, одразу ж породжували способи уникнення, передусім, у фінансових питаннях. При купівлі маєтків і розв'язанні боргових питань сторони використовували різноманітні схеми ухилення від сплати мит до казни, але верховна влада діяла обережно, не конфліктуючи зі шляхтою. Так само, у випадку скарг на роботу цивільних департаментів, влада намагалася не ставати відверто на чий-небудь бік, даючи можливість річпосполитівським судовим інституціям самостійно вирішувати їх. Дразливою темою для поміщиків/орендарів були їх відносини з кріпаками. Держава позбавила їх повноцінного доменіального суду. Відсутність повноцінної підтримки з боку повітових державних структур несла загрозу руйнування традиційної системи аграрних відносин. Тому верховна влада зберегла status quo в регіоні, дозволивши продаж кріпаків без землі та лише в окремих випадках санкціонуючи їх звільнення від залежності. На цьому етапі не вдалося відшукати фактів різкої зміни імперської політики щодо еліти через діяльність цивільних департаментів. Лише внаслідок двох Польських повстань політика верхньої влади почала остаточно проводитися в інтересах селянства.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність працівникам архівних установ та бібліотек за

сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Shevchuk, A. (2019b). Supreme Courts of the Right-Bank Ukraine (1797–1831): Traditions Of The Polish And Lithuanian Commonwealth and Imperial Expertise. *INTERMARUM: history, policy, culture*, 6, Pp. 7–30.

Бовуа, Д. (2007). *Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр.* Львів: Кальварія, 296 с.

Горизонтов, Л. (1999). *Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.)*. Москва: Издательство «Индрик», 272 с.

Гурбик, А. (2009). Люблінський трибунал. Ред. В. А. Смолій, *Енциклопедія історії України* (в 10 т. Т. 6, с. 382). Київ: Наукова думка.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області.

ДАХМО – Державний архів Хмельницької області.

Долбилов, М. (2010). *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*. Москва: Новое литературное обозрение, 1000 с.

Каппелер, А. (2005). *Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад*. Львів: Вид-во Католицького Українського університету, 360 с.

Карнишина, Н. (2012). Западные губернии Российской империи: проблемы государственно-правового устройства. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки*, 1, С. 14–19.

Клочков, М. (1916). *Очерки правительственной деятельности времени Павла I*. Петроград: Сенатская типография, 631 с.

Новицкий, И. (1871). *Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России*. Киев: В университетской типографии, 31 с.

Писарькова, Л. (2007). *Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. Эволюция бюрократической системы*. Москва: РОССПЭН, 743 с.

ПСЗРИ-1 – Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. С 1649 по 12 декабря 1825 г.: в 45 т. СПб.: Тип. Второго отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830.

ПСЗРИ-2 – Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. С 12 декабря 1825 г. по 28 февраля 1881 г.: в 55 т. СПб.: Тип. Второго отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830 – 1884.

Склокін, В. (2019). *Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство*. Львів: Видавництво УКУ, 268 с.

Уортман, Р. (2004). *Властители и судии: развитие правового сознания в императорской России*. Москва: Новое лит. обозрение, 515 с.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Шевчук, А. (2019). Соціальне значення діяльності кримінальних департаментів головних судів Правобережної України (1797 – 1831 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 27, С. 9–19.

Андрей Шевчук

Житомирский государственный университет имени Ивана Франко
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Гражданские департаменты главных судов Правобережной Украины (1797 – 1831): имперские практики в речьпосполитовской судебной традиции

Аннотация. Целью статьи является анализ социального значения деятельности гражданских департаментов главных губернских судов – ревизионно-апелляционных учреждений Правобережной Украины. Верховная власть, ради обретения лояльности польской шляхты и утверждения в историческом регионе, проводила гибкую политику, главным элементом которой было сохранение речьпосполитовской системы гражданских отношений. Автор исследует границы компромиссов элиты и судебной власти, которые имели следствием примирения местного населения с российским господством. **Методология** исследования базируется на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-генетического, историко-типологического, историко-системного) методов с принципами историзма, системности и

научности, что позволило сосредоточиться на механизмах адаптации речьпосполитовской судебной традиции к требованиям верховной власти. **Научная новизна** работы заключается в исследовании имперской практики поиска консенсуса с польской шляхтой через механизмы сохранения речьпосполитовской судебной традиции. На гражданские департаменты возлагалась задача минимизировать социальное напряжение путем урегулирования гражданско-правовых отношений. Приведены примеры гибкости политики верховной власти и судебных учреждений, что на некоторое время примирило элиту с потерей независимости. **Выводы.** Внутренняя политика верховной власти была направлена на взаимопонимание с местной элитой через восстановление элементов речьпосполитовской судебной власти и сохранение аграрных отношений. Однако это только доказывало имперскую практику привлечения благосклонности шляхты. Для контроля за судебными структурами созданы ревизионно-апелляционные губернские главные суды, гражданские департаменты которых осуществляли коррекцию деятельности низших судов и минимизировали напряжение в регионе. Лояльность части шляхты было достигнуто благодаря дальновидности и гибкости имперской политики, что проявлялось в умении «закрывать глаза» на некоторые нарушения в гражданско-правовой сфере. Попытки внедрить российское законодательство, которое трансформировало существующую систему, порождали нарушения, прежде всего, в финансовых вопросах. В отношениях помещиков с крепостными верховная власть сохранила *status quo*.

Ключевые слова: Российская империя, Правобережная Украина, гражданский департамент губернского главного суда, судебная система, польская шляхта, политика верховной власти.

Andrii Shevchuk

Zhytomyr Ivan Franko State University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Civil Departments of the Supreme Courts in the Right-Bank Ukraine (1797 – 1831): Imperial Expertise in the Polish and Lithuanian Commonwealth Judicial Tradition

Abstract. *The purpose of the article is to conduct an analysis of the social value of the operation of the governorate supreme courts' civil departments – appeal and auditorial establishments of the Right-Bank Ukraine. In order to attract allegiance of the Polish nobility and to get asserted in the historic region, there was a flexible policy developed by the supreme power, which was primarily aimed at preserving civil relationship system typical for the Polish and Lithuanian Commonwealth. The author discovers the margins of the elite's and the judicial power's compromises resulting in the local population adjusting to the Russian rule. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systematicity and scientificity, making it possible to concentrate on the mechanisms of adapting the judicial tradition of the Polish and Lithuanian Commonwealth to the requirements of the supreme power. The scientific novelty is attained by means of researching the imperial expertise in search for consent with the Polish noblemen involving the mechanisms of preserving the judicial tradition of the Polish and Lithuanian Commonwealth. The civil departments were required to minimize the social tension by means of settling the civil law relationship. The article provides examples of flexibility in the policy held by the supreme power and judicial establishments, temporarily calming the elite in losing independence. Conclusions.* Domestic policy of the supreme power was aimed at settling down the relationship with the local elite by means of re-establishing the elements of the judicial power of the Polish and Lithuanian Commonwealth and preserving agrarian relationship. However, it was an undeniable imperial policy of reaching adherence of the Polish nobility. There were appeal and auditorial governorate supreme courts established to control the judicial structures, the civil departments being responsible for correcting the operation of the lower courts and decreasing tension in the region. The adherence of the Polish nobility was achieved due to farsightedness and flexibility of the imperial policy, being able to pretend it was ignorant of certain violations in the civil law sphere. The attempts to implement the Russian legislation transforming the current system, generated violations primarily in the financial matters. The supreme power observed *status quo* in the relationship between the landowners and the serfs.

Key words: Russian Empire, Right-Bank Ukraine, the civil department of the governorate supreme court, judicial system, Polish nobility (*szlachta*), policy of the supreme power.

References:

- Bovua, D.** (2007). *Rosijsjka vlada i poljsjka shljakhta v Ukrajinu. 1793–1830 rr.* [The Russian Government and Polish Nobility in Ukraine. 1793–1830]. Ljviv: Kaljvarija, 296 p. [in Ukrainian].
- CDIAK** – Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrajinu, m. Kyjiv. [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv]. [in Russian].
- DAZhO** – Derzhavnyj arkhiv Zhytomyrsjkoji oblasti. [State Archive of Zhytomyr Region]. [in Russian].
- DAKhMO** – Derzhavnyj arkhiv Khmeljnyckoji oblasti. [State Archive of Khmelnytskyi Region]. [in Russian].
- Dolbilov, M.** (2010). *Russkij kray, chuzhaya vera: Etnokonfessionalnaya politika imperii v Litve i Belorussii pri Aleksandre II* [Russian region, foreign faith: ethnoconfessional Imperial policy in Lithuania and Bielorusia]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 1000 p. [in Russian].
- Ghurbyk, A.** (2009). Ljublinsjkyj trybunal [Lublin Tribunal]. In: V. A. Smolij (Ed.), *Encyklopedija istoriji Ukrajinu* (Vol. 6, p. 382). Kyjiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
- Gorizontov, L.** (1999). *Paradoksy imperskoj politiki: Polyaki v Rossii i russkie v Polshe (XIX – nachalo XX v.)* [Paradoxes of imperial politics: Poles in Russia and Russians in Poland (XIX – early XX centuries)]. Moskva: Izdatelstvo «Indrik», 272 p. [in Russian].
- Kappeler, A.** (2005). *Rosija jak polietnichna imperija: vynykennja, istorija, rozpad* [Russia as a multi-ethnic Empire: origin, history, disintegration]. Ljviv: Vyd-vo Katolycjkogho Ukrajinjsjkogho universytetu, 360 p. [in Ukrainian].
- Karnishina, N.** (2012). Zapadnye gubernii Rossijskoj imperii: problemy gosudarstvenno-pravovogo ustrojstva [The Western provinces of the Russian Empire: the issues of state and legal system]. *Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedenij. Povolzhskij region. Gumanitarnye nauki – News of higher education institutions. Povolzhskij region. The humanities*, 1, 14–19. [in Russian].
- Klochov, M.** (1916). *Ocherki pravitelstvennoj deyatelnosti vremeni Pavla I* [Essays on Government Activities of the Time of Paul I]. Petrograd: Senatskaya tipografija, 631 p. [in Russian].
- Novitskij, I.** (1871). *Spravochnyj slovar juridicheskikh terminov drevnego aktovogo yazyka Yugo-Zapadnoj Rossii* [The Reference Dictionary of Legal Terms of the Ancient Assembly Language of Southwest Russia]. Kiev: V universitetskoy tipografii, 31 p. [in Russian].
- Pisarkova, L.** (2007). *Gosudarstvennoe upravlenie Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII veka. Evolyutsiya byurokraticheskoy sistemy* [State administration of Russia from the end of the XVII to the end of the XVIII century. The evolution of the bureaucratic system]. Moskva: ROSSPEN, 743 p. [in Russian].
- PSZRI-1** – Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie pervoe [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection 1]. S 1649 po 12 dekabrya 1825 g.: v 45 t. SPb.: Tip. Vtorogo otdeleniya Sobstvennoj e. i. v. kantselyarii, 1830. [in Russian].
- PSZRI-2** – Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie vtoroe [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection 1]. S 12 dekabrya 1825 g. po 28 fevralya 1881 g.: v 55 t. SPb.: Tip. Vtorogo otdeleniya Sobstvennoj e. i. v. kantselyarii, 1830 – 1884. [in Russian].
- Shevchuk, A.** (2019a). Соціальне значення діяльності кримінальних департаментів головних судів Правобережної України (1797 – 1831 pp.) [The Social Significance of the Criminal Departments' Activities of the Supreme Courts in the Right-Bank Ukraine (1797 – 1831)]. *Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija: Istorija – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History*, 30, 9–19. DOI: 10.31652/2411-2143-2019-30-9-19 [in Ukrainian].
- Shevchuk, A.** (2019b). Supreme Courts of the Right-Bank Ukraine (1797–1831): Traditions Of The Polish And Lithuanian Commonwealth and Imperial Expertise. *INTERMARUM: history, policy, culture*, 6, 7–30. DOI: 10.35433/history.11191 [in Ukrainian].
- Sklokin, V.** (2019). *Rosijsjka imperija i Slobidsjka Ukrajinu u drugij polovyni XVIII st.: prosvichenyj absoljutyzm, impersjka integracija, lokaljne suspiljstvo* [The Russian Empire and Slobidska Ukraine in the Second Half of the 18th Century: Enlightened Absolutism, Imperial Integration, and Local Society]. Ljviv: Vydavnyctvo UKU, 268 p. [in Ukrainian].
- Uortman, R.** (2004). *Vlastiteli i sudii: razvitie pravovogo soznaniya v imperatorskoj Rossii* [Rulers and Judges: the Development of a Russian Legal Consciousness]. Moskva: Novoe lit. obozrenie, 515 p. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 08.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.02.2020 р.

Тетяна Каросва

Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: urasim@i.ua

<https://orcid.org/0000-0001-5012-9513>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3301742/tetiana-karoyeva/>

Фрондерські настрої помісного дворянства Правобережної України другої половини XIX ст. крізь призму книжкових практик

Анотація. Мета статті. З модернізацією Російської імперії помісне дворянство впродовж другої половини XIX ст. поступово адаптувалося до нових соціоекономічних умов і ставало соціально активнішим, втім, не отримало навіть мінімальних політичних регуляторів для задоволення своїх соціальних, економічних і культурних потреб до 1906 р., виборів у Державну думу. Воно, як й усі інші соціальні групи імперії, не могло формулювати своїх політичних вимог, створювати політичні організації, які б відстоювали їхні інтереси. Водночас й до революційних подій 1917 р. дворянство продовжувало вважати опорою самодержавства, тому важливо визначити, чи було воно абсолютно відданим імперії, чи існували фрондерські настрої серед його представників. Під фрондерськими настроями певної соціальної групи тут розуміється негативізм, викликаний діями влади, який реалізується скоріше як культурницький опір і не веде до конфронтації з владою. Помісне дворянство розглядається поза етнічною приналежністю його представників. **Методологія дослідження** передбачає використання книг як речових джерел та історико-книгознавчі методи аналізу. **Наукова новизна.** До вивчення пасивного опору владі, традиційно малодоступного для студіювання, залучений аналіз книжкових практик (придбання, поширення, використання та зберігання книг) помісного дворянства. **Висновки.** З'ясовано, що впродовж другої половини XIX ст. поміщики-дворяни Правобережної України мали фрондерські настрої. Поліційний характер державного апарату країни примушував навіть лояльних підданих вдаватися до протиправних дій для задоволення своїх культурних потреб. Їхні свідомі практики щодо заборонених книг свідчать про тихий спротив владі, який врешті-решт протиставляв людину державній системі, розхитував традиційну систему цінностей.

Ключові слова: помісне дворянство, книжкові практики, книга, книжкова культура, родові бібліотеки, Правобережна Україна

Постановка проблеми. У Російській імперії й до революційних подій 1917 р. дворянство вважалося опорою самодержавства, втім впродовж другої половини XIX ст. з ним, особливо помісним, відбулися значні метаморфози. Криза і відміна кріпосницької системи господарювання вибили з-під нього ґрунт для кріпосницького традиціоналізму, створили певний психологічний дискомфорт, змусили тих, хто залишився в маєтках, мислити і господарювати по-іншому, але не дали реального політичного інструменту вирішення проблем, що постали в нових соціоекономічних реаліях. Політична можливість впливу помісного дворянства на події в країні з'явилася лише у 1906 р., з виборами в Державну думу Російської імперії. Загалом, вочевидь, дворяни воліли залишатися в своєму соціальному середовищі, користуватися всіма привілеями, наданими їм владою, були лояльними до неї, але загальне незадоволення ситуацією, коли вони не могли офіційно впливати на події в країні, мало якось проявлятися. У статті пропонується цей побутовий негативізм до влади, який реалізується скоріше як культурницький опір і не веде до конфронтації з владою, називати фрондерськими настроями. Зауважимо, помісне дворянство розглядається поза етнічною приналежністю його представників.

Специфіка інтелектуального життя дворянства Правобережної України полягала в тому, що тут просвітницькі ідеї почали поширюватися раніше і проникли глибше. Під їх впливом читання вважалося обов'язковою складовою виховання дворянської дитини, до того ж й модернізаційні процеси в країні вимагали від людини певного інтелектуального рівня. Книги увійшли в повсякденний побут помісного дворянства. Як уже було встановлено, з врахуванням рівня заможності та сталого володіння і проживання в маєтку, на кінець XIX ст., наприклад, в маєтках на території Подільської губернії могло бути від 300 до 619 родових бібліотек, напередодні Першої світової війни – близько 390 [Каросва, 2019 : 151]. Безумовно, з одного боку, частина заможних землевласників не цікавилася книжками, з іншого – поодинокі представники малопомісного дворянства, які мали обмежені статки, могли також формувати власні книгозбірні.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Традиція вивчення дворянства як окремого соціального стану пореформеної доби на українських теренах має давнє коріння. Ще у дореволюційний період дослідники почали вивчати соціально-економічну трансформацію дворянства, його меценатську та культурну діяльність, історію окремих родин та осіб. Радянські історики акцентували увагу на соціально-економічних аспектах існування цього стану, щоб довести його занепад. Сучасні дослідження переважно заперечують цю позицію радянських дослідників. Науковці зазначають, що частина представників цього суспільного стану намагалася пристосуватися до нових капіталістичних умов. За радянський період вивчення специфіки опозиційних поглядів дворянства як страти не вважалось доцільним, розглядалися переконання лише окремих представників з позицій певних ідеологій. Сучасні українські (О. Барвінок [Барвінок, 2014], І. Кривошея [Кривошея, 1997], Н. Темірова [Темірова, 2003], Т. Шахрай [Шахрай, 2009]) та російські (Е. Барінова [Барінова, 2006], К. Курков [Курков, 2006], Т. Філатова [Філатова, 2000], Е. Юдін [Юдін, 2000]) історики більше уваги приділяють соціокультурній адаптації дворянства у пореформений період, акцентуються на зменшенні престижу та ролі стану в суспільстві, на еволюції його етичних норм й уявлень, спробах участі в легальній політичній діяльності.

Ученим простіше вивчати відкритий опір, який знаходить відображення в документах як представників владної сторони, так й фіксується самими учасниками боротьби. Пасивний опір відстежити набагато складніше через його прихованість, розмитість, свідоме уникання людьми демонстрації своїх настроїв. Традиційними джерелами такої інформації є мемуари, листування, втім, про опозиційні настрої можуть свідчити й книжкові практики. Наприклад, як вже раніше було з'ясовано [Соломонова, 2010 : 331], польське дворянство аби забезпечити релігійне життя та навчання польською мовою купували дешеві польські видання і роздавали їх селянським дітям, купували заборонені польські друки, утримували таємні громадські бібліотеки, зберігали книги-«меморії», пов'язані з постатями польських борців за незалежність, особливо з власних родин. Відкритим залишається питання, чи існував серед представників помісного дворянства опір державі поза національним питанням.

Історики Р. Шарт'є [Шарт'є, 2001], Р. Дарнтон [Darnton, 2010], що вивчали культурні витоки Французької революції 1789 р., звернули увагу на те, яку роль відіграло друковане слово у формуванні громадської думки. Хоча Р. Шарт'є вважає натяжкою напряду виводити думки людей з кола їхнього читання, він зазначає, що умонастрої зазнають вирішальних змін до підйому критичної літератури, і саме ці зрушення в свідомості викликають пекучий інтерес до неї [Шарт'є, 2001 : 217]. Тобто література, на його думку, сприяє розхитуванню звичної системи координат, розвінчання традиційних цінностей та існуючого політичного ладу. У цьому контексті важливо з'ясувати за допомогою вивчення книжкових практик представників помісного дворянства, чи існував серед них інтерес до критичної літератури, чи були фрондерські настрої серед них. Це й є **метою статті**. Основним джерелом дослідження є історико-книжкові колекції з маєткових бібліотек, що зберігаються сьогодні у фондах відділу рідкісних і цінних видань Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва (далі – відділ РіЦ).

Виклад основного матеріалу. До книжкових практик віднесемо свідомі дії щодо придбання, поширення, використання та зберігання книг, тобто як і які купували книги, як їх читали та зберігали, чи давали їх читати іншим. Мова тут йде про книги, зміст яких, на думку влади, міг загрожувати суспільному порядку, релігії та моралі. Владні структури завжди прагнули вилучити з друкованої продукції все, що могло нашкодити її статусу, а зацікавлені читачі навпаки намагалися мати доступ до будь-якої інформації. Ще Статутом про цензуру 1828 р. було визначено, що в Російській імперії власники книгозбірень могли мати лише дозволені цензурою книги [ПСЗ. Собр. 2. Т. 3. № 1979]. Контроль за фондами маєткових книгозбірень покладался на повітових справників або їхніх заступників. Чиновники мали особисто переглядати книги. Зрозуміло, що маючи завантаження безпосередньою роботою, приділяти належну увагу родовим кількатисячним збіркам, вони не мали можливості, тому власники книгозбірень могли мати друки будь-якого змісту.

Закономірно виникає питання, як потрапляли подібні видання в маєткові бібліотеки. Друкувати в Російській імперії недозволені книги можна було лише нелегально, відповідно так само вони мали поширюватися. Малоймовірно, що представники в цілому лояльного до влади помісного дворянства будуть мати системну співпрацю з нелегалами. У них як представників привілейованого стану, достатньо замощення, щоб їздити за кордон, була інша шпарина, що дозволяла урізноманітнювати коло читання, – придбання книг за кордоном.

За російським законодавством книги, надруковані за кордоном, мали проходити цензурний огляд. Тим самим Статутом 1828 р. було визначено, що видання, призначені для книжкової торгівлі, з Петербурзької, Кронштадської, Брестської та Радзивилівської митниць направлялися в Комітет цензури іноземної (Петербург), де й вирішувалася їхня подальша доля [ПСЗ. Собр. 2. Т. 3. № 1979]. Приватні особи (російські піддані та іноземні мандрівники),

перетинаючи кордон, давали підписку про пред'явлення ввезених книг в установи іноземної цензури (на українських теренах – Одеський комітет). З 1843 р. термін пред'явлення книг був тримісячним. Цензори комітету звряли книги з каталогами дозволених іноземних видань і цензурували невідомі для них друки. Загалом всі книги ділилися на 4 категорії: дозволені в цілому; дозволені з виключенням окремих місць (заборонені сторінки зафарбовувалися чорним чорнилом) або вирізанням окремих сторінок; заборонені для публіки (могли видаватися лише благонадійним особам, які давали розписку лише про «особисте» використання видань; заборонені безумовно (книги видавалися лише з дозволу імператора) [Патрушева, 2013 : 53–56]. З 1864 р. митниці отримали право видавати мандрівникам їх власні книги (крім політичних, релігійних і порнографічних) в одному примірнику без участі іноземної цензури: пам'ятні книжки, альманахи, календарі, словники, романи, повісті та оповідання, плани, карти, путівники, ноти, а також молитовники і книги Святого Письма, крім надрукованих за кордоном російською або церковнослов'янською мовами [ПСЗ. Собр. 2. Т. 39. № 41 224].

Зрозуміло, що тут у мандрівників було багато можливостей провезти книгу будь-якого змісту. Самі чиновники до провозу книг іноземними мовами ставилися поблажливо. Вважалося, що читати іноземними мовами може незначна кількість населення, як правило, лояльно налаштованого до існуючого ладу [Брискман, 1935 : 570].

Ще одним способом отримання забороненої літератури могло бути звернення до контрабандистів або перевірених книгарів. Обидва варіанти були доволі проблематичними: перший, оскільки контрабандистам треба було замовляти конкретні видання; другий, оскільки з книгарями, переважно з великих міст, потрібно було підтримувати постійний контакт. Книгарі у повітах не мали достатньої кількості клієнтів на подібну літературу і були надто помітними. Книгарі з великих міст не могли тримати тривалий час нелегальні видання, очікуючи на клієнта, а довіряти їх пошті було надто ризикованим.

Отже, мабуть, особисте ввезення безцензурної книги було основним способом її отримання.

Уже з 1840-х рр. у краї ширилися чутки про читання нелегальної літератури, про те, що якась поміщиця «читає у деяких знайомих пасквільні вірші», що з обшуків виявлено книги «обурливого змісту» або ж «альбоми з обурливими віршами» [Левицький, 1906 : 73].

За фондом відділу РіЦ, в маєткових книгозбірнях Правобережної України були, насамперед, видання широкого викривального змісту. Наприклад, твори землячки Є. Радзивілл (уродж. Жевуської) під псевдонімом «Comte Paul Vasili» – скандальна серія про вищий світ європейських столиць, зокрема російської, свого роду чорний піар, що виставляв багатьох аристократичних осіб у негативному світлі: «La société de Berlin» (Париж, 1884), «La Société de Saint-Petersbourg» (Париж, 1886). Дворянсько-опозиційне ставлення виражали книги І. Головіна та князя П. Долгорукова (за те, як вони викривали рід Романових та російську аристократію, імператор Микола I позбавив І. Головіна дворянства і чинів, засудив на каторгу, а імператор Олександр II позбавив П. Долгорукова князівського титулу, статків і засудив на довічне вигнання з Росії). Твори І. Головіна «La Russie sous Nicolas I» (Париж, Лейпциг, 1845), П. Долгорукова «La Verite sur la Russie» (Париж, 1861), «Memoires» (Женева, 1867) переходили з рук до рук, про що свідчать маргіналії, численні підкреслення різними олівцями. Як писав російський літературознавець Н. Ейдельман: «У 1860-х рр. ім'я Долгорукова для багатьох друзів і ворогів стояло поруч, мало не нарівні з Герценом. Більш того, в якомусь сенсі вищі влади боялися Долгорукова навіть більше, ніж Іскандера» [Ейдельман, 1984 : 256]. Інтерес до праць Іскандера (О. Герцена) також засвідчується наявністю його видань. З немирівського зібрання Б. Потоцького–Г. Строганова походить відбиток статті О. Герцена про Дж. Гарібальді «Camiscia rossa» (Брюссель, 1865) з газети «Колокол» під псевдонімом «Іскандер» (до речі, на корінці книги ані автора, ані назви).

Наукові розвідки з історії революційного руху також перехоплювала цензура, що не завадило Б. Потоцькому мати монографію Луї Блана «Histoire de dix ans. 1830 – 1840» (5 т., Париж, 1841 – 1844), Здзеховським – її ж брюссельське перевидання 1847 р. Це перший соціалістичний твір, який отримав поширення в Російській імперії після ідей сенсімонізму. По ознайомленню з ним читачі починали осмислення класового змісту революції 1830 р. у Франції, ролі буржуазії та капіталізму в історії. Автор доволі швидко отримав європейську славу завдяки своєму різко викривальному тону щодо дій французького уряду.

Менш виразно, але також показово, про існування фрондерських настроїв свідчить читання художніх творів, заборонених до поширення або перекладу в країні. Приміром, Вольтер – як в оригіналі, так і в перекладі – відомий у Російській імперії та Речі Посполитій автор ще з XVIII ст., проте цензура час від часу переслідувала його публікації, особливо антиклерикальні. Тим не менш у книгозбірні Руссановських з Якушинців була перша частина філософського лексикону Вольтера («Oeuvres complètes», т. 16, Париж, 1876), забороненого у Росії в 1883 р.

Виключний успіх творів В. Гюго у Франції також дуже рано отримав у Російській імперії гучний та тривалий резонанс. Особливо гостро сприймалися на тлі російської дійсності ноти соціального протесту, що звучали вже в ранніх творах письменника. Ще у 1834 р. цензурою було заборонено передрук п'єси «Lucrèce Borgia», розміщення будь-яких уривків з неї, втім, в одній з подільських дворянських книгозбірень був том драматичних творів «Théâtre» (Париж, 1844), до складу якого увійшла ця п'єса. Роман «Les Misérables» цензура розглядала 1862 р. у зв'язку з тогорічним брюссельським зібранням творів В. Гюго та дозволила з вилученням деяких уривків на її вказівку, адже попередні частини вже отримали дозвіл. Через кілька місяців роман заборонений до перекладу з формулюванням, що «останні томи роману мають найбільш шкідливе спрямування» [Айзеншток, 1939 : 789]. Однак з тієї ж бібліотеки Руссановських походить його лейпцизьке видання 1862 р.

Попри загальну популярність Жорж Санд в Росії її романи «Le Piccinino» (Брюссель, 1847), «Histoire de ma vie» (Париж, 1855) також були заборонені до поширення та подальшого перекладу [Айзеншток, 1939 : 813]. Однак примірники обох дісталися подільської землі.

Зберігаючи заборонені видання у палацових бібліотеках, їх власники постійно ризикували бути звинуваченими в протиправних діях. З огляду на зрозумілу утаємниченість цих дій складно сьогодні міркувати про систему переховування чи зберігання таких примірників. Серед доступних джерел є зовнішній вигляд книг, який свідчить про намагання власників уникнути зайвої уваги до них. Так, жодний з чотирьох примірників збірника дипломатичних документів «Recueil des traites et conventions concernant la Pologne, 1762 – 1862» (Париж, 1862), укладеного графом Д'Ангебергом (псевдонім Л. Ходзька), з родових бібліотек Руссановських з Якушинців, Собанських з Ободівки, Якубовських з Люлинців і Ярошинських з Дзвоники не мав повної назви на корінці палітурки, хоча обсяг книги у 1172 сторінки дозволяв. Примірник Ярошинських містив напис «Recueil des traites et conventions concernant» без автора, на решті було зазначено автора та слово «Pologne». Так само на двох примірниках книги І. Головіна «La Russie sous Nicolas I» позначено лише «La Russie» без автора. Своєрідно інтерпретовано також авторство Є. Радзивілл як «P. Vasili».

Подільські читачі добре усвідомлювали, видання якого змісту вони купують, адже, про всяк випадок, на корінцях примірників Луї Блана є назва, а його прізвище відсутнє. І навпаки з художніми творами згадуваних популярних авторів: на корінці є тиснення прізвища автора, а от назва твору відсутня.

Іноді поміщики прагнули взагалі уникати зайвої уваги до складу фондів бібліотек. Наприклад, Я. Маньковський з Саїнки платив поліцейському чиновнику, який оглядав його бібліотеку, щоб той «не бачив» певних видань [Epszstein, 2005 : 64–65]. Так само з місцевими приставами «домовлялися» й інші дідичі [Kutyłowska, 2003 : 22; Epszstein, 2005 : 64–65], хоча ці відомості більше стосуються вже рубежу століть. За спогадами, у цей час дехто з поміщиків привозив заборонені видання не тільки для себе, а й для поширення. Так неодноразово вчиняв В. Іванський з Вільшанки [Epszstein, 2005 : 65]. Пізніше у 1905 р. дехто з поміщиків передплачував подільську україномовну газету «Світова зірниця» і безкоштовно її роздавав місцевим селянам [Epszstein, 2005 : 64–65].

І взагалі на початку ХХ ст., особливо після революційних подій 1905–1907 рр., коли змінилися політична ситуація в країні, цензурні вимоги, то й книжкові практики набули дещо іншого вигляду.

Висновки. З огляду на книжкові практики помісне дворянство другої половини ХІХ ст., яке російське самодержавство продовжувало вважати своєю опорою, мало фрондерські настрої. Поліційний характер державного апарату країни примушував навіть лояльних підданих вдаватися до протиправних дій для задоволення своїх насамперед культурних потреб. Втім, зміст заборонених видань свідчить про те, що читачі задумувалися про ширше коло проблем, щонайменше політичних і соціальних, хоч можливо поза якихось чітких ідеологічних переконань. Свідомі практики дворян щодо заборонених книг свідчать про тихий спротив владі, який врешті-решт протиставляв людину державній системі, розхитував традиційну систему цінностей.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності працівникам бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Darnton, R. (2010). *Poetry and the Police: Communication Networks in Eighteenth-Century Paris*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 224 p.
- Epszstein, T. (2005). *Z piorem i paletą: zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w drugiej połowie XIX w.* Warszawa: Neriton. 589 s.
- Kutyłowska, H. (2003). *Wspomnienia z Podola (1898 – 1919)*. Warszawa: Czytelnik. 124 s.

- Айзеншток, И. (1939) Французские писатели в оценках царской цензуры. *Литературное наследство*, (33–34), 769–861.
- Барвінок, О. (2014). *Дворяни Подільської губернії в органах державного управління та станового самоврядування регіону (1793 – 1917 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01). Миколаїв. 19 с.
- Барінова, Е. (2006). *Российское дворянство в начале XX века: социокультурный портрет*. Самара. 379 с.
- Брисман, М. А. (1935). Ф. И. Тютчев в Комитете цензуры иностранной. *Литературное наследство*, (19/21), 565–578.
- Кароєва, Т. (2019). Регіональні родові бібліотеки початку ХХ ст.: до методики встановлення факту існування (на прикладі Подільської губернії). *Рукописна та книжкова спадщина України*, (23), 139–153. doi: <https://doi.org/10.15407/rksu.23.139>.
- Кривошея, І. (1997). *Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст. (на матеріалах Київської губернії)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Київ. 19 с.
- Курков, К. (2006). *Российское дворянство в контексте модернизации в начале XX в. : экономический и социокультурный аспекты* (автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02). Москва. 50 с.
- Левицкий, О. (1906). Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах. *Киевская старина*, (XCIII), 70–78.
- Патрушева, Н. Г. (сост.) (2013). *Цензоры Российской империи, конец ХVІІІ – начало ХХ века: биобиблиогр. справ.* Санкт-Петербург. 480 с.
- ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи (1825 – 1881). Собр. 2. Санкт-Петербург.
- Соломонова, Т. Р. (2010). Книга як знаряддя збереження етнічної ідентичності поляками Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (18), 328–331.
- Темірова, Н. Р. (2003). *Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально–економічна еволюція*. Донецьк. 320 с.
- Филатова, Т. В. (2000). *Российское поместное дворянство в начале XX в.: организация, деятельность, попытки самоидентификации* (автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02). Москва. 26 с.
- Шартье, Р. (2001). *Культурные истоки Французской революции*. Москва: Искусство. 256 с.
- Шахрай, Т. О. (2009) *Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01). Черкаси. 20 с.
- Эйдельман, Н. Я. (1984). *Герцен против самодержавия. Секретная политическая история России ХVІІІ и ХІХ веков и Вольная печать*. Москва. 317 с.
URL:<http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/NYE/DOLGO.HTM>
- Юдин, Е. Е. (2000). *Русское дворянство накануне и в период первой мировой войны: Проблемы социального развития и политической деятельности* (автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02). Москва. 16 с.

Татьяна Кароєва

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор исторических наук, доцент (Украина)

**Фрондерские настроения помещного дворянства Правобережной Украины
второй половины ХІХ в. в призме книжных практик**

Аннотация. Цель статьи. С модернизацией Российской империи помещное дворянство на протяжении второй половины ХІХ в. постепенно адаптировалось к новым социоэкономическим условиям и становилось социально активным, но не получило даже минимальных политических регуляторов для удовлетворения своих социальных, экономических и культурных потребностей до 1906 г., выборов в Государственную думу. Оно, как и все другие социальные группы империи, не могло формулировать свои политические требования, создавать политические организации, которые отстаивали бы их интересы. В то же время и до революционных событий 1917 г. дворянство продолжали считать опорой самодержавия, поэтому важно определить, было ли оно абсолютно преданным империи, существовали ли фрондерские настроения среди его представителей. Под фрондерскими настроениями определенной социальной группы здесь понимается негативизм, вызванный действиями власти, который реализуется скорее как сопротивление в сфере культуры и не ведет к конфронтации с властью. Поместное дворянство рассматривается вне этнического происхождения его представителей.

Методологія дослідження передбачає використання книг як речових джерел і історико-книгознавчі методи аналізу. **Научна новизна.** Для вивчення пасивного опору влади, традиційно малодоступного для вивчення, проаналізовані книжні практики (придбання, розповсюдження, використання і зберігання книг) помісного дворянства. **Висновки.** Установлено, що на протязі другої половини XIX в. поміщики-дворяне Правобережної України мали фрондерські настрої. Поліцейський характер державного апарату країни змушував навіть лояльних підданих звертатися до протиправних дій для задоволення своїх культурних потреб. Їх свідомі дії з забороненими книжками свідчать про опір влади, який в кінці кінців протипоставляв людину державній системі, розривав традиційну систему цінностей.

Ключові слова: помісне дворянство, книжні практики, книга, книжна культура, родові бібліотеки, Правобережна Україна

Tetiana Karoyeva

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

Fronde-like sentiment of landed gentry of Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th century in the light of book-related practices

Abstract. The purpose of the article. In the process of modernization during the second half of the 19th century, landed gentry of the Russian Empire gradually adapted to new socioeconomic conditions and became more socially active, but they didn't get even minimal political regulators to meet their social, economic and cultural needs until 1906 elections to the State Duma. Like all other social groups of the empire, landed gentry have no could neither formulate their political demands nor create political organizations that would uphold their interests. At the same time, until the revolutionary events of 1917, the nobility was still considered the pillar of the autocracy, so it is important to determine whether it was absolutely committed to the empire, or was there Fronde-like sentiment among its representatives. Within the scope of this article Fronde-like sentiment of a particular social group refers to negativism caused by actions of the authorities, which is exhibited rather as a cultural resistance and does not lead to confrontation with the powers that be. The landed gentry is considered herein regardless of ethnicity of its representatives. **Methodology of the study** includes using of books as material sources as well as historical and bibliographical methods. **Scientific novelty.** Book-related practices of the landed gentry (acquisition, distribution, use, and storage of books) have been analyzed in order to study the passive resistance to power, which traditionally isn't easily accessible. **Conclusions.** It has been ascertained that there was Fronde-like sentiment among landlords and noblemen of Right-Bank Ukraine during the second half of the 19th century. The police nature of the country's state apparatus concussed even loyal subjects to resort to unlawful actions in order to satisfy their cultural needs. Their deliberate practices related to forbidden books corroborate the existence of quiet opposition to the authorities, which ultimately opposed an individual to the state system and compromised the traditional value system.

Key words: landed gentry, book-related practices, book, book culture, ancestral libraries, Right Bank Ukraine

References:

- Ayzenshtok, I.** (1939) Frantsuzskie pisateli v otsenkakh tsarskoy tsenzury [French writers as per assessments of tsarist censorship]. *Literaturnoe nasledstvo – Literary Heritage*, (33–34), 769–861. [in Russian].
- Barinova, Ye.** (2006). *Rossiyskoe dvoryanstvo v nachale XX veka: sotsiokulturnyy portret* [Russian nobility in the forepart of the 20th century: social and cultural portrait]. Samara. 379 s. [in Russian].
- Barvinok, O.** (2014). *Dvorjany Podil'skoyi guberniji v orghanakh derzhavnogho upravlinnja ta stanovogho samovrjaduvannja rehionu (1793 – 1917 rr.)* [Nobles of Podillia province in regional bodies of state administration and estate-specific self-government (1793 – 1917)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Mykolayiv. [in Ukrainian]
- Briskman, M. A.** (1935). F. I. Tyutchev v Komitete tsenzury inostrannoy [F. I. Tyutchev's activity in the Foreign Censorship Committee]. *Literaturnoe nasledstvo – Literary Heritage*, (19/21), 565–578. [in Russian].
- Chartier, R.** (2001). *Kulturnye istoki Frantsuzskoy revolyutsii* [Cultural origins of the French Revolution]. Moskva: Iskusstvo. 256 s. [in Russian].
- Darnton, R.** (2010). *Poetry and the Police: Communication Networks in Eighteenth-Century Paris*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 224 p. [in English].

- Epsztein, T.** (2005). *Z piorem i paletą: zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w drugiej połowie XIX w.* Warszawa: Neriton. 589 s. [in Polish].
- Eydelman, N. Ya.** (1984). *Gertsen protiv samoderzhaviya. Sekretnaya politicheskaya istoriya Rossii XVIII i XIX vekov i Volnaya pechat* [Herzen against the autocracy. Secret political history of Russia of the 18th and 19th centuries and the Free press]. Moskva. 317 s. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/NYE/DOLGO.HTM> [in Russian].
- Filatova, T. V.** (2000). *Rossiyskoe pomestnoe dvoryanstvo v nachale XX v.: organizatsiya, deyatelnost, popytki samoidentifikatsii* [Russian landed gentry in the early 20th century: organization, activity, and attempts of self-identification] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moskva. [in Russian].
- Karoyeva, T.** (2019). *Reghionaljni rodovi biblioteki pochatku XX st.: do metodyky vstanovlennja faktu isnuvannja (na prykladi Podiljskohoi ghuberniji)* [Regional family libraries in the early 20th century: towards methodology of establishing the fact of existence (on example of Podillia province)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshhyna Ukraïny – Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, (23), 139–153. doi: <https://doi.org/10.15407/rksu.23.139> [in Ukrainian].
- Kryvosheja, I.** (1997). *Evoljucija dvorjanstva Pravoberezhnoji Ukraïny naprykinci XVIII – pochatku XX st. (na materialakh Kyjivskohoi ghuberniji)* [Evolution of nobility of Right-Bank Ukraine in the last part of the 18th – the forepart of the 20th centuries (on the basis of materials of Kyiv province)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
- Kurkov, K.** (2006). *Rossiyskoe dvoryanstvo v kontekste modernizatsii v nachale XX v. : ekonomicheskij i sotsiokulturnyy aspekty* [Russian nobility in the context of modernization at the forepart of the 20th century: economical and sociocultural aspects] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moskva. [in Russian].
- Kutyłowska, H.** (2003). *Wspomnienia z Podola (1898 – 1919)*. Warszawa: Czytelnik. 124 s. [in Polish].
- Levitskiy, O.** (1906). *Iz zhizni uchebnykh zavedeniy Yugo-Zapadnogo kraja v 1840-kh godakh* [Passages of the history of educational institutions of the South-Western Territory in the 1840s]. *Kievskaya starina – Kiev antiquity*, (XCIII), 70–78. [in Russian].
- Patrusheva, N. G.** (ed.) (2013). *Tsenzory Rossiyskoy imperii, konets XVIII – nachalo XX veka* [Censors of the Russian Empire, the last part of the 18th – the forepart of the 20th centuries: biographical and bibliographic directory]. Sankt-Peterburg. 480 s. [in Russian].
- PSZ – Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii (1825 – 1881)** [Complete Collection of the Russian Empire Laws]. Sobr. 2. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Shahraj, T. O.** (2009). *Ghospodarsjka, ghromadsjko-politychna ta kuljturna dijajlnistj dvorjan i pomishhykiv Volyni naprykinci XIX – pochatku XX st.* [Economic, socio-political and cultural activities of nobles and landed gentry of Volyn province at the end of the 19th – the forepart of the 20th centuries] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Cherkasy. [in Ukrainian].
- Solomonova, T. R.** (2010). *Knygha jak znarjaddja zberezhennja etnichnoji identychnosti poljakamy Podillja drughoji polovyny XIX – pochatku XX st.* [Book as an instrument used for preserving ethnic identity by Poles of Podillia province in the second half of the 19th – the forepart of the 20th centuries] *Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija: Istorija – Scientific proceedings of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhaylo Kotsiubynsky. Series: History*, (18), 328–331. [in Ukrainian].
- Temirova, N. R.** (2003). *Pomishhyky Ukraïny v 1861 – 1917 rr.: socialjno–ekonomichna evoljucija.* [Lords of the manor of Ukraine in 1861 – 1917: Social and economic evolution]. Doneczk. 320 s. [in Ukrainian].
- Yudin, Ye. Ye.** (2000). *Russkoe dvoryanstvo nakanune i v period pervoy mirovoy vojny: Problemy sotsialnogo razvitiya i politicheskoy deyatelnosti* [Russian nobility on the eve of and during the First World War: Problems of social development and political activity] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moskva. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 03.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.02.2020 р.

Ярослав Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: slavatsetsik@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>ResearcherID : <http://www.researcherid.com/rid/E-8054-2019>**Соціально-економічна ситуація у Волинській губернії напередодні та під час Першої світової війни**

Анотація. Метою статті є аналіз впливу військових дій на економіку Волині під час Першої світової війни. Автор з'ясовує роль російського військового командування та органів державної влади в погіршенні соціально-економічного життя у регіоні. Проаналізовано діяльність органів міського самоврядування по регулюванню цін. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових методів (аналізу, синтезу й узагальнення), спеціально-історичних (порівняльного, хронологічного та історико-системного) у поєднанні з принципами історизму, об'єктивності та поліфакторності. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що: визначено особливості підготовки до війни в регіоні у передвоєнний період та перебігу проведення евакуації населення з прифронтових повітів; проаналізовано заходи військового командування та органів місцевої влади, які супроводжували ці процеси; встановлено причини та наслідки погіршення соціально-економічної ситуації на Волині у досліджуваній період; з'ясовано, які фактори вплинули на ці процеси, й визначено роль імперської влади та військових у них. **Висновки.** Незважаючи на позитивні тенденції, які спостерігалися на Волині напередодні Першої світової війни, з початком ведення військових дій соціально-економічна ситуація у регіоні почала стрімко погіршуватися. Спочатку прифронтовий, а потім і фронтовий статус губернії зумовили зростання цін на продукти та товари першої необхідності. Військові інтенданти, намагаючись забезпечити потреби російської армії і використовуючи при цьому адміністративні ресурси, досить швидко спричинили дефіцит продуктів у прифронтових повітах. Примусова евакуація населення, знищення врожаю та вивезення худоби призвели до зuboжіння великої кількості селян і, як наслідок, подорожчання товарів першої необхідності у містах. Негативно позначилося на ситуації в регіоні й зростання кількості дезертирів, що зумовило встановлення особливого режиму у ряді населених пунктів регіону. Така ситуація призвела до посилення невдоволення діями російських військових та органів влади з боку значної частини населення Волині.

Ключові слова: Волинь, війна, евакуація, цінова політика, воєнні дії, військове командування.

Постановка проблеми. Важливість дослідження соціально-економічного розвитку Волині під час Першої світової війни дає можливість детально з'ясувати: негативні наслідки воєнних дій для регіону, особливості проведення евакуації цивільного населення з прифронтових повітів регіону, ставлення до нього з боку місцевої адміністративної влади та заходи, які проводили органи імперської влади по знищенню врожаю, вивезенню майна під час відступу армії, простежити причини погіршення рівня життя різних груп населення, роль органів влади та російського військового командування у цьому.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Особливості розвитку економіки Волині у другій половині XIX – по початку XX ст. розглянуто у праці Я. В. Верменич (Верменич : 2003), культурний та соціально-економічний розвиток міст Волині проаналізувала О. П. Прищеп (Прищеп : 2010). Розвиток кооперативного руху та його вплив на збут сільськогосподарської продукції досліджено у праці А. Рацілевича (Рацілевич : 2008). Підготовку російської влади до війни висвітлено у статті О. Й. Дем'янюка (Дем'янюк : 2014b), ведення бойових дій на Волині під час Першої світової війни з'ясовано О. Й. Дем'янюком (Дем'янюк : 2014a). Причини та наслідки втрати боєздатності російськими військами, які дислокувалися на Волині, і зростання кількості дезертирів висвітлив О. Й. Дем'янюк (Дем'янюк : 2019). Особливості проведення евакуаційних процесів на українських землях, становище біженців та роль у цьому російських військових й органів адміністративної влади у 1915 – 1916 рр. дослідила Т. І. Лазанська (Лазанська : 2009). Вплив Першої світової війни на погіршення рівня життя населення України, зростання цін на продукти й товари першої необхідності проаналізував В. Б. Молчанов (Молчанов : 2014). Ускладнення ситуації з продовольством у містах України у 1914 – першій половині 1915 рр.,

простежив Т. Ю. Герасимов (Герасимов : 2016), приділивши увагу й ситуації на Волині. Особливості проведення антиалкогольної кампанії у Києві під час Першої світової війни та її відгомін в імперії дослідили Т. Ю. Герасимов і М. І. Романюк (Герасимов, Романюк : 2017). Перебіг соціально-економічних процесів на Волині, надання допомоги біженцям і проведення евакуації освітніх установ досліджено у статті Я.П. Цецика, А. Є. Залужної та О. А. Буравського (Цецик, Залужна, Буравський : 2019).

Мета статті. У запропонованому дослідженні на основі архівних документів та наукових праць автор поставив за мету проаналізувати причини та наслідки погіршення економічної ситуації у Волинській губернії під час Першої світової війни, висвітлити негативні наслідки примусової евакуації російською владою цивільного населення з прифронтових повітів та визначити роль військових та органів цивільної влади у цих процесах.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. Волинська губернія була аграрним краєм. На 879 цукрових, борошномельних та інших підприємствах у 1909 р. було зайнято 17,5 тис. осіб. Кількість міського населення коливалася впродовж 1863 – 1911 рр. від 8 до 8,9%. (Верменич, 2003 : 606). У краї почали проглядатися тенденції до поступового зростання кількості великих підприємств, на яких працювало понад 200 осіб. Коли у 1909 р. таких підприємств налічувалося 231, то у 1913 р. – вже 307. Це свідчило про те, що підприємці збільшували обсяги інвестицій у промисловість, насамперед переробку [Обзор, 1914 : 39].

У досліджуваній період найвищі показники промислового розвитку демонстрували такі волинські міста: Житомир, Луцьк, Ковель, Рівне, Дубно, Новоград-Волинський та Старокостянтинів. Якщо Житомиру у цьому сприяв його статус губернського центру, то на промисловому зростанні інших великою мірою вплинув розвиток залізничного транспорту. Найнижчі показники в цьому напрямі були в Овруча, Володимира-Волинського та Заславля. У 1905 р. сумарний обсяг промислового виробництва цих міст не перевищував 100 тис. руб., що становило менше 7 % від обсягу промислового виробництва Житомира [Прищепа, 2010 : 106].

Серед факторів, що позитивно впливали на розвиток економіки Волинської губернії, доцільно також відзначити й активізацію кооперативного руху у сільському господарстві. Саме кооперативна організація збуту значно покращила розвиток селянських господарств, оскільки сприяла матеріальній підтримці селян, проведенню агрокультурних заходів, і, як наслідок, підвищенню якості продукції. Найбільшого поширення на Волині набули споживчі, кредитні та ощадно-позичкові кооперативи. Наприкінці 1912 р. у Волинській губернії існувало 241 кредитне і 59 ощадно-позичкових товариств [Рацілевич, 2008:160].

Отже, напередодні Першої світової війни у регіоні почали проглядатися тенденції щодо зростання великих підприємств. Динаміка їх розвитку була неоднаковою, що зумовлювалося відсутністю залізничного сполучення з рядом повітових міст.

Із наближенням війни Волинь як один з прикордонних регіонів стала своєрідним полігоном для виявлення об'єктивного стану міліарних можливостей Російської імперії: територія губернії поступово наповнювалася військами, відбувалася їх концентрація вздовж австро-угорського кордону, проводилися навчання з мобілізації місцевого населення. Це було зумовлено тим, що на початку війни головний тягар мав лягти на прикордонні повіти. Адже згідно з домовленостями з союзниками Росія мала до 15-го дня призову мобілізувати 800 тис. солдатів [Дем'янюк, 2014b: 18].

Показово у цьому напрямі стала перевірка мобілізаційної готовності управління Володимир-Волинського повітового військового начальника підполковника Фон-Заурвейда, яку було проведено у квітні 1914 р. Аналогічні перевірки відбувалися й у інших прикордонних губерніях. Результати роботи комісій з «перевірки мобілізаційної готовності у прикордонних повітах Російської імперії» були обговорені у Брест-Литовську в квітні того ж року. У звіті, підготовленому комісією, 17 квітня 1914 р. зазначалося про доцільність спрощення мобілізаційної схеми, адже для прикордонних частин і повітів це мало суттєве значення, «а інколи може стати й насуцно необхідним» [Дем'янюк, 2014b : 18-19]. Щодо рівня професійної діяльності Володимир-Волинського військового начальника, то комісія визнала її успішною [Дем'янюк, 2014b : 19].

У процесі підготовки до ведення військових дій окрема увага зверталася на можливість проведення евакуації. У одному з документів Попечителя Київського навчального округу за 1912 р., адресованому директору Луцької чоловічої гімназії, наголошувалося про необхідність надати інформацію про майно Міністерства народної освіти, яке «підлягає за військових обставин, вивезенню з прикордонної смуги». Водночас майно мало бути поділено на категорії й визначено, скільки вагонів було потрібно для його вивезення [ДАВО. Ф.6. Оп.1. Спр.122. Арк. 11].

Отже, напередодні Першої світової війни російська влада провела низку підготовчих заходів щодо посилення обороноздатності кордону. Згідно з планами влади на початку війни основний мобілізаційний тягар мав упасти на прикордонні повіти, зокрема й Волинь. Одночасно розроблялися плани евакуації державних установ, гімназій із прикордонних повітів.

Під час Першої світової війни, будучи ареною військових дій, Волинь зазнала величезних втрат. Так, на початку воєнних дій у губернії діяв ряд постанов військового командування про заборону піднімати ціни на товари першої необхідності, вивезення продуктів харчування за межі територій, де дислокувалися військові частини. В обов'язковій постанові командувача 3-ої армії заборонялося вивозити з районів дислокації армії всі продукти харчування, транспортні засоби, фураж і все, що могло бути потрібним для військ. Також заборонялося підвищувати ціну на всі життєво необхідні товари та продавати спиртні напої в районі дислокації військ. Порушники підлягали ув'язненню до 3-х місяців чи штрафу до 3-х тис. руб. [Цецик, Залужна, Буравський, 2019 : 20].

Варто відзначити постанови, що «забороняли продаж та розпивання алкогольних напоїв, були прийняті як ситуативні заходи на час мобілізації». Київський генерал-губернатор Ф. Трепов відповідний документ підписав 16 серпня 1914 р. Однак успіхи мобілізації актуалізували питання про її поширення на всю імперію. Ідея заборони продажу алкоголю отримала цілковиту підтримку в середовищі інтелігенції та пресі [Герасимов, Романюк, 2019 : 82]. Але в результаті наступу російських військ влітку-восени 1915 р. фронт просунувся у Галичину і більшість із таких постанов втратили свою чинність. Так, у зв'язку з відведенням 3-ї армії в тил всі обов'язкові постанови її командувача щодо регулювання цін на продовольство «втрачали силу» у межах Волинської губернії й застосовувалися «обов'язкові постанови, видані для тилового району». Лише у Ковельському й Володимир-Волинському повітах застосовувалася «обов'язкова постанова генерал-лейтенанта Данилова», яка забороняла вивезення за межі цих повітів борошна, зерна й худоби [ДАЖО Ф.70. Оп.2. Спр.69. Арк.90].

Намагаючись протидіяти підвищенню цін торговцями, волинський губернатор наприкінці лютого 1915 р. направив міським головам та міським старостам Волинської губернії розпорядження, в якому ті зобов'язувалися вжити «необхідних заходів для забезпечення населення необхідними товарами й продовольством» й вести боротьбу зі спекуляцією торговців, які прагнули «до недобросовісної наживи в важку для населення хвилину». Одночасно з цим органи міського самоврядування повинні були сприяти зниженню цін на місцях [ДАВО. Ф. 3. Оп.1. Спр. 1458. Арк. 1]. Окрема увага у ньому зверталася на постанову командуючого військами Київського військового округу про заборону «штучного й недобросовісного підняття цін на всі предмети вжитку для місцевого населення», за що винні підлягали адміністративному покаранню [ДАВО. Ф. 3. Оп.1. Спр. 1458. Арк. 2].

Внаслідок проведення мобілізації кількість працездатних чоловіків у селах Волині зменшилася, що негативно позначилося на сільськогосподарському виробництві. Ще одним фактором, який негативно вплинув на економічну ситуацію в регіоні й великою мірою зумовив зростання цін на товари першої необхідності, стало збільшення кількості біженців з Галичини, потік яких зріс у травні 1915 р. у зв'язку з наступом австро-угорської та німецької армії. Впродовж травня-червня 1915 р. із західних повітів Волинської губернії було евакуйовано державні установи, середні навчальні заклади, майно церков, частину устаткування підприємств. Те, чого не можна було евакуювати і що могло бути використано ворожими військами, мало бути пошкоджено або знищено [ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 74. Арк. 46-47].

Селяни західних повітів були зобов'язані швидко зібрати врожай, а те, що не достигло або не мали можливості зібрати, мало бути знищене, про що вони отримували відповідне посвідчення, в якому вказувався обсяг площі й культури. Воно засвідчувалося волосним старостою й двома понятими. Власники врожаю мали отримати за нього компенсацію. Російські військові також конфісковували у місцевих жителів коней, худобу та підводи, за що розраховувалися готівкою з «обов'язковим отриманням розписки», а за «все інше квитанціями» [ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 74. Арк. 47].

Такі дії військового командування були зумовлені наказом зі Ставки головнокомандувача про те, що території, які російські війська залишали противнику, мали бути «перетворені в «пустелю, тобто очищені як від населення, так і від всього того, що могло становити для ворога цінність». Це призвело до примусового виселення селян, насамперед призовного віку чоловіків від 17 до 45 років. Одночасно підлягали реквізиції всі продовольчі запаси, «окрім місячної норми». Що не можна було вивезти, включаючи посіви, підлягало знищенню. Реквізовану худобу вивозили в тил [Лазанська, 2009 : 199]. Ставка керується «воєнною доцільністю» у липні 1915 р. «вдалася до дій по очищенню деяких ділянок фронту». У середині серпня було оголошено про евакуацію 150-200 верстової прикордонної смуги Волинської, Подільської та Бессарабської губерній. На цей раз примусовому виселенню підлягало працездатне населення від 12 до 50 років з одночасним знищенням запасів продовольства, реквізицію й вивезенням худоби та коней. Це призвело до повного розорення місцевого населення. Уряд, який розглянув дії військових властей, визнав «огульну евакуацію населення зі знищенням майна неприпустимою». У зв'язку з цим 18 серпня 1915 р. Ставка видала розпорядження про припинення насильницьких методів виселення [Лазанська, 2009 : 199-200].

Через ускладнення ситуації з продовольством для армії, в прифронтових районах дедалі частіше «звичним явищем ставали грабунки і насилля» з боку військових під час виселення. Не набагато краще поводитися з біженцями й цивільна влада. З метою поліпшення становища на шляхах сполучення і безпосередньо у прифронтовій смузі штаб фронту видав розпорядження про те, «щоб у найближчому тилу біженці, які вже раз зійшли з місць проживання, більше не поверталися назад». Їм також було заборонено згромаджуватися у лісах. Місцеві адміністрації це трактували на власний розсуд. Вони почали зганяти тих біженців, які вже осіли по селах у 20-30 верстах від лінії фронту, найняли житло, влаштувалися на роботу в економіях і запаслися продуктами й грошима, виселяючи їх, часто застосовуючи силу. Зокрема, біженці, які перед тим втекли із Радзівіллова й осіли у с. Биківці, 28 вересня були підняті поліцією, яка біла їх нагайками. Це поспішне вигнання призвело до того, що у селі залишилося троє дітей без нагляду, повернутися за якими поліцейські чини не дозволили. Подібні «методи «опіки» біженців з боку місцевої влади були не поодинокими» [Лазанська, 2009 : 200].

Отже, як бачимо станом на літо-осінь 1915 р. у селах Волинської губернії суттєво зменшилася кількість працездатного населення, а в її прифронтових повітах частина незібраного врожаю відповідно до наказів військового командування була знищена. Перебування великої кількості біженців у прифронтових повітах негативно позначилося на економічній ситуації в краї. Їх розміщення неподалік від лінії фронту свідчить про недалекоглядну політику російського військового командування.

З початку ведення воєнних дій з прифронтових губерній відправляли ешелони з продовольством, щоб забезпечити потреби діючої армії. Це призвело до вичерпування запасів збіжжя у деяких повітах, в яких зерно та борошно скуповували інтендантські служби. Так, у 1915 р. у м. Дубно склалася критична ситуація з хлібом, у зв'язку з заборонаю на перевозку зерна залізницею з інших регіонів, де його було вдосталь. Лише втручання губернатора дозволило частково врегулювати ситуацію із забезпеченням міста продовольством [ДАРО Ф. 359. Оп. 1. Спр 13. Арк. 16-17].

Підвищення цін на предмети першої необхідності в прикордонній смузі Волинської губернії в перші місяці після початку війни викликало сплеск антисемітських настроїв серед місцевого населення, оскільки саме євреї вели торгівлю з Галичиною. Багато хто з «городян навіть був переконаний у тому, що євреї начебто заготовлювали склади припасів для потреб австро-угорської армії» [Герасимов, 2016 : 9].

Ще одним чинником, який впливав на зростання цін на товари, було зростання податків, зумовлене намаганням влади наповнити бюджет. Так, зросли податки за отримання патентів купців, промислові й торговельні підприємства I – IV розряду [Промысловый, 1914 : 3]. Також було підвищено акцизний збір на цукор до 2 руб. з 1 пуду при попередньому 1 руб. 75 коп. Цукор, який був на складах заводів, реалізовувався за попереднім акцизним збором. У результаті це створило умови для поступового зростання цін на продукти харчування [Повышение акциза, 1914 : 4].

З початком війни уряд для фінансування армії розпочав посилений випуск паперових грошей, які не покривалися золотим запасом. Це призвело до «потрясінь фінансової системи внаслідок насиченості ринку знеціненими папірцями». Коли на початку війни в обігу перебувало кредитних білетів на 1633 млн. руб., та на 1 січня 1916 р. – 5616 млн. руб. [Молчанов, 2014 : 95].

У результаті наступу австро-угорських та німецьких військ навесні-влітку 1915 р. західні повіти губернії були окуповані австро-угорськими військами, а на території губернії велася воєнні дії. Завдяки контрнаступу 4-ї Залізної дивізії під командуванням генерала А. Денікіна 23 вересня 1915 р. на кілька днів було звільнено Луцьк, проте незабаром російські війська відступили на східну лінію Берестяни-Олика-Млинів [Дем'янюк, 2014а : 46-47].

Це різко погіршило ситуацію у краї. Окрім величезної кількості регулярних військ, які дислокувались у губернії, регіон був переповнений біженцями не лише з Галичини, а й з окупованих австро-угорськими та німецькими військами волинських повітів.

Під час ведення воєнних дій втрати на Волині були величезними. З регіону припинився експорт сільськогосподарської продукції, що призвело до погіршення економічної ситуації. Частина підприємств, які орієнтувалися на зовнішні ринки, були змушені зменшувати обсяги виробництва. Їх діяльність також ускладнювалася зменшенням площ посівів технічних культур через нестачу робочих рук у селах, веденням воєнних дій та окупацією частини повітів.

У Житомирі восени 1914 р було встановлено таксу на цукор: за пуд першого сорту – 6,05 руб., другого сорту – 5,85 руб., цукрового піску – 4,85 руб. за пуд. Нерідко встановлення ціни на продукти здійснювалося внаслідок незадоволення міського населення дорожнечю й під тиском громадськості [Молчанов, 2014 : 97].

На початку Першої світової війни з вересня 1914 р. ціни на продовольчі товари й товари широкого вжитку почали зростати. До січня 1916 р. біржові ціни в Європейській частині Російської імперії значно перевищили ціни 1913 р.: на пшеницю – на 57 %, пшеничне борошно –

на 58 %, жито – на 72,8 %, житнє борошно – на 86,6 %, ячмінь – 35,4 %, овес – на 104,7 %, гречану крупу – на 130,3 %, пшоно – на 101,9 %, м'ясо – на 33,5 %, цукор-пісок – на 47 %, вершкове масло – на 96,4 %, сіль – на 162,7 %. Загалом ціни на продовольчі товари зросли у середньому на 75,7 % [Молчанов, 2014 : 98].

Аналогічні тенденції спостерігалися й на Волині. Хоча органи міського самоврядування докладали значних зусиль, щоб не допустити стрімкого підвищення цін на продукти харчування, однак вони були не в змозі їх зупинити. Намагаючись уникнути стрімкого зростання цін у прифронтових повітах, вони їх регулювали, встановлюючи максимальні ціни на певні групи товарів. Але, як свідчить аналіз тогочасних документів, ціни у різних повітах були неоднаковими. 16 квітня 1915 р. на засіданні Рівненської міської думи розглядалося питання про перегляд цін та продукти харчування й товари першої необхідності у місті. Торговці міста Рівного звернулися до міської Управи з проханням підвищити ціни на товари, обґрунтовуючи тим, що у зв'язку з відсутністю «правильного підвезення залізницею приватних вантажів предмети першої необхідності значно подорожчали й вони не мали можливості їх продавати за старою ціною». У результаті вивчення цього питання міська Дума постановила, що «всі перераховані нижче продукти і предмети вжитку можуть» продаватися у м. Рівне за такими «нормальними цінами», та визначила перелік продуктів та товарів, на які було підвищено ціну [ДАРО. Ф.165. Оп. 1. Спр.28.Арк. 80-82].

Намагаючись вирішити питання з продовольством, з доставкою якого виникали проблеми через те, що залізничний транспорт не справлявся зі своїми функціями й ледве забезпечував діючу армію, в постанові за лютий 1916 р. наголошувалося, що у випадку «скрутного постачання окремих місцевостей продовольчими вантажами за помірні ціни» Уповноваженим особливої наради надавалося право видавати дозвіл на їх перевезення, а особи, які отримували на це право, мали їх реалізовувати завизначеними цінами. Однак вантажі, які були придбані «земськими й міськими громадськими управліннями, підлягали розподілу уповноваженим», інші ж вантажі – лише у «виняткових випадках» [ДАВО. Ф.3. Оп 1. Спр.1568. Арк.2.].

Незважаючи на зусилля, які докладали органи міського самоврядування зростання цін на продовольчі товари у губернії продовжувалося. Насамперед це було пов'язано з відсутністю робочих рук у селах (адже майже всі чоловіки призовного віку були призвані до діючої армії), подорожчанням продуктів у інших губерніях імперії. Ще одним фактором, який негативно впливав на економічну ситуацію і зростання цін на Волині під час Першої світової війни – це затримка перевезень залізницею приватних вантажів, що так само створювало значні труднощі з доставкою промислових товарів і продуктів до прифронтових губерній.

Особливо складною ситуація була у повітових містах, звільнених у результаті літнього наступу російських військ 1916 р. Військові та органи місцевого самоврядування у звільнених населених містах були змушені не лише займатися відновленням діяльності органів влади, але й докласти значних зусиль щодо відновлення зруйнованої інфраструктури міст, організувати забезпечення жителів товарами першої необхідності, стримувати зростання цін на продукти. Так, після звільнення м. Дубно влітку 1916 р., органи міського самоврядування констатували, що більшість будівель була зруйнована. Тоді ж було створено комісію органу місцевого самоврядування, яка повинна була оцінити збитки, завдані майну міста [ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 3-3 зв].

Органи місцевого самоврядування у своїй діяльності зустрілися з браком кваліфікованих кадрів. Адже під час проведення евакуації у 1915 р. у ряді населених пунктів було звільнено більшість чиновників, що мотивувалося відсутністю фінансів «на їх утримання», ще частину було мобілізовано й направлено у діючу армію. Тому у ряді міст відчувався дефіцит досвідчених працівників, які могли б ефективно сприяти налагодженню роботи органів місцевого самоврядування, про що й ішлося у ряді тогочасних документів [ДАРО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 172 зв.]. Загалом проблема з виплатою евакуйованим чиновникам належного утримання була не новою. Аналогічна ситуація виникла у Володимирі-Волинському та Ковельському повітах у 1915 р. [ДАЖО. Ф. 70. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 11-11 зв.].

Ще одним фактором, який негативно впливав на ситуацію в регіоні, було розповсюдження дезертирства у російській армії. Для боротьби з ним військово командування було змушене запровадити особливий режим у Рівному, Жмеринці, Житомирі та ряді інших міст [Дем'янюк, 2019 : 126].

Отже, незважаючи на комплекс заходів, які намагалися реалізувати органи влади у 1915 – 1916 рр., соціально-економічна ситуація на Волині погіршувалася. Насамперед це було зумовлено веденням воєнних дій на території губернії, прорахунками російського військового командування, недосконалою роботою залізниць, що значно утруднювало, а в окремих випадках й унеможливило своєчасну доставку продовольства до повітових центрів краю. Все це у комплексі сприяло поширенню невдоволення серед широких верств населення.

Висновки. Таким чином, незважаючи на позитивні тенденції розвитку економіки Волині напередодні Першої світової війни, з її початком ситуація в краї почала різко погіршуватися. Ці процеси стали особливо помітними у 1915 р., коли почали зростати ціни на продовольство і товари першої необхідності, розпочалися ревізії худоби військовими, в західних повітах було знищено незібраний врожай, а значну частину населення примусово виселено. Літній наступ 1916 р. не змінив соціально-економічну ситуацію на краще. У звільнених населених пунктах розпочали проглядатися тенденції до погіршення соціально-економічної ситуації, що було зумовлено політикою військового командування, яке насамперед дбало про постачання армії, відсутністю підвезення залізничним транспортом товарів першої необхідності до ряду міст. Зростання кількості дезертирів з одночасним введенням особливого режиму в ряді міст не виправили ситуацію. Армія поступово втрачала свою боєздатність, а серед цивільного населення посилювалося незадоволення.

Подяка. Висловлюю щирі вдячність членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Верменич, Я.В.** (2003). *Волинська губернія*. Енциклопедія історії України: в 10 т. К.: Наукова думка, 2003. Т. 1 : А-В. 606.
- Герасимов, Т.** (2016). Продовольча ситуація в містах Правобережної України в початковий період «Великої війни» (серпень 1914 – перша половина 1915 рр.). *Історичні та політологічні дослідження*. 1. 2016.7-15.
- Герасимов, Т. Ю., & Романюк І. М.,** (2017). Перебіг антиалкогольної кампанії в Києві в період Першої світової війни (1914 – 1917 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць*. 25. 81-86.
- ДАВО** – Державний архів Волинської області.
- ДАЖО** – Державний архів Житомирської області.
- ДАРО** – Державний архів Рівненської області.
- Дем'янюк, О.І.** (2014а). Розгортання бойових дій на території Волинської губернії у 1915 р. *Військово-науковий вісник*. 20. 40-51.
- Дем'янюк, О.І.** (2014б). Волинська губернія у всеросійських військово-підготовчих процесах напередодні Першої світової війни. *Військово-науковий вісник*. 21. 15–26.
- Дем'янюк, О. І.** (2019). Втрата боєздатності російського війська у 1917 р. (на прикладі 11-ї армії Південно-Західного фронту). *Військово-науковий вісник*. 31. 124-138. doi.org/10.33577/2313-5603.31.2019.124-139.
- Лазанська, Т. І.** (2009). Становище біженців України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 16. 196-240.
- Молчанов, В. Б.** (2014). Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 23. 92-102.
- Обзор,**(1914). *Обзор Волынской губернии за 1913 год*. Житомир : Волынская губернская типография. 106 с.
- Повышение,** (1914). Повышение акциза на сахар и нефтяные продукты. *Наша Волынь*, 24 ноября, 4.
- Промысловый,** (1914). Промысловый налог. *Наша Волынь*, 24 ноября, 3.
- Прищепа, О. П.** (2010). *Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.* Рівне: ПП ДМ. 287 с.
- Рацілевич, А.** (2008). Соціально-економічні та суспільно-політичні передумови формування національного руху на Волині на початку XX ст. *Волинські історичні записки*. Т. 1. 157-165.
- Цецик Я. П., & Залужна А. Є., & Буравський О. А.** (2019) Соціально-економічні процеси на Волині у 1915 – 1916 рр. *Сторінки історії: Збірник наукових праць*. 48. 17-31. doi: 10.20535/2307-5244.48.2019.176377.

Ярослав Цецик

Национальный университет водного хозяйства и природопользования
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Социально-экономическая ситуация в Волынской губернии накануне и во время Первой мировой войны

Аннотація. *Целью статьи является анализ влияния военных действий на экономику Волыни во время Первой мировой войны. Автор выясняет роль российского военного*

командования и органов государственной власти в ухудшении социально-экономической жизни в регионе. Проанализирована деятельность органов городского самоуправления по регулированию цен. **Методология исследования** основана на использованные общенаучных методов (анализа, синтеза и обобщения), специально-исторических (сравнительного, хронологического и историко-системного) в сочетании с принципами историзма, объективности и полифакторности. **Научная новизна работы** заключается в том, что: определены особенности подготовки к войне в регионе в предвоенный период и ходе проведения эвакуации населения из прифронтовых уездов; проанализированы меры военного командования и органов местной власти, которые сопровождали эти процессы; установлены причины и последствия ухудшения социально-экономической ситуации на Волыни в исследуемый период; выяснено, какие факторы повлияли на эти процессы, и определена роль имперской власти и военных в них. **Выводы.** Несмотря на положительные тенденции, которые наблюдались на Волыни накануне Первой мировой войны, с началом ведения военных действий социально-экономическая ситуация в регионе стала стремительно ухудшаться. Сначала прифронтовой, а затем и фронтовой статус губернии обусловили рост цен на продукты и товары первой необходимости. Военные интенданты, пытаясь обеспечить потребности российской армии и используя при этом административные ресурсы, достаточно быстро вызвали дефицит продуктов в прифронтовых уездах. Принудительная эвакуация населения, уничтожение урожая и вывоз скота привели к обнищанию большого количества крестьян и, как следствие, удорожание товаров первой необходимости в городах. Отрицательно влиял на ситуацию в регионе и рост числа дезертиров, что обусловило установление особого режима в ряде населенных пунктов региона. Такая ситуация способствовала усилению недовольства действиями российских военных и органов власти со стороны значительной части населения Волыни.

Ключевые слова: Волынь, война, эвакуация, ценовая политика, военные действия, военное командование.

YaroslavTsetsyk

National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine)
(PhD) History, Associate Professor

Socio-economic situation in Volyn province before and during the First World War

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the impact of military action on the economy of Volyn during the First World War. The author clarifies the role of Russian military command and state authorities in the deterioration of socio-economic life in the region. The activity of local self-government bodies on price regulation is analyzed. **The methodology of the study** is based on the use of general scientific methods (analysis, synthesis and generalization), especially historical (comparative, chronological and historical-systemic) in combination with the principles of historicism, objectivity and polyfactory. **The scientific novelty** of the work is that: the peculiarities of preparation for war in the region during the pre-war period and the course of carrying out evacuation of the population from the frontal counties are determined; the measures taken by the military command and local authorities that accompanied these processes were analyzed; the causes and consequences of the deterioration of the socio-economic situation in Volyn during the studied period were determined; the factors that influenced these processes were identified and the role of the imperial authorities and the military in them was identified. **Conclusions.** Despite the positive trends that were observed in Volyn on the eve of the First World War, with the outbreak of hostilities, the socio-economic situation in the region began to deteriorate rapidly. First, the front-line, and then the front-line status of the province led to an increase in prices for food and essential goods. The military quartermasters, trying to meet the needs of the Russian army and at the same time using administrative resources, quickly caused a shortage of products in the frontline counties. The forced evacuation of the population, the destruction of crops and the removal of livestock led to the impoverishment of a large number of peasants and, as a result, the cost of essential goods in cities. Negatively influenced the situation in the region and the increase in the number of deserters, which led to the establishment of a special regime of special regime in a number of settlements in the region. This situation contributed to increased dissatisfaction with the actions of the Russian military and government from a significant part of the Volyn population.*

Key words: Volyn, war, evacuation, pricing policy, military operations, military command.

References:

- DAVO** – Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. [State Archive of Volyn Region]. [in Ukrainian].
- DAZO** – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti. [State Archive of Zhytomyr Region]. [in Ukrainian].
- DARO** – Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti. [State Archive of Rivne Region]. [in Ukrainian].
- Demianiuk, O. Y.** (2014a). Rozghortannia boiovykh diï na terytorii Volynskoi hubernii u 1915 r. [The deployment of hostilities in the Volyn province in 1915]. *Viiskovo-naukovyï visnyk – Military Scientific Bulletin*. 20, 40-51. [in Ukrainian].
- Demianiuk, O. Y.** (2014b). Volynska huberniia u vserosiïskykh viiskovo-pidhotovchykh protsesakh naperedodni Pershoï svitovoi viiny [Volyn province in the All-Russian military-preparatory processes on the eve of the First World War]. *Viiskovo-naukovyï visnyk – Military Scientific Bulletin*. 21, 15–26. [in Ukrainian].
- Demianiuk, O. Y.** (2019) Vtrata boiezdatnosti rosiïskoho viiska u 1917 r. (na prykladi 11-yi armii Pivdenno-Zakhidnogo frontu) [Loss of combat capability of the Russian army in 1917 (on the example of the 11th Army of the Southwestern Front)]. *Viiskovo-naukovyï visnyk – Military Scientific Bulletin*. 31. 124-138. [in Ukrainian] doi.org/10.33577/2313-5603.31.2019.124-139.
- Herasyimov, T.** (2016). Prodovolcha sytuatsiia v mistakh Pravoberezhnoi Ukrainy v pochatkovyi period «Velykoi viiny» (serpen 1914 – persha polovyna 1915 rr.) [The food situation in the cities of Right-Bank Ukraine in the initial period of the Great War (August 1914 - first half of 1915)]. *Istorychni ta politolohichni doslidzhennia – Historical and political studies*. 1. 7-15. [in Ukrainian].
- Herasyimov, T. Yu., & Romaniuk, I. M.** (2017). Perebih antyalkoholnoi kampanii v Kyievi v period Pershoï svitovoi viiny (1914 – 1917 rr.). [The course of the anti-alcohol campaign in Kyiv during the First World War (1914 - 1917)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii. Zbirnyk naukovykh prats – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyyi State Pedagogical University. Series: History. Collection of scientific researches*. 25. 81-86. [in Ukrainian].
- Lazanska, T. I.** (2009). Stanovyshche bizhentsiv Ukrainy v roky Pershoï svitovoi viiny [The situation of refugees of Ukraine during the First World War]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of the 19th - beginning of the 20th centuries*. 16, 196-240. [in Ukrainian].
- Molchanov, V. B.** (2014). Vplyv Pershoï svitovoi viiny na zhyttievyi riven naselennia Ukrainy [Influence of the First World War on the standard of living of the population of Ukraine]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of the 19th - beginning of the 20th centuries*. 16, 23, 92-102. [in Ukrainian].
- Obzor,** (1914). *Obzor Volyïnskoi hubernyy za 1913 hod [Review of the Volyn province for 1913]*. Volyïnskaya gubernskaya tipografiya, 549 p. [in Russian].
- Povyishenie,** (1914). Povyishenie aktsiza na sahar i neftianyie produkty [Increase of excise duty on sugar and petroleum products]. *Nasha Volyn – Our Volyn*, 24 noyabrya, 4. [in Russian].
- Promyislovyyi,** (1914). Promyislovyyi nalog [Industrial tax]. *Nasha Volyn – Our Volyn*, 24 noyabrya, 3. [in Russian].
- Pryshchepa, O. P.** (2010). *Mista Volyni u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [The cities of Volyn in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]*. Rivne: PP DM. 287 p. [in Ukrainian].
- Ratsilevych, A.** (2008). Sotsialno-ekonomichni ta suspilno-politychni peredumovy formuvannia natsionalnogo rukhu na Volyni na pochatku XX st. [Socio-economic and socio-political prerequisites for the formation of the national movement in Volyn in the early twentieth century]. *Volynski istorychni zapysky – Volyn Historical Notes*. T. 1, 157-165. [in Ukrainian].
- Tsetsyk Ya. P., & Zaluzhna A. Ye., & Buravskyyi O. A.** (2019) Sotsialno-ekonomichni protsesy na Volyni u 1915 – 1916 rr. [Socio-economic processes in Volyn region during 1915 – 1916]. *Storinky istorii: Zbirnyk naukovykh prats – History pages: The collection of academic papers*. 48, 17-31. [in Ukrainian]. doi: 10.20535/2307-5244.48.2019.176377.
- Vermenych, Ya. V.** (2003). *Volynska huberniia [Volyn province]*. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: v 10 t.* K.: Naukova dumka, 2003. T. 1 : A-V. 606. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 07.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.02.2020 р.

Дмитро Гуцол

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
аспірант (Україна)

e-mail: Gutsol1992@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2215-0619>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AAA-8750-2020>

**«Українське зміновіхівство» в культуротворчому процесі в УСРР
в 1920-х рр.**

Анотація. Метою статті є висвітлення основних причин виникнення «українського зміновіхівства», взаємини різних груп української еміграції з представниками радянської влади в першій половині 1920-х років. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні принципів історизму, системності, об'єктивності та неупередженості із загальнонауковими (індукції та дедукції, аналізу і синтезу) та спеціально-історичними (історико-типологічним, проблемно-хронологічним, історико-порівняльним) методами дослідження. **Наукова новизна** полягає в тому, що автором вперше в рамках окремого дослідження здійснено спробу проаналізувати «українське зміновіхівство» як громадсько-політичну течію серед української емігрантської інтелігенції, яка підтримала, проголошену радянською владою, програму національно-культурного будівництва в УСРР. Визначено фактори, які вплинули на прийняття частиною українських емігрантів рішення повернутися до України. Проаналізовано, як зміновіхівство вплинуло на диференціацію різних груп емігрантської інтелігенції у її ставленні до політичних, соціально-економічних і культурних процесів в УСРР. **Висновки.** Повернення в Україну «зміновіхівців» активізувало в республіці рух за розбудову національної культури. Широкі українські кола, що раніше уникали співробітництва з радянською владою, почали брати участь у роботі державних органів і громадських організацій. Відбувається активне залучення української інтелігенції до наукової праці, літератури, учительства тощо. Це дало поштовх до активізації всього культурного життя: виникають різноманітні літературні організації та групи, постають видавництва, театри, народжується нове кіномистецтво. Безперечно, «зміновіхівство» спричинило послаблення сил української еміграції, яка доступними засобами продовжувала вести боротьбу за волю українського народу. «Українські зміновіхівці» постійно перебували під наглядом радянських каральних органів і згодом стали жертвами першої хвилі сталінських масових репресій.

Ключові слова: емігрантська інтелігенція, зміновіхівство, культура, національний рух, поворотництво, українізація, УСРР.

Постановка проблеми. До запровадження непу культуротворчий процес в Україні був послаблений тим що значна частина української інтелігенції не брала в ньому участі. Багато її представників після поразки у визвольних змаганнях 1917-1921 рр. емігрували за кордон (за О. Севастьяновим, половина дореволюційної інтелігенції України [Севастьянов, 1988]). Чимала кількість продовжувала чинити опір заходам нової влади. Частина в очах переможців була скомпрометована участю в революційній боротьбі й усунута від культурницької діяльності. Інша частина принципово відмовлялася співпрацювати з більшовиками.

Слід наголосити, що з плином років представники радянської влади продовжували підозріло, а часом – вороже, ставитися до інтелігенції, зокрема учительства. Так, у інформаційній записці керівника Тульчинського окрвдділу ДПУ УСРР секретарю Тульчинського окружного КП(б)У про настрої інтелігенції округу за період з 1 жовтня 1927 р. до жовтня 1928 р. зазначалося: «Основну масу інтелігенції Тульчинського округу являє вчительство, яке, як і всю інтелігенцію, потрібно розбити на три різні групи: перша – лояльна до Радвлади, яку складають в більшості вихідці із селянського середовища – вчителі радянської формації... Друга група – зміновіхівці – малозначна, сюди ж можна віднести й нестійке вчительство, настрої якого змінюються відповідно до обставин. Третя група – антирадянська частина вчительства, в більшості складається із дореволюційного вчительства, негативно відноситься до шкільних реформ, вороже налаштована, з шовіністичними проявами і т.п.» [Подкур, Васильєв, Кравченко, Петренко, 2013 :67].

Пануючий за умов «воєнного комунізму» принцип трудової повинності не сприяв активізації культурницької роботи.

Не сприяло залученню української інтелігенції до вирішення завдань підняття культурно-освітнього рівня населення республіки ні прийняття відповідних постанов партійного керівництва на зразок директиви ЦК КП(б)У «Про український актив», де йшлося про «притягнення до Державної і Господарчої діяльності представників Української інтелігенції» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.2455. Арк.53], ні проведення різних мобілізацій культурно-освітніх працівників, інструкцію проведення яких було затверджено 10.07.1920 р. на засіданні центральної міжвідомчої узгоджувальної комісії [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.301. Арк.38].

Однак тимчасова відмова більшовицького керівництва від воєнно-комуністичних методів управління державою призвела до появи нових тенденцій у партійній політиці в галузі культури. Це явище у західній історіографії отримало назву «політика непу в культурі», яка характеризувалася визнанням різних груп і течій, відмовою від дихотомії війни, визнанням проміжних сил («попутників»), державною підтримкою різних доктрин та стилів у художній творчості тощо [Kemp-Welch, 1978].

Аналіз джерел та останніх досліджень. Для аналізу окремих аспектів проблеми важливе значення мають документи ЦДАГОУ та ДАВіО, матеріали конференцій КП(б)У та інші розпорядчі документи органів центральної і місцевої влади, збірники матеріалів і документів, які містять спогади, листи, заяви та звернення більшовицького керівництва, лідерів різних політичних течій в українській еміграції, представників культурницьких сил, що діяли на території УСРР [Бюллетень, 1924; Винниченко, 1926; Гамрецький, Лацуба, Нешик, Білоконь, Бухін, Васильєв, 2006; Петлюра, 1979; Подкур, Васильєв, Кравченко, Петренко, 2013; Верстюк, Скальський, Файзулін, 2011 тощо].

У збірнику «Українська політична еміграція 1919-1945: документи і матеріали» опубліковано документи українських і закордонних архівів, у яких міститься важлива інформація щодо суспільно-політичної діяльності української еміграції, відносини між різними її угрупованнями, зокрема і про відношення до процесів, які мали місце в УСРР, й до такого явища як «зміновіхівство» [Лозицький, 2008].

У монографії Г. Єфіменка, Я. Приймаченка, О. Юркової «Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» в ході розкриття становлення в Україні впродовж 1917-1938 рр. «радянського проекту» дається загальна характеристика причин та наслідків українського «поворотництва» [Єфіменко, Приймаченко, Юркова, 2017].

Характеристику політичних доктрин та зміну політичних орієнтирів української еміграції 1920-х рр., аналіз методів дискредитації та розколу в колах українських емігрантів, до яких вдавалося більшовицьке керівництво, ґрунтовно досліджено у монографії В. Піскун [Піскун, 2006]. Загальну характеристику українського поворотництва як громадсько-політичної течії в українській еміграції містить стаття М. Мизипчука [Мизипчук, 2018]. У дослідженнях А. Портнова та О. Рубльова висвітлено причини виїзду до УСРР уродженців західноукраїнських земель, їх участь у політичних та культурних процесах, які відбувалися в ході проведення політики «українізації» [Портнов, 2008; Рубльов, 2004].

Позицію частини українських емігрантів у Чехословаччині щодо можливості повернення до України проаналізовано у праці О. Даниленка [Даниленко, 2003].

Мета статті. У своїй статті автор ставить за мету охарактеризувати причини виникнення «українського зміновіхівства», проаналізувати взаємини різних груп української еміграції з представниками радянської влади та визначити внесок політичних реемігрантів на перебіг культурворочного процесу в УСРР.

Виклад основного матеріалу. Наслідком проголошення у 1919 р. УСРР як цілісного політичного, економічного та культурного державного утворення, декларації так званих непівських свобод і оголошення більшовицькою владою амністії колишнім повстанцям та іншим політичним супротивникам (амністія рядовому складові Дієвої Армії УНР, оголошена ВУЦВК 30 листопада 1921 р.; постанова політбюро ЦК КП(б)У від 7 березня 1922 р. «Про амністію солдатам врангелівських та петлюрівських армій», амністія українським емігрантам, визначена постановою ВУЦВК від 12 квітня 1922 р. «Амністія на додаток до постанови ВУЦВК від 30/XI-1921 р.» тощо) [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.6. Спр.34. Арк.32.; ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.7. Спр.10. Арк.103] було те, що частина представників інтелігенції, які емігрували, сподіваючись на те, що за економічною прийде й політична лібералізація, вирішили повернутися в Україну. Розгорнувся так званий «зміновіхівський рух», який стимулювався тим, що в УСРР в цей час проводилася політика коренізації, що, зокрема, створювало більш сприятливі умови для розвитку української культури.

Багато українських політичних і громадських діячів прямо закликали своїх однодумців до повернення в Україну як до засобу посилення ідеологічної складової політики коренізації. Так, Ю. Тютюнник у листопаді 1923 р. у листі до Олександра Морозовського писав: « Україна українізується і цей процес тим швидше закінчиться, чим більше в наступі прийме участь елементів, що інтереси нації ставлять над усе» [Верстюк, Скальський, Файзулін, 2011 : 243].

Доречно буде зазначити, що багато визначних українських політичних діячів із застереженням ставилися до ініційованих більшовиками змін у національній політиці. Зокрема, в липні 1923 р. С. Петлюра у листі до М. Шумицького дає таку оцінку політики «українізації»: «Большевики хочуть зробити з України до певної міри “Ельдорадо”, допускаючи сьогодні не лише українські школи, гімназії та вищі трудові школи, а навіть переводячи формальну українізацію діловодства в адміністраційних установах. Звичайно, все це переводиться з тенденцією в національні форми втиснути комуністичний зміст і спасти своє становище... Звичайно, це є чергова провокація більшовиків» [Петлюра, 1979 : 531].

Аналізуючи таке складне явище як «зміновіхівство», слід зазначити, що в українській історіографії існують амбівалентні твердження щодо причин його появи, масштабів та впливу та перебіг історичних процесів на теренах УСРР. Зокрема, у 1920-х рр. певні кола української еміграції взагалі ставили під сумнів існування такого явища як «українське зміновіхівство». Їх позиція ґрунтувалася на тому, що на відміну від «російського зміновіхівства», яке мало ідейний характер (бачення в радянській владі «собірателя землі руської»), українське «зміновіхівство» не мало ідейних підвалин. Єдиною ідеологічною основою для «українських зміновіхівців» могло би стати творення української державності, чого, по суті, не відбувалося тоді, коли започатковувався «зміновіхівський рух».

В. Винниченко у своїй статті «Поворот на Україну» дає таку оцінку цьому явищу: «Українське зміновіхівство не має ніяких ідейних підвалин... Вони й не соціалісти, не комуністи, й не націоналісти... переважно кримінальний елемент... злодюжки, авантюристи, політичні комісіонери» [Винниченко, 1926 : 23].

У цій статті В. Винниченко, характеризуючи життя в СРСР після проголошення непу, підкреслює, що єдиною силою, яка «веде боротьбу з капіталістичною системою господарювання для досягнення спільної всім соціалістам мети – це комуністична партія, представлена в державно-політичному відношенні радянською владою». Аналізуючи ситуацію, що склалася, політик обґрунтовує думку щодо недоцільності на той час «радикальної зміни політичної системи в СРСР». Він зазначає: «Прийнявши диктатуру політбюро ВКП, є надія і можливість змінити цю диктатуру в соціалістичну, дійсну демократію працюючого безкласового колективу». Існування української державності, на думку автора листа, не викликає ніяких сумнівів. А звідси конкретний заклик для соціалістів-емігрантів «вертатися на Україну й брати участь в праці й боротьбі за соціалістичний устій» [Винниченко, 1926 : 8-13].

До українських реемігрантів В. Винниченко використовує термін – «поворотовці», який ще раніше замість «зміновіхівців» пропонував вживати повноважний представник УСРР у Польщі О. Шумський [Мазипчук]. В. Винниченко зазначає: «Поворотовець не є зміновіхівець та ще й український. І моя порада поворотовцям не боятися ніяких запідозрювань та закидів у зміновіхівстві. Коли вони перед самими собою почувають себе чистими, коли не хамствують і не плазують, їм нема чого ні боятися. Ні соромитися. Переїхавши ж кордон України, вони перестануть бути поворотцями і стануть громадянами української радянської держави» [Винниченко, 1926: 24].

Слід зазначити, що аналізована стаття з'явилася у 1926 р., тоді, коли в УСРР активно проводилася політика коренізації. Пряме відношення до проблеми «українського зміновіхівства» мають публікації колишнього голови Директорії, які датуються початком 1920-х рр. Заслугує на увагу стаття Винниченка, яку він надрукував у 1923 р. в часопису «Нова Україна», де політик закликав українських емігрантів повертатися в Україну для ведення підпільної боротьби проти більшовиків. Як в той час наголосив М. Грушевський в одному із своїх приватних листів, В. Винниченко в своїй статті в «Новій Україні» про єдиний український фронт «своїм закликом їхати на Україну і робити там підпольну роботу», загородив всяку дорогу для приїзду або повернення в УСРР української інтелігенції [Рубльов, 2004 : 97].

Інша характеристика українських реемігрантів містилася у звітах та донесеннях тогочасних представників партійних і радянських структур. Так, перший секретар повпредства УСРР у Відні Н. Калюжний інформував у січні 1923 р. ЦК КП(б)У: «Щиро «зміновіхівські» угруповання є серед студентства й окремих осіб «старшої» інтелігенції (професори, письменники), які примирилися б з Советською Україною за єдиної умови – вільного розвитку «української культури», хоча б і пролетарсько-комуністичної за змістом» [Рубльов, 2004 : 87].

Ще з початку 1920-х рр. частина відомих українських політичних та військових діячів - емігрантів починає шукати шляхи до порозуміння з радянською владою в Україні (поїздка до УСРР колишнього голови Директорії В. Винниченка (1920 р.), конференція закордонної групи УПСР під проводом М. Грушевського, М. Шаповала, М. Чечеля в Празі, на якій прийнято резолюцію із закликом до якнайшвидшого здійснення в Україні «диктатури трудового народу» у формі «селянсько-робітничих рад» (1920 р.), лист М. Грушевського до голови РНК УСРР Х. Раковського (1921 р.), прохання про амністію колишніх членів Директорії П Андрієвського та А. Макаренка, Наказного отамана Армії УНР і командувача УГА генерала Грекова (1921 р.) тощо).

Ця тенденція була характерною не лише для очільників, а і для «рядових» членів українського спротиву більшовизації України. Так, у 1921 р. близько трьох тисяч колишніх вояків врангелівської армії, мобілізованих на територіях українських губерній, через своїх делегатів звернулися до представництва УСРР у Відні з проханням у сприянні їх поверненню в Україну [Мазипчук, 2018]. Неп був певним каталізатором у процесі їх повернення в Україну.

Поверненню української еміграції на рідну землю та залученню до співпраці з радянською владою безпартійної інтелігенції сприяли заклики до консолідації національних сил для творення української державності, які лунали і з України. Прикладом подібних звернень може бути відозва до українського суспільства та української радянської інтелігенції, підписана 66 представниками колишніх емігрантів та безпартійної інтелігенції, яку було озвучено на VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У. У ній йшлося про щирість їх переходу на бік радянської влади та містилися заклики до єднання українських національно-культурних сил [Бюллетень, 1924 : 192]. Так само представники нової влади гарантували емігрантам залучення їх до розбудови державних структур, можливість брати участь у роботі громадських організацій і, передовсім, займатися освітньою та культурницькою діяльністю.

Варто відмітити, що «українські змінюхівці» представляли різні табори не лише в політичному, соціальному чи національному відношенні. Важливо враховувати і територіальний фактор (з яких українських теренів вони емігрували: з підросійської України чи західноукраїнських земель). Слушною є думка А. Портнова, що мотивації до виїзду в УСРР емігрантів-наддніпрянців і представників західноукраїнської інтелігенції в чомусь збігалися, а чимось різнилися. Спільними були прагнення долучитися до державотворчого та культуротворчого процесів в УСРР, сподівання на вищі соціальні гарантії. Однак у галичан чіткішими були радянськості настрої (особливо на фоні дискримінаційних дій польської адміністрації), що зміцнювалися браком особистих вражень і широкої інформації про реалії у Великій Україні. Для емігрантів з Наддніпрянщини значний вплив мало те, що у багатьох в Україні залишилися домівки, родичі тощо [Портнов, 2008 : 74].

Слід зазначити, що більшовицька влада не лише підтримувала «змінюхівський рух» - наявний матеріал дає підстави стверджувати, що однією з причин його виникнення були таємні операції КП(б)У, спрямовані на розкол української еміграції.

Так, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 23 вересня 1922 р. було прийнято такі директиви представникам УСРР за кордоном:

«1). Приступити до організації груп української еміграції, що стояли б на платформі Радянської влади на взірць змінюхівців, і надати їм можливість мати свої видання.

2). Отримати від представників цих груп компрометуючі петлюровщину документи, і якщо після цього вони не зможуть залишитись за кордоном, дозволити їм вихід на Україну.

3). Запропонувати Раднаркому виділити НКІС необхідні кошти [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.6. Спр.29. Арк.99].

На засіданнях секретаріату ЦК КП(б)У (8 вересня та 11 жовтня 1922 р.) були ухвалені рішення про виділення коштів на видання за кордоном друкованого органу «українських змінюхівців» [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.6. Спр.30. Арк.64, 175].

Слід зазначити, що на початку 1920-х рр. за кордоном вже існували видання, що друкували публікації радянськості характеру (тижневик Закордонної групи УКП «Нова доба», журнал «Борітеся - Поборете», який започаткувала у 1920 р. закордонна делегація УПСР). З 1923 р. у Відні розпочинає виходити часопис «Нова громада», редактором якого був відомий галицький соціал-демократ С. Вітик. Час появи цього видання, та його «про змінюхівське» спрямування наводять на роздуми, чи не стала поява часопису результатом згаданих рішень ЦК КП(б)У.

На думку відомої дослідниці української еміграції 1920-х рр. В. Піскун, радянська влада також субсидювала «Українські вісті», які виходили в Парижі під редагуванням І. Борщака, та журнал «Нові шляхи», який виходив з кінця 1920-х рр. у Львові за редагування А. Крушельницького [Піскун, 2006 : 471, 515].

29 жовтня 1922 р. секретаріат ЦК КП(б)У затвердив постанову про розкол української еміграції [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.7. Спр.20. Арк.34], яка була затверджена на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 2 листопада 1922 р. [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.7. Спр.30. Арк.92].

Впродовж 1922-1923 рр. секретаріат і політбюро ЦК КП(б)У не раз ще розглядали питання про «українське змінюхівство» та й надалі постійно тримали це питання під контролем.

Варто зазначити, що більшовицьке керівництво, проводячи роботу щодо поглиблення суперечностей між різними течіями української еміграції шляхом заохочення повернення до України авторитетних діячів, вимагає від співробітників ВНК-ДПУ проводити жорстку і безкомпромісну боротьбу проти членів УКП, ПСР та інших українських політичних організацій за звинуваченням їх у «контрреволюційній» діяльності [Гамрецький, Лациба, Нешик, Білоконь, Бухін, Васильєв, 2006 : 22-25].

Безперечно, «зміновіхівство» спричинило послаблення сил української еміграції, яка різними доступними засобами продовжувала вести боротьбу за волю українського народу. Однак повернення в Україну «зміновіхівців» активізувало в республіці рух за розбудову національної культури. Широкі українські кола, що раніше уникали співробітництва з радянською владою почали брати участь у роботі державних органів і громадських організацій, науковій праці, літературі, освітній справі тощо. Це дало поштовх до активізації всього культурного життя: виникають різноманітні літературні організації та групи, постають видавництва, театри, народжується нове кіномистецтво.

Кожний репатріант, якому дозволяли в'їзд до УСРР, як правило, отримував документ, де зазначалося, що з боку радянської влади «ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється». Натомість реемігранти обов'язково заповнювали стандартний друкований бланк з таким текстом: «Я, нижче підписаний, громадянин, засвідчую своє щире бажання повернутися на Україну і стати вірним громадянином УСРР. Бувши втягнутим ворогами народу в боротьбу проти Робітничо-Селянської Влади, я певний час працював на шкоду інтересам робітників і селян. Тепер, визнаючи цю свою провину, урочисто обіцяю надалі бути лояльним до Робітничо - Селянської Влади і всіма силами старатись спокутувати своєю працею свої помилки та допомагати відбудові народного господарства Радянської України» . Цей документ скріплювався особистим підписом відповідної особи [Рубльов, 2004 : 95-96].

Окрім того, реемігранти ізолювалися в місцях позбавлення волі, де впродовж 6 тижнів проходили спецперевірки органами ДПУ [ДАВіО. Ф.П-1. Оп.1. Спр.64. Арк.12].

Радянська влада продовжувала вести нещадну боротьбу з тими, хто залишався в опозиції, та «націонал-ухильниками» в рядах більшовицької партії. Зокрема, вже у серпні 1922 р. XII Всеросійська конференція ВКП(б) ухвалила резолюцію «Про антирадянські партії та течії» [Касьянов, Даниленко, 1991 : 23]. Та й з тими, хто співробітничав з новою владою, час від часу проводилася певна «профілактика» (процес над «київським центром дій», депортація представників «старої» інтелігенції за межі України тощо) [ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.6. Спр.40. Арк.3.; ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.20. Спр.998. Арк.49].

Можна погодитися з думкою М. Мазипчука, що українські «поворотівці» насамперед вбачали у проведенні політики коренізації потенціал радянської влади в УСРР. Ставши одним із джерел активізації культурно творчого процесу в Україні, вони постійно перебували під наглядом радянських каральних органів [ДАВіО. Ф.П-31. Оп.1. Спр.118. Арк.5] і згодом стали жертвами першої хвилі сталінських масових репресій [Мазипчук].

Висновки. Отже, «українське зміновіхівство» являло собою громадсько-політичну течію серед української емігрантської інтелігенції, яка підтримувала проголошену радянською владою програму національно-культурного будівництва в УСРР. На прийняття частиною українських емігрантів рішення повернутися до України впливали такі чинники: тимчасова відмова більшовицького керівництва від воєнно-комуністичних методів управління державою, що призвела до появи нових тенденцій у партійній політиці в галузі культури; зміни політичних орієнтацій частини української політичної еміграції; таємні операції більшовицького керівництва, спрямованні на розкол і дискредитацію української еміграції; родинні міркування та сподівання окремих реемігрантів на отримання певних соціальних гарантій тощо. «Зміновіхівство» вплинуло на диференціацію різних груп емігрантської інтелігенції в її ставленні до перебігу різних процесів в УСРР, спричинило до послаблення сил української еміграції. Однак повернення в Україну «зміновіхівців» активізувало в республіці рух за розбудову національної культури.

Таке маловивчене явище в українській історії як «зміновіхівство» потребує спеціальних досліджень. Лише визначивши кількість реемігрантів, з яких українських теренів вони емігрували (підросійська Україна чи західноукраїнські землі), їх політичні платформи, соціальний і національний склад, проаналізувавши сфери їхньої діяльності й ґрунтовно дослідивши внесок у становлення української культури, можна дати виважену характеристику цьому рухові.

Джерела та література:

Бюллетень. (1924). *Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У (12-17 мая 1924 р.)* : Стеногр. Харков: Пролетарий, 231 с.

Верстюк, В.Ф., Скальський, В.В., Файзулін, Я.М. (2011). - *Юрій Тютюнник: від «Двійки» до ГПУ. Документи і матеріали / Інститут історії України НАН України*. Київ: Дух і літера, 616 с.

Винниченко, В. (1926). *Поворот на Україну*. Львів-Пшівбрам: Друк. Наук. тов. ім. Т.Г. Шевченка, 34 с.

Гамрецький, І.С., Лациба, В.П., Нешик, С.С., Білоконь, В.І., Бухін, К.Д., & Васильєв, В.Ю. (2006). *Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1*. Вінниця: ДП «ДКФ», 908 с.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

- Даниленко О. (2003). Роль українського громадського комітету в соціальній адаптації емігрантів. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. - Вип. 9*, С. 278-295.
- Єфіменко Г., Приймаченко Я., Юркова О. (2017). *Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» 1917-1938 роки*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 352.
- Касьянов, Г.В., & Даниленко, В.М. (1991). *Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки)*. Київ: Наукова думка, 96 с.
- Kemp-Welch, A. (1978). «New Economic Policy in culture» and its Enemies. *Journal of Contemporary History*, 3, С. 449- 465.
- Лозицький В.С. (2008). *Українська політична еміграція 1919-1945: документи і матеріали / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, Центрального державного архіву громадських об'єднань України*. Київ: Парламентське видавництво, 928 с.
- Петлюра, С. (1979). *Статті, листи, документи. Т. 2. Українська Вільна Академія Наук у США, Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі*. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 627 с.
- Піскун, В.М. (2006). *Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): Монографія*. Київ, Нью-Йорк : «МП Леся», 672 с.
- Подкур, Р., Васильєв, В., Кравченко, П., & Петренко В. (2013). *Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928-1940. Збірник документів та матеріалів*. Київ: Інститут історії України НАН України, 528 с.
- Портнов, А.В. (2008). *Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919– 1939)*. Харків: ХІФТ, 256 с.
- Мазипчук, М. (2018). «Наши жовто-блакитные веги существенно отличаются от трехцветных»: феномен «зміновіхівства» в українській політичній еміграції. URL: <https://commons.com.ua/uk/fenomen-zminovihivstva-v-ukrayinskij-politichnij-emigraciyi/>
- Рубльов, О.С. (2004). *Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914– 1939)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 648 с.
- Севастьянов, А. (1988). *Интеллигенция, что впереди? Литературная газета, 21 сентября*. ЦДАГОУ – Центральный державный архив громадських об'єднань України.

Дмитрий Гуцол

Винницкий государственный педагогический университет
имени Михаила Коцюбинского
аспирант (Украина)

**«Украинское сменовеховство» в культуротворческом процессе
в УССР в 1920-х гг.**

Аннотация. Целью статьи является освещение основных причин возникновения «украинского сменовеховства», взаимоотношения разных групп украинской эмиграции с представителями советской власти в первой половине 1920-х годов. **Методология исследования** основана на сочетании принципов историзма, системности, объективности и непредвзятости с общенаучными (индукции и дедукции, анализа и синтеза) и специально-историческими (историко-типологическим, проблемно-хронологическим, историко-сравнительным) методами исследования. **Научная новизна** работы заключается в том, что автором впервые в границах отдельного исследования предпринята попытка проанализировать «украинское сменовеховство» как общественно-политическое движение среди украинской эмигрантской интеллигенции, которая поддержала, провозглашенную советской властью, программу национально-культурного строительства в УССР. **Выводы.** Возвращение в Украину «сменовеховцев» активизировало в республике движение за развитие национальной культуры. Широкие украинские круги, которые ранее избегали сотрудничества с советской властью, начали участвовать в работе государственных органов и общественных организаций. Происходит активное привлечение украинской интеллигенции к научной работе, литературы, учительству и тому подобное. Это дало толчок к активизации всей культурной жизни: возникают различные литературные организации и группы, возникают издательства, театры, рождается новое киноискусство. Безусловно, «сменовеховство» привело к ослаблению сил украинской эмиграции, которая всевозможными средствами продолжала вести борьбу за свободу украинского народа. «Украинские сменовеховцы» постоянно находились под наблюдением советских карательных органов и впоследствии стали жертвами первой волны сталинских массовых репрессий.

Ключевые слова: эмигрантская интеллигенция, сменовеховство, культура, национальное движение, поворотничество, украинизация, УССР.

Dmytro Gutsol

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Postgraduate (Ukraine)

**"Ukrainian shift education" in the cultural process in the Ukrainian SSR
in the 1920s**

Abstract. *The purpose of the article is to shed light on the main reasons for the emergence of the "Ukrainian change of education", the relationship of various groups of Ukrainian emigration with the representatives of Soviet power in the first half of the 1920s. The methodology the research is based on the combination of the principles of historicism, systematic, objectivity and impartiality with general scientific (induction and deduction, analysis and synthesis) and special historical (historical-typological, problem-chronological, historical-comparative) methods of research. The scientific novelty is that the author for the first time in a separate study made an attempt to analyze the "Ukrainian change of education" as a socio-political current among the Ukrainian expatriate intelligentsia, who supported the proclamation of national-cultural construction in the Ukrainian SSR proclaimed by the Soviet authorities. The factors that influenced the decision of some Ukrainian expatriates to return to Ukraine were identified. It is analyzed how change education influenced the differentiation of different groups of expatriate intellectuals in their attitude to political, socio-economic and cultural processes in the Ukrainian SSR. Conclusions. The return to Ukraine of "change-makers" intensified the movement for building a national culture in the republic. The broad Ukrainian circles that had previously avoided cooperation with the Soviet authorities began to participate in the work of state bodies and public organizations. There is an active involvement of the Ukrainian intelligentsia in scientific work, literature, teaching and more. This gave impetus to the activation of all cultural life: there are various literary organizations and groups, publishers, theaters are emerging, and new cinema is being born. Undoubtedly, "change of education" led to the weakening of Ukrainian emigration forces, which continued to fight for the will of the Ukrainian people with available means. The Ukrainian Shift men were constantly monitored by the Soviet punitive bodies and subsequently fell victim to the first wave of Stalinist mass repression.*

Key words: expatriate intelligentsia, shift education, culture, national movement, turn, ukrainianization, Ukrainian SSR.

References:

- Biulleten.** (1924). *Biulleten VIII Vseukraynskoi konferentsyy KP(b)U (12-17 maia 1924 r.) : Stenohr [Bulletin of the VIII All-Ukrainian Conference of the Communist Party (b) U (May 12-17, 1924): Stenogr].* Kharkov: Proletaryi, 231 s. [in Ukrainian].
- Danylenko O.** (2003). Rol ukrainskoho hromadskoho komitetu v sotsialnii adaptatsii emihrantiv [A role of the Ukrainian public committee is in social adaptation of emigrants]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr.- Problems of history of Ukraine : facts, judgements, searches : Міжвид. зб. sciences. пр - Вип. 9, S. 278-295.* [in Ukrainian].
- DAVIO** – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti.
- Hamretskyi, I.S., Latsyba, V.P., Neshyk, S.S., Bilokon, V.I., Bukhin, K.D., & Vasyliev, V.Iu.** (2006). *Reabilitovani istoriieiu. U dvadtsiaty semy tomakh. Vinnytska oblast. Kn. 1. [Rehabbed by history. In twenty-seven volumes. Vinnytsia region. Book. 1.]* Vinnytsia: DP «DKF», 908 s. [in Ukrainian].
- Kasiianov, H.V., & Danylenko, V.M.** (1991). *Stalinizm i ukrainska intelihtentsiia (20-30-i roky) [Stalinism and the Ukrainian intelligentsia (20-30s)]*. Kyiv: Naukova dumka, 96 s. [in Ukrainian].
- Kemp-Welch, A.** (1978). «New Economic Policy in culture» and its Enemits. *Founal of Contemporary History*, 3, P. 449- 465. [in English].
- Lozyskyi V.S.** (2008). *Ukrainska politychna emihratsiia 1919-1945: dokumenty i materialy / Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa, Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednanan Ukrainy [Ukrainian political emigration 1919 1945: documents and materials / Institute of political and etнонаціональних researces the name of I.Ф. Кураса, Central record offic e of public об'єднанань Ukraine]*. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 928 s. [in Ukrainian].
- Mazypchuk, M.** (2018). «Nashy zhovto-blakytne vekhy sushchestvenno otlychaiutsia ot trekhtsvetnykh»: fenomen «zminovihivstva» v ukrainskii politychnii emihratsii [«Our yellow-milestone milestones are significantly different from tricolor»: the phenomenon of "change education" in Ukrainian political emigration.] URL: <https://commons.com.ua/uk/fenomen-zminovihivstva-vukrayinskij-politichnij-emigraciyi>. [in Ukrainian].
- Petliura, S.** (1979). *Statti, lysty, dokumenty. T. 2. /Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SSHa, Biblioteka im. Symona Petliury v Paryzhi [Articles, letters, documents. T. 2. / Ukrainian Free Academy of*

.....
Sciences in the USA Simon Petliura in Paris. Niu-York: Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SShA, 627 s. [in Ukrainian].

Piskun, V.M. (2006). *Politychnyi vybir ukrainskoi emihratsii (20-ti roky XX stolittia): Monohrafiia [The Political Choice of Ukrainian Emigration (1920s): Monograph]*. Kyiv, Niu-York : «MP Lesia», 672 s. [in Ukrainian].

Podkur, R., Vasyliev, V., Kravchenko, P., & Petrenko V. (2013). *Nastroi ta povedinka naseleння Podillia v umovakh stalinskoї revoliutsii «zghory». 1928-1940. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv [The attitudes and behavior of the Podillya population in the context of the Stalinist revolution from above. 1928-1940. Collection of documents and materials]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 528 s. [in Ukrainian].

Portnov, A.V. (2008). *Nauka u vyhnanni: Naukova i osvithnia diialnist ukrainskoi emihratsii v mizhvoienii Polshchi (1919–1939) [Exile science: Scientific and educational activities of Ukrainian emigration in interwar Poland (1919–1939)]*. Kharkiv: KhIFT, 256 s. [in Ukrainian].

Rublov, O.S. (2004). *Zakhidnoukrainska intelihentsiia u zahalnonatsionalnykh politychnykh ta kulturnykh protsesakh (1914–1939) [Western Ukrainian intelligentsia in national political and cultural processes (1914-1939)]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 648 s. [in Ukrainian].

Sevastianov, A. (1988). Yntel'lyhentsiia, chto vperedy? [Intelligentsia, what is ahead?]. *Lyteraturnaia hazeta - Literary newspaper*, 21 sentiabria.

TsDAHOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy.

Verstiuk, V.F., Skalskyi, V.V., Faizulin, Ya.M. (2011). - *Yurii Tiutiunnyk: vid «Dviiky» do HPU. Dokumenty i materialy / Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [Yuri Tyutyunnyk: from Dvoyka to the GPU. Documents and Materials / Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine]*. Kyiv: Dukh i litera, 616 s. [in Ukrainian].

Vynnychenko, V. (1926). *Povorot na Ukrainu [Turn to Ukraine.]*.Lviv-Pshibram: Druk. Nauk. tov. im. T.H. Shevchenka, 34 s. [in Ukrainian].

Yefimenko H., Pryimachenko Ya., Yurkova O. (2017). *Ukraina radianska. Iliuzii ta katastrofy «komunistychnoho raiu» 1917-1938 roky [Ukraine is soviet. Illusions and catastrophes of "communist paradise" 1917-1938]*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 352. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 07.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 13.02.2020 р.

Олексій Гончаренко

Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: oleksijghoncharenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8882-6397>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AAC-1919-2020>

Місце обласних управ у системі гітлерівського окупаційного апарату влади: процес створення, службові компетенції, характеристики керівників (1941 – 1942)

Анотація. Метою дослідження є реконструкція процесу створення обласних управ, визначення рівня службових компетенцій їх керівників, з'ясування причин вступу представників місцевого населення на службу в окупаційні органи влади. **Методологія дослідження** опирається на застосування принципів системності, науковості та історизму, а також спеціальних методів джерелознавчого, структурно-функціонального, ретроспективного аналізу. **Наукова новизна** пояснюється проведеним системним аналізом основних напрямів функціонування органів місцевого управління у системі нацистського окупаційного апарату влади у сфері реконструкції маловідомих сторінок окупаційного минулого. Водночас автор використовує як напрацювання вітчизняних дослідників, так і маловідомі оригінальні архівні джерела, зокрема і матеріали кримінального судочинства установ НКВС. **Висновки.** Створені з ініціативи української громадськості та осередків ОУН і санкціоновані тимчасовою військовою адміністрацією обласні органи перетворилися на реальні регіональні органи цивільної влади. Адміністрація Райхскомісаріату «Україна» у своїй практичній діяльності виходила з принципу заборони створення органів місцевого управління обласного рівня. Тому наприкінці 1941 р. розпочався поетапний процес ліквідації цих управлінських структур. До службової компетенції обласних управ відносились питання економічного, господарського та культурно-освітнього характеру. Певний час до їх відання відносились керівництво та контроль за роботою місцевих поліцейних формувань, проведення кримінально-процесуальних дій, а також винесення рішень щодо адміністративних покарань правопорушників встановленого порядку управління. Мотивація вступу представників місцевого населення на службу в окупаційні органи влади продовжує залишатись контроверсійною. Але, загалом, моделі поведінки цих людей вписуються в стратегії елементарного виживання, «приспосовуванства», котрі за нацистського окупаційного режиму були досить поширеними.

Ключові слова: тимчасова військова адміністрація, Райхскомісаріат «Україна», обласна управа, районна управа, орган влади, окупаційний режим, міське населення.

Постановка проблеми. Однією із проблем історії нацистського окупаційного режиму, встановленого в Україні, є функціонування органів місцевого управління, без яких німецькій адміністрації не вдалося б успішно реалізувати завдання, поставлені перед ними керівництвом Третього Райху. Насамперед це стосується максимального вилучення матеріальних ресурсів та хижацької експлуатації людського потенціалу країни, тотального фізичного винищення етнічних груп населення, оголошених расовими ворогами Німеччини. Не маючи достатньої кількості кадрів для забезпечення роботи владних структур, німецька адміністрація була змушена залучати до виконання обов'язків у новопосталих органах управління представників місцевого населення.

Шляхи до співпраці з окупантами і життєві обставини людей, які добровільно чи вимушено погодились працювати в окупаційних органах влади, були різними. Але у будь-якому разі вони працювали на потреби окупантів, реалізуючи на практиці регулятивні імпульси нормативно-правового порядку, які надходили від їх безпосередніх німецьких керівників. Тому аналіз безпосередніх мотивацій і причин вступу представників місцевого населення на службу до тогочасних органів влади продовжує залишатися одним із перспективних напрямів дослідницьких зусиль вітчизняних науковців, адже аналогічні процеси в окупованих районах України відбуваються і сьогодні. Цим і зумовлюється актуальність цієї публікації.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Розглядаючи історіографічні аспекти заявленої проблеми, зазначимо, що вона усе ще залишається однією із малодосліджених. Аналізуючи доробок сучасних дослідників цієї проблеми, слід виділити два масиви публікацій: інтерпретацій

інституційно-правового виміру функціонування органів місцевого управління обласного рівня та особистісного вибору людей, які вступали до них на службу.

Нормативні та інституційно-правові аспекти функціонування органів обласного управління тимчасових військових адміністрацій (далі – ТВА) та «Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ) розглядає порівняно невелика кількість науковців. У будь-якому разі дослідників, які реконструюють роботу органів місцевого управління районного та міського рівнів, значно більше. Системний аналіз функціонування обласних управ міститься у монографії та публікації автора цієї статті [Гончаренко, 2010 : 37– 41; Гончаренко, 2011 : 600]. Також результати наукового пошуку та інтерпретації даної проблеми опубліковані у спільній з М.Куницьким і О.Лисенком монографії [Гончаренко, Куницький & Лисенко, 2014 : 151]. Окремі аспекти формування і реконструкції відповідного владного окупаційного інструментарію здійснюваних з боку адміністрації РКУ розглядає М.Куницький [Куницький, 2014 : 564]. Особливості створення та функціонування обласних управ у контексті діяльності на окупованих територіях осередків ОУН розглядають Б.Зек [Зек, 2014 : 160–163; Зек, 2016: 239], С.Стельникович [Стельникович, 2016 : 522] та І.Ковальчук [Ковальчук, 2011 : 153–166; Ковальчук, 2013 : 304–315; Ковальчук, 2015 : 16–22]. Аналіз суто історіографічних напрацювань вітчизняних дослідників у сфері реконструкцій особливостей створення і роботи органів місцевої окупаційної влади перебуває у центрі уваги А.Іваненко [Іваненко, 2019 а : 113–123; Іваненко, 2019 б : 30–37; Іваненко 2019 в : 19–25].

Проблеми кадрового забезпечення функціонування обласних управ практично ніхто із дослідників не розглядає. Не перебувають у центрі уваги і конкретні життєві долі керівників та відповідальних працівників цих органів влади. Лише окремі згадки про роботу обласних управ та характеристики їх службовців містяться у монографії В.Шайкан [Шайкан, 2005 : 564].

Отже, проблема функціонування обласних управ як складової частини окупаційного апарату влади перебуває у центрі уваги О.Гончаренка, М.Куницького та О.Лисенка. І лише окремі аспекти особистісного виміру явища колабораціонізму містяться у праці В.Шайкан. Тому вивчення цієї проблеми та інтерпретація потребують додаткових дослідницьких зусиль. Відповідно до цього **метою дослідження** є реконструкція процесу створення обласних управ, визначення рівня службових компетенцій їх керівників, з'ясування причин вступу представників місцевого населення на службу в окупаційні органи влади.

Виклад основного матеріалу. Вважаємо доцільним подати декілька пояснюючих ремарок, аби не відривати предмет нашого дослідження від конкретної управлінської практики, яка склалась в окупованій Україні в 1941 – 1942 рр. у сфері адміністративно-територіального устрою та створення обласних управ.

Із окупацією України гітлерівцями було створено декілька адміністративно-територіальних формувань, найбільшим із яких був РКУ. До його створення вся окупована територія України перебувала у віданні ТВА, яку слід відрізнити від зони відповідальності військової адміністрації. У підпорядкуванні останньої перебували північно-східні регіони України. Ці регіони (разом із Кримом) також планували передати в управління РКУ, але через військові поразки Німеччини цього вже не сталося. А от ТВА в 1941 та 1942 рр. планомірно передала владу цивільній адміністрації РКУ. Але саме ТВА і створила обласні органи управління, більш відомі як обласні управи. Адміністрація ж РКУ ніколи на такі кроки не йшла і у своїй практичній діяльності виходила з принципу заборони створення органів місцевого управління обласного рівня, зосереджуючи свою увагу виключно на районній, міській та сільській її ланках.

Певну складність при аналізі організаційної структури окупаційного апарату влади становлять особливості німецько-українських перекладів тогочасних означень. Частина німецьких термінів не має відповідних аналогів в українській мові. Про існування обласної ланки управління в окремих регіонах України свідчить той факт, що у зверненнях німецьких комендатур до обласних управ зазначалася їх офіційна назва, наприклад, «Gebietsverwaltung Winniza. Oblast». Означення «Oblast» присутнє у німецькій мові та, між іншим, означає – «адміністративно-територіальна одиниця в СРСР». Так, його використання доводить факт існування обласних управ, адже у іншому випадку німецькі урядовці відмовились би від цього означення. Окрім того, назва «Gebietsverwaltung» (обласне управління) так само як і «Rajonsverwaltung» (районне управління) для німецьких органів управління не використовувалась.

Проведений нами у попередніх дослідженнях аналіз архівних джерел доводить той факт, що на території Волині, Рівненщини, Житомирщини та Вінниччини у період липня-вересня 1941 р. були створені обласні управи. Ці структури користувалися статусом адміністративно-територіальних органів управління. На територіях на «схід від Дніпра» відомості про функціонування цих органів влади майже відсутні. Обласні управи у період перебування відповідних регіонів в управлінні ТВА були створені у Вінниці [ДАВіО. Ф.Р-1311. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 11], Житомирі [ДАЖО. Ф.Р-1426. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 9–11], Луцьку [ДАВО. Ф.Р-

1. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 3]. Про реальну управлінську значимість свідчить той факт, що із часу їх створення у липні – серпні 1941 р. вони, за погодженням із структурами ТВА, формували та здійснювали безпосереднє керівництво підлеглими районними та міськими управами.

Зі створенням структур РКУ ситуація щодо функціонування обласних управ розпочала кардинально змінюватися. Вони не вписувались у концептуальні підходи керівництва РКУ щодо здійснення окупаційної політики та принципових підходів до формування системи окупаційних органів влади. До того ж, у результаті їх діяльності створювалась строго ієрархізована та субординована службовими повноваженнями система органів влади вертикального управлінського рівня, юридично обрамлена у конкретні нормативно-правові приписи.

Незважаючи на суворий контроль з боку ТВА, обласні управи усе ж отримали певний управлінський «люфт» у керівництві підлеглими місцевими управами. У взаємовідносинах обласних управ із німецькими управлінськими структурами РКУ почали виникати конфлікти у правозастосуванні нормативних актів, виданих ще ТВА. Так, у Вінниці керівництво обласної управи, не погоджуючись із рішенням місцевого німецького керівника, звернулося із відповідним службовим поданням до керівника генеральної округи «Житомир» із проханням відмінити нормативний акт гебітскомісара, оскільки він суперечив аналогічному документу погодженому у свій час із ТВА. Отже, як бачимо, фактично із передачею території області у відання адміністрації РКУ почали виникати певні правові колізії. Прийняті місцевими адміністраціями РКУ нормативні акти не узгоджувались із приписами, які були видані у період існування ТВА. Зазначимо, що у цьому конфлікті генеральний комісар прийняв аргументацію обласної управи і відмінив нормативний акт гебітскомісара [ДАВіО. Ф.Р-1311. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 62].

Наприкінці 1941 р. розпочався поетапний процес ліквідації структур обласного рівня. У грудні цього року частину керівного складу Вінницької обласної управи були направлено до адміністрації генерального комісаріату «Житомир» [ДАВіО. Ф.Р-1311. Оп. 1. Спр. 279. Арк. 4, 5]. А на початку березня 1942 р. обласна управа у Вінниці припинила свою роботу [ДАВіО. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 40].

Отже, маємо усі підстави стверджувати, що із політичного погляду створення обласних управ стало хибним кроком ТВА, керівництво якої, розпочавши будівництво владних інституцій в окупованій Україні, суто формально відтворювало довоєнні органи регіональної влади. Але це суперечило стратегії окупаційного адміністрування, відповідно до якої не дозволявся будь-який натяк на відродження української державності, а тому спроби централізації «українських» органів влади були приречені на невдачу. Проте формування управлінських рівнів «фельдкомендатура – обласна управа – районні управи» та «орткомендатура – районні управи» стало непоганим рішенням ТВА, керівники яких, сформувавши тимчасові органи влади та повністю використавши їх потенціал, змогли розв'язати проблеми початкового етапу окупації. Із завершенням формування цивільної адміністрації РКУ ця «недоречність» була виправлена і обласні управи виявились ліквідованими, а їх працівники поповнили кадрові вакансії у німецьких органах управління.

Водночас, створюючи органи місцевого управління, як ТВА, так і управлінці РКУ змушені були рекрутувати до їх персонального складу працівників, набраних із представників місцевого населення. Тому на прикладі особистого життєвого шляху та майбутньої долі цих людей варто визначити як мотиви, відповідно до яких вони вступали на службу в окупаційні владні структури, так і простежити особливості створення та подальшої діяльності обласних управлінських інституцій.

Як свідчать матеріали кримінальної справи, оформленої Житомирським органом НКВС в 1945 р., одним із типових представників місцевого населення, які без вагань погодились служити в окупаційних органах влади був О.Яценюк. Саме йому довелося стати керівником Житомирської обласної управи та упродовж декількох місяців очолювати цей управлінський орган. Одночасно із ним, 27 липня 1945 р. було заарештовано В.Крижанівського, який працював керівником фінансового відділу обласної управи. Матеріали слідства щодо О.Яценюка та В.Крижанівського було об'єднано в одну кримінальну справу, аналіз якої дозволяє відкрити маловідомі сторінки окупаційного минулого. Зазначимо, що під час обшуку у О.Яценюка було вилучено досить «крамольний» доказ – газету «За Родину» від 28 грудня 1944 рр., яка видавалась Комітетом визволення народів Росії. Іншого майна у заарештованого не було.

О.М.Яценюк був українцем за національністю, мав вищу юридичну освіту, закінчив юридичний факультет Петроградського університету. За соціальним походженням належав до селян – бідняків. Народився він у 1881 р. – тобто на момент окупації Вінниці йому виповнилося 60 років. На жаль, радянського слідчого не цікавили характерні для тогочасного кримінального процесу обставини його довоєнного життя, можливий ступінь конфлікту із радянським тоталітарним режимом. Справа у тім, що практично усі працівники судових та юридичних установ Російської імперії після більшовицького перевороту та встановлення так званої радянської влади упродовж 20-30 рр. ХХ ст. із цих структур були усунуті. Немало із них було

безпідставно засуджено під час масових політичних репресій. Ті ж, кого оминула радянська репресивна машина, у кращому випадку працювали на посадах юридичних консультантів різноманітних радянських установ та організацій. До роботи у юридичних установах чи судах їх не допускали.

Отож, можемо припустити, що за радянської влади і О.Яценюка було усунуто із служби в судових чи юридичних установах. У будь-якому разі у протоколі допиту містяться факти перебування його на посаді юридичного консультанта місцевого відділення Південно-Західної залізної дороги [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 8]. Як пояснив О.Яценюк, він не зумів евакуюватися у зв'язку із виконанням службових обов'язків, а також тим, що мав сім'ю, яку вирішив не залишати [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 17]. Такі суто життєві обставини, відповідно до яких люди залишалися в окупації, були досить поширеним явищем. У подальшому, даючи свідчення, він зізнався, що на той час не вірив у перемогу Червоної армії і вважав, що вона більше не зможе відвоювати втрачені території [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 32]. Зазначимо, що такі настрої влітку 1941 р. були досить поширеними.

Інший звинувачений по цій справі В.Крижанівський, 1894 р.н., також мав вищу юридичну освіту. У 1918 р. закінчив юридичний факультет Київського університету. Але у зв'язку із хворобою, зокрема, значною втратою функції слуху, за одержаним фахом не працював, перекваліфікувавшись на фінансового працівника. Війну зустрів на посаді начальника відділу державних прибутків Житомирського обласного фінансового управління.

На початку липня 1941 р. під час підготовки до евакуації він добровільно погодився залишитися на окупованій території для проведення підпільної роботи. Звісно, що жодної підривної діяльності проти окупантів він не проводив, до того ж за тиждень після вступу німецьких військ В.Крижанівський вступив на службу у фінансовий відділ міської управи. У серпні 1941 р. був призначений керівником фінансового відділу обласної управи. У другій половині листопада 1941 р., після ліквідації обласної управи, його перевели на посаду інспектора фінансового відділу генерального комісаріату «Житомир» [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 84–86].

Німецькі війська увійшли до Житомира вже 9 липня 1941 р. До 14 липня 1941 р. О.Яценюк знаходився вдома, після чого був запрошений на засідання обласного громадського комітету, який ще мав назву обласного управління. Цей орган, за погодженням із німецькою адміністрацією, був створений українською інтелігенцією та осередком ОУН, який прибув до міста. Знаходився він у приміщенні колишньої міської ради. Керівник цього органу І.Луцюк, запропонував О.Яценюку взяти на себе обов'язки завідувача земельного відділу. І.Луцюк, як встановив у своїх працях І.Ковальчук, змушений був покинути місто, рятуючись від німецьких репресій [Ковальчук, 2015 : 118]. Тому 1 серпня 1941 р. О.Яценюка загальними зборами працівників було обрано керівником обласної управи. Сам О.Яценюк назвав цей орган «Обласним громадським комітетом» [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 20].

Обіймав О.Яценюк цю посаду до 14 листопада 1941 р., після чого був заарештований і близько півтора місяця перебував під домашнім арештом. Разом із ним був заарештований його син Лев та ще декілька осіб. З часом усі вони були ув'язнені і перебували під слідством.

Причиною застосування німецьких репресій, зі слів О.Яценюка, стала незаконна роздача місцевому населенню продуктів харчування та саботаж. Цілком очевидно, що німецьке слідство не змогло довести провину О.Яценюка, оскільки після розмови із гебітскомісаром його та сина Лева звільнили. Але з часом він одержав документ, у якому містилася заборона не лише працювати у німецьких установах, а й навіть заходити до них. Ця заборона була дієвою, оскільки, одержавши виклик про особисту явку до юридичного відділу гебітскомісаріату, він не намілювався туди увійти. Але з часом О.Яценюка було призначено нотаріусом та суддею з розгляду цивільних справ [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 17, 18].

Отже, зі створенням РКУ німецькою адміністрацією розпочалася «чистка» місцевого владного апарату, зокрема й обласного рівня. Ця обставина простежується в усіх без винятку регіонах окупованої України. Незважаючи на звільнення із під слідства, О.Яценюк вже не мав права обіймати посади в окупаційних органах влади будь-якого рівня. Масові арешти періоду жовтня–листопада 1941 р. зачепили і ще одного сина голови обласної управи – Олександра. Про його особисту долю О.Яценюк відомостями не володів. Він лише зазначав, що за окремими чутками його бачили серед групи людей, яких перевозили для проведення розстрілу [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 18 зв.]. Як бачимо, служба в окупаційних органах влади не рятувала від німецьких репресій ні самих їх працівників, ні близьких родичів.

«Наведення порядку» шляхом ліквідації обласних структур управління саме на початку роботи адміністрації РКУ підтверджується й іншими фактами. Так, В.Крижанівський свідчив, що до середини листопада 1941 р. цивільну владу у місті та регіоні репрезентувала обласна управа. Її керівник О.Яценюк одержував вказівки безпосередньо від фельдкомендатури. А от

після передачі міста у відання адміністрації РКУ вся повнота цивільної влади перейшла до генерального комісаріату, а обласну управу було ліквідовано [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 90 зв.].

Як можна пересвідчитись із матеріалів, зібраних радянським слідством, до службової компетенції обласної управи відносились питання економічного, господарського та культурно-освітнього характеру. Обласній управі були підпорядковані районні та міські органи управління, і саме з її боку здійснювалося загальне управління. На місця надсилалися відповідні нормативні документи, виконання яких суворо контролювалося. В.Крижанівський, який очолював фінансовий відділ управи, особисто розробив проект збору податків та зборів із місцевого населення, що дозволило досить швидко і ефективно наповнити відповідні резерви обласної управи. До завершення роботи обласної управи на її рахунки надійшло близько 4,5 млн. крб. Додатковими джерелами фінансування її роботи став продаж майна людей, які змогли евакуюватися, а також євреїв, розстріляних німецькими окупантами [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 92].

Певний час до службової компетенції обласної управи входили і питання керівництва та контролю за роботою місцевих поліцейних формувань. О.Яценюк свідчив, що до часу створення цивільної адміністрації РКУ поліція перебувала у його підпорядкуванні, а контроль за її роботою він здійснював через відповідні районні органи влади. Процес призначення керівників поліцейних формувань також проводився обласною управою. З часом це право перейшло до відання гебітскомісарів [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 27, 27 зв.]. За іншими даними місцева поліція була виведена із-під підпорядкування обласної управи ще в період існування ТВА. Ці формування перейшли в службове підпорядкування фельдкомендатури, а у листопаді 1941 р. – до цивільної адміністрації РКУ [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 63, 69].

Оскільки у перші місяці окупації на Житомирщині ще не діяли судові органи, то на обласну управу покладалася компетенція на винесення рішень щодо кримінальних покарань тих представників місцевого населення, які вчиняли правопорушення. Попереднє слідство проводилося місцевою поліцією, а його результати направлялися на затвердження керівництва обласної управи. Такий порядок винесення рішень про покарання правопорушників діяв недовго, оскільки голова обласної управи передав право на розгляд цього керівникам районних управ. Максимальний термін покарання осіб, зі слів О.Яценюка, визнаних винними у вчиненні протиправних дій, становив до одного місяця тюремного ув'язнення. Він також мав повноваження щодо винесення рішень про застосування адміністративних покарань [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 28, 28 зв., 70].

Звісно, що О.Яценюк намагався применшити рівень своїх службових повноважень. Так, колишній відповідальний працівник Житомирської кримінальної поліції Л.Хржановський, перебуваючи в статусі обвинуваченого, свідчив про те, що О.Яценюк, розглядаючи кримінальні справи, засуджував осіб, визнаних особисто ним винними на строк від одного місяця до одного року тюремного ув'язнення. Він також зазначав, що керівник обласної управи розглядав висновки у справах політичного характеру, які йому направляв відповідний відділ кримінальної поліції [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 68, 70]. Здебільшого ці справи стосувалися радянського активу колишніх працівників НКВС та членів партії. Із цього приводу зазначимо, що колишній працівник поліції обмовляв О.Яценюка, оскільки насправді він не мав права розглядати справи політичного характеру. Оригінальна документація обласних управ засвідчує, що ці справи направлялися в «гестапо». Та, власне, і в матеріалах кримінальної справи відсутні спроби слідчого розвинути факти надані Л.Хржановським.

Особлива увага з боку радянського слідства приділялася зв'язкам О.Яценюка із осередками українських націоналістів, які діяли у місті. Обвинувачений таки визнав, що примкнув до їх діяльності задля створення «самостійної Української держави», але так і не зміг пояснити слідству у чому ж полягав конкретний напрям його роботи в організації [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 32]. Звісно, перебуваючи під тиском радянських спецслужб, О.Яценюк міг зізнатися і в злочинах ще більшої міри тяжкості. Із його слів у серпні 1941 р. до нього у службовий кабінет завітав головний редактор періодичного видання «Голос Волині» Маслій, і після проведеної бесіди «завербував» його до організації. Конкретним завданням «завербованого» О.Яценюка стала пропаганда ідей української державності [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 33, 33 зв.]. Визнавши факт проведення такого напряму роботи серед працівників підлеглих йому районних управ, О.Яценюк не зумів назвати жодного конкретного прізвища людини, із якою він начебто проводив антирадянську агітацію. Зі слів О.Яценюка, за його допомогою, зокрема і службовою кореспонденцією, у районні управи направлялась література націоналістичного змісту. Але жодної назви начебто розісланих обласною управою різноманітних брошур він також не зумів назвати. У результаті – радянський слідчий так і не зміг одержати доказів активної участі О.Яценюка в діяльності осередків ОУН у Житомирі.

Зазначимо, що осередки ОУН у Житомирі, дійсно, існували [Ковальчук, 2011 : 153–166]. До того ж, саме вони створили обласну управу та привели до присяги її особовий склад. Що стосується причини арешту сина голови обласної управи О.О.Яценюка, то цілком очевидно, що його було заарештовано за контакти із націоналістами. Саме О.О.Яценюк був призначений директором відновленого у середині 1941 р. учительського інституту [Ковальчук, 2012 : 306]. За даними І.Ковальчука, він очолював Житомирський обласний провід ОУН (М). Наприкінці листопада 1941 р., за активне вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії, він був заарештований СД [Ковальчук, 2015 : 119].

Особиста доля обох фігурантів кримінальної справи була доволі схожою і потрібно визнати типовою для тих часів. Так само як і О.Яценюк, В.Крижанівський евакуювався разом із німецькою адміністрацією. Але, якщо О.Яценюк потрапив на територію Словаччини [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 139 зв.], то В.Крижанівського доля занесла до Німеччини. Обидва потрапили до Житомира в порядку репатріації і майже одночасно були заарештовані радянськими спецслужбами у липні 1945 р. [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 86]. Повернувшись додому, В.Крижанівський пробув на свободі близько двох тижнів, а О.Яценюк – одну ніч. Радянські спецслужби працювали досить оперативно. До Житомира він прибув увечері 23 серпня 1945 р., а наступного дня йому було пред'явлено обвинувачення та розпочато відповідні процесуальні дії [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 18].

Після закінчення слідства та пред'явлення обвинувачення, 19 жовтня 1945 р. розпочалось судове засідання Військового трибуналу військ НКВС по Житомирській області. Спочатку злочинні дії обох підсудних було кваліфіковано за ст. 54-1 «А» – «зрада Батьківщині». Але суд, перекваліфікував ознаки злочину, вчиненого О.Яценюком, і виніс рішення не застосовувати до нього санкції ст. 54-1 «А» у повному обсязі. Натомість склад злочину, вчиненого О.Яценюком, було кваліфіковано за ст. 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. У результаті винесеного вироку, О.Яценюка було засуджено до заслання на каторжні роботи строком на 15 років, поразкою у правах терміном на 5 років та конфіскацією майна. Злочинні дії В.Крижанівського не були перекваліфіковані, і в результаті його засудили до позбавлення волі строком на 10 років, поразкою у правах та конфіскацією належного майна [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 143].

О.Яценюк не погодився із вироком трибуналу і доводив, що працюючи в окупованому місті «приносив користь своєму народу» та «захистив від усіх бід тисячі радянських громадян». Останній аргумент, зі слів О.Яценюка, могло підтвердити все «населення області». Тому він і просив звільнити його від покарання, мотивуючи це станом здоров'я та 65-річним віком та бажанням «померти у колі своєї сім'ї» [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 148, 150 зв.].

Подальша доля фігурантів цієї кримінальної справи склалася по різному. В.Крижанівський, повністю відбув термін ув'язнення і був звільнений із місць позбавлення волі 15 серпня 1955 р., а от О.Яценюк 26 липня 1951 р. помер, відбуваючи покарання у Кемеровській області [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 168 зв.].

У 1995 р. відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. прокуратурою Житомирської області кримінальну справу було переглянуто. Але О.Яценюка та В.Крижанівського було визнано такими, що реабілітації не підлягали [АУСБУЖО. Ф. 5. Спр. 8868. Арк. 175].

Отже, однією із проблем історії нацистського режиму, встановленого в Україні є функціонування органів місцевого управління, зокрема й обласного рівня, без яких німецькій адміністрації не вдалося б успішно реалізувати завдання окупаційної політики. Аналіз безпосередніх мотивацій і причин, відповідно до яких представники місцевого населення вступали на службу до окупаційних органів влади, продовжує лишатися одним із перспективних напрямів дослідницьких зусиль вітчизняних науковців. Одним із джерел проведення цих досліджень можуть стати матеріали архівно-слідчих справ на осіб, які, справді, співпрацювали з окупаційною адміністрацією в управлінській сфері, виконуючи обов'язки керівників та відповідальних працівників обласних управ.

Матеріали типової кримінальної справи на О.Яценюка та В.Крижанівського засвідчують той факт, що з ініціативи осередків ОУН та відповідними санкціями ТВА було створено Житомирську обласну управу, як орган регіонального цивільного управління. Архівні документи доводять факт створення цих органів і на Волині, Рівненщині та Вінниччині. Адміністрація ж РКУ на такі кроки не йшла і у своїй практичній діяльності виходила з принципу заборони створення органів місцевого управління обласного рівня, зосереджуючи свою увагу виключно на районній, міській та сільській ланках. Тому після передачі відповідних територій у відання РКУ, ситуація щодо функціонування обласних управ розпочала кардинально змінюватися. Вони не вписувались у концептуальні підходи керівництва РКУ щодо здійснення окупаційної політики та принципів підходів до формування системи окупаційних органів влади. Наприкінці 1941 р. розпочався поетапний процес ліквідації структур обласного рівня.

Як можна пересвідчитись із матеріалів зібраних радянським слідством, до службової компетенції Житомирської обласної управи відносились питання економічного, господарського та культурно-освітнього характеру. Обласній управі були підпорядковані районні та міські органи управління і саме із її боку здійснювалося загальне управління. На місця надсилалися відповідні нормативні документи, виконання яких суворо контролювалося.

Певний час до службової компетенції обласної управи входили і питання керівництва та контролю за роботою місцевих поліцейних формувань. Контроль за її роботою голова обласної управи здійснював через відповідні районні органи влади. Процес призначення керівників поліцейних формувань також провадився обласною управою. З часом це право перейшло до відання німецької адміністрації.

На обласну управу покладалася компетенція на винесення рішень щодо кримінальних та адміністративних покарань тих представників місцевого населення, які вчиняли правопорушення. Попереднє слідство проводилося місцевою поліцією, а його результати направлялися на затвердження керівництву обласної управи. Такий порядок винесення рішень про покарання правопорушників діяв недовго, оскільки голова обласної управи передав право на розгляд цих питань керівникам районних управ.

Особиста доля керівників органів місцевого управління та їх відповідальних працівників мала трагічний присмак. Евакуювавшись разом із німецькою адміністрацією вони потрапляли до різних країн Європи, але після закінчення війни були передані радянській стороні і повернулися додому за процедурою репатріації. Звісно, що після цього їх заарештовували і після проведення усіх слідчих і судових процедур досить суворо засуджували.

Аналіз мотивацій вступу людей на службу в окупаційні органи влади продовжує залишатись доволі контроверсійним. В будь-якому разі матеріали кримінальної справи О.Яценюка та В.Крижанівського не дають нам підстав для формулювання однозначних висновків. Вони не мали видимих образ на радянську владу, хоч цілком гіпотетично О.Яценюку і не дозволили працювати за фахом. Не простежуються у матеріалах справи і будь-які ідейні мотиви, адже радянське слідство так і не змогло довести приналежність керівника Житомирської обласної управи до участі в роботі місцевого осередку ОУН. Проте моделі їх поведінки вписуються в стратегії елементарного виживання, «приспосовування», котрі за нацистського окупаційного режиму були доволі поширеними.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

АУСБУЖО – Архів управління Служби безпеки України у Житомирській області.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

ДАВО – Державний архів Волинської області.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області.

ДАРО – Державний архів Рівненської області.

Гончаренко, О.М. (2011). *Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.)*. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 600 с.

Гончаренко, О. (2010). *Органи обласного управління на теренах Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, компетенція та досвід функціонування (1941-1944 рр.)*. *Часопис української історії*, 17, 37–41.

Гончаренко О.М., Куницький М.П. & Лисенко О.Є. (2014). *Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр.* К.: НАН України, Ін-т історії України, 151 с.

Зек, Б. (2014). *Українська допоміжна адміністрація Луцька у роки нацистської окупації. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*, 25, 160–163.

Зек, Б. М. (2016). *Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України)*. Луцьк, 239 с.

Іваненко, А. (2019а). *Людина в умовах гітлерівської окупації України: сучасна вітчизняна історіографія*. *Часопис української історії*, 39, 113 – 123. DOI: 10.26661/swfh-2019-52-034.

Іваненко, А. (2019б). *Українське суспільство в лещатах нацистського «Нового порядку»: огляд сучасних вітчизняних дисертаційних досліджень*. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 52, 30–37. DOI: 10.26661/swfh-2019-52-034.

Іваненко, А. (2019в). *Функціонування місцевих юридичних установ у зоні відповідальності Військової адміністрації окупованої України (1941 – 1943 рр.)*. *Наукові записки Вінницького*

.....
державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць. Серія: Історія, 29. 19–25. DOI: 10.31652/2411-2143-2019-29-19-25.

Ковальчук, І. (2011). Прихід похідної групи ОУН під проводом Андрія Мельника «Північ» до Житомира у липні 1941 р. *Розбудова держави*, 1–2, 153–166.

Ковальчук, І. (2013). Освітній аспект діяльності обох ОУН на Житомирщині у другій половині 1941 року. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*, 10, 304–315.

Ковальчук, І. (2015). Керівництво підпілля обох ОУН на Житомирщині у період нацистської окупації: персональний склад і соціально-політичний портрет. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 42, 116–122.

Куницький, М. П. (2014). *Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія*. К.: ПП «НВЦ «Профі», 2014, 564 с.

Стельникович, С. С. (2016). *Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941 – 1944 рр.): (дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – Історія України)*. Київ, 522 с.

Шайкан, В. О. (2005). *Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. Монографія*. Кривий Ріг: Мінерал, 564 с.

Алексей Гончаренко

Государственное высшее учебное заведение «Переяслав-Хмельницкий
государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Место областных управ в системе гитлеровского оккупационного аппарата власти: процесс создания, служебные компетенции, характеристики руководства (1941 – 1942)

Аннотация. Целью исследования является реконструкция процесса создания областных управ, обозначение уровня служебных компетенций их руководителей, причин вступления представителей местного населения на службу в оккупационные органы власти. **Методология исследования** базируется на применении принципов системности, научности и историзма, а также специальных методов источниковедческого, структурно-функционального, ретроспективного анализа. **Научная новизна** объясняется проведенным системным анализом основных направлений функционирования органов местного управления в системе нацистского аппарата власти в сфере реконструкции малоизвестных страниц оккупационного прошлого Украины. При этом автор использует как наработки отечественных исследователей, так и малоизвестные оригинальные архивные источники, в том числе и материалы уголовного судопроизводства учреждений НКВД. **Выводы.** Созданные с инициативы украинской общественности и групп ОУН, санкционированные ВВА областные управы превратились на реальные региональные органы гражданской власти. Но администрация РКУ в своей практической деятельности исходила из принципа запрета на создание органов местного управления областного уровня. Поэтому, областные управы не вписывались в концептуальные подходы руководства РКУ к проведению оккупационной политики и принципиальных подходов к созданию системы местных органов власти. В конце 1941 г. начался поэтапный процесс ликвидации этих управленческих структур. К служебной компетенции областных управ относились вопросы экономического, хозяйственного и культурно-просветительского характера. Некоторое время в служебную компетенцию областных управ входили и вопросы руководства и контроля за работой местных полицейских формирований, проведение криминально-процессуальных действий, а также вынесение решений административных наказаний правонарушителей установленного порядка управления. Обозначены некоторые закономерности поведения людей, находившихся в условиях оккупации. Контрверсионной продолжает оставаться мотивация их вступления на службу в оккупационные органы власти. Но, в целом, модели их поведения вписываются в стратегии выживания, «приспособленчества», которые в условиях нацистского оккупационного режима были достаточно распространенными.

Ключевые слова: временная военная администрация, Райхскомиссариат «Украина», областная управа, районная управа, орган власти, оккупационный режим, местное население.

Oleksii Goncharenko

State Higher Educational Institution «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named of Grigory Skovoroda»

Dr (History), Professor (Ukraine)

The place of regional administrations in the system of Hitler's occupation apparatus of power: the process of creation, official competences, characteristics of the heads of 1941–1942.

Abstract. *The purpose of the study is to reconstruct the process of establishing regional administrations, to determine the level of official competencies of their leaders, to find out the reasons for the entry of representatives of the local population into the occupation authorities. The methodology of the research is based on the usage of principles, scientific quality, historic quality, as well as special sources, structural and functional and retrospective analyses. The scientific novelty lies in the systematic analysis of the main directions of the local authorities functioning in the system of Nazi authorities staff that was conducted as well as in the reconstruction of the unknown of little known pages of Ukraine's occupation past. Conclusions.* The author of the publication, analyzing the original archival sources of the occupation authorities at the regional level, as well as the materials of the criminal proceedings of the NKVS institutions, reconstructs the functioning of the regional directorates created by the temporary military administration (hereinafter – TMA) transferred to the Reichskommissariat "Ukraine" (hereinafter – RKU) during the change of jurisdiction of the Ukrainian lands seized by Germany. Created with the initiative of the Ukrainian public and groups of the UUN, the regional directorates authorized by the TMA turned into real regional civil authorities. But the RKU administration in its practical activities was based on the principle of prohibiting the establishment of local government bodies of the regional level. Therefore, the regional administrations did not fit into the conceptual approaches of the RKU administration to the occupation policy and principled approaches to the creation of local government system. At the end of 1941, a step-by-step process of liquidation of these administrative structures was started. The official competence of the regional directorates included the issues of economic, economic, cultural and educational character. For some time, the official competence of the regional directorates also included the issues of management and control over the work of local police formations, carrying out of criminal and procedural actions, as well as making decisions on administrative punishments of offenders of the established management procedure.

The author of the publication identifies some regularities in the behaviour of people under occupation. The motivation for them to join the occupation authorities continues to be counterversive. But in general, their behavior patterns fit into the strategies of survival, "adaptation", which under the Nazi occupation regime were quite common.

Key words: temporary military administration, Reichskommissariat «Ukraine», regional government, regional government, government, occupation regime, local population.

References:

AUSBUZH – Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Zhytomyrskii oblasti. [Archive of the Security Service of Ukraine in Zhytomyr region].

DAVIO – Derzhavnyy arkhiv Vinnyckoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region].

DAVO – Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. [State archive of Volyn region].

DAZH – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti. [State archive of Zhytomyr region].

DARO – Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoii oblasti. [State archive of Rivne region].

Honcharenko, O.M. (2011). *Funktsionuvannia okupatsiinoi administratsii Raikhskomisariatu «Ukraina»: upravlinsko-rozporiadchi ta orhanizatsiino-pravovi aspekty (1941–1944 rr.): monohrafiia. [Functioning of the occupational administration of the Reichskommissariat «Ukraine»: administrative and organizational-legal aspects (1941–1944)].* K.: NPU imeni M.P.Drahomanova, 2011. 600 s. [in Ukrainian].

Honcharenko, O. (2010). Orhany oblasnoho upravlinnia na terenakh Raikhskomisariatu «Ukraina»: orhanizatsiina struktura, kompetentsiia ta dosvid funktsionuvannia (1941–1944 rr.). [Apparatus of regional administration in the territory of the Reichskommissariat «Ukraine»: organizational structure, competenc and experience of functioning (1941–1944)]. *Chasopys ukrainskoi istorii – Journal of Ukrainian History*, 17, 37–41. [in Ukrainian].

Honcharenko, O.M., Kynytskyi, M.P. & Lysenko, O.Ie. (2014). *Systema orhaniv mistsevoho upravlinnia na terytorii raikhskomisariatu «Ukraina» ta «viiskovoi zony». 1941–1944 rr. [The system of local government bodies on the territory of the Reichskommissariat «Ukraine» and «military zone» 1941–1944 rr.]*. K.: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. 2014, 151 s. [in Ukrainian].

Zek, B. (2014). *Ukrainska dopomizhna administratsiia Lutska u roky natsystskoi okupatsii [Ukrainian Lutsk Auxiliary Administration during the Nazi Occupation]. Aktualni problemy vitchyznianoii ta*

vsesvitnoi istorii: Zbirnyk naukovykh prats: Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu – Topical Problems of National and World History: Collection of Scientific Papers: Scientific Notes of Rivne State Humanities University, 25, 160–163. [in Ukrainian].

Zek, B. M. (2016). *Lutsk u roky natsytskoi okupatsii (1941–1944 rr.)* [Lutsk in the period of the Nazi occupation (1941–1944): (dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy). Lutsk, 239 s. [in Ukrainian].

Ivanenko, A. (2019a). *Liudyna v umovakh hitlerivskoi okupatsii Ukrainy: suchasna vitchyzniana istoriohrafiiia* [A human under nazi occupation of Ukraine: modern national historiography]. *Chasopys ukrainskoi istorii – Journal of Ukrainian History*, 39, 113 – 123. DOI: 10.26661/swfh-2019-52-034. [in Ukrainian].

Ivanenko, A. (2019b). *Ukrainske suspilstvo v leshchatakh natsytskoho «Novoho poriadku»: ohliad suchasnykh vitchyznianskykh dysertatsiinykh doslidzhen* [Ukrainian Society in the Grip of the Nazi «New Order»: an Overview of Modern Domestic Dissertation Research]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, 52, 30–37. doi: 10.26661/swfh-2019-52-034. [in Ukrainian].

Ivanenko, A. (2019v). *Funktsionuvannia mistsevykh yurydychnykh ustanov u zoni vidpovidalnosti Viiskovoi administratsii okupovanoi Ukrainy (1941–1943 rr.)* [Local legal institutions functioning in the field of military administration responsibility in the occupied Ukraine (1941–1943)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istoriiia – Scientific papers of Vinnytsia Mikhaïlo Kotsyubynskiy State Pedagogical University. Series: History*, 29, 19–25. DOI: 10.31652/2411-2143-2019-29-19-25.

Kovalchuk, I. (2011). *Prykhid pokhidnoi hrupy OUN pid provodom Andriia Melnyka «Pivnich» do Zhytomyra u lypni 1941 r.* [Arrival of the OUN marching group led by Andrii Melnyk "North" to Zhytomyr in July 1941]. *Rozbudova derzhavy – State building*, 1–2, 153–166. [in Ukrainian].

Kovalchuk, I. (2013). *Osvitnii aspekt diialnosti obokh OUN na Zhytomyrshchyni u druhii polovyni 1941 roku* [Educational aspect of activity of both OUN in Zhytomyr region in the second half of 1941]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Istorychni nauky. Serii 6 – Scientific journal of NPU named after M.P. Drahomanov. Series 6. Historical Sciences*, 10, 304–315. [in Ukrainian].

Kovalchuk, I. (2015). *Kerivnytstvo pidpillia obokh OUN na Zhytomyrshchyni u period natsytskoi okupatsii: personalnyi sklad i sotsialno-politychnyi portret.* [Social and political portrait of leaders OUN underground in the Zhytomyr region in 1941–1943 years]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, 42, 16–22. [in Ukrainian].

Kunyskyi, M. P. (2014). *Sotsialno-pravovyi status mistsevoho naseleння Raikhskomisariat «Ukraina» (1941–1944 rr.)*. [Operation of sifters and patrons in the regions of the Reichskommissariat «Ukraine»: analysis of judicial practice (1941–1944)]. Kyiv: PP «NVTs «Profi». 564 s. [in Ukrainian].

Stelnykovych, S.S. (2016). *Natsytskyi okupatsiinyi rezhym na terytorii Zhytomyrsko-Vinnytskoho rehionu i mistseve naseleння: paraleli isnuvannia y borotby (1941 – 1944 rr.)*. [The Nazi Occupation Regime in the Zhytomyr and Vinnytsia Region and the Local Population: Parallels in Daily Life and Struggle (1941–1944)]. (dys. dokt. ist. nauk: 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy). Kyiv. 522 s. [in Ukrainian].

Shaikan, V. O. (2005). *Kolaboratsionizm na terytorii Raikhskomisariatu «Ukraina» ta viiskovoi zony v period Druhoi svitovoi viiny* [Collaboration on the territory of the Reichskommissariat «Ukraine» and the military zone during the Second World War]. Kryvyi Rih: Mineral. 564 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 06.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.02.2020 р.

Юлія Чайка

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
аспірант (Україна)

e-mail: yuliyachaika3@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9574-0535>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3437486/chaika-yuliya/>

**Досягнення українського кіно на міжнародних кінофестивалях та форумах
(друга половина 1950-х – 1960-х рр.)**

Анотація. Метою статті є аналіз здобутків українського кінематографу доби відлиги на міжнародній арені, а саме: численні нагороди та відзнаки кінострічок на Каннському та Венеціанському фестивалях, фестивалі в м. Локарно (Швейцарія), у м. Мехіко, XII Міжнародному кінофестивалі у Сан-Франциско та інших поважних кіносвіту заходах, що є головною ознакою росту якості кінопродукції того періоду, та рівняння українських митців на західні традиції та техніки. **Методологією дослідження** стали загальноприйняті у сучасній історіографії принципи об'єктивності, історизму, системності, науковості, всебічності розгляду. Завдяки цим принципам авторка статті вивчає історичний процес в його динаміці, багатогранності взаємообумовлених зв'язків. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше було системно досліджено здобутки українського кінематографу другої половини 1950-х – першої половини 1960-х років на світовій арені. **Висновки.** Після довгого періоду застою в кіномистецтві по закінченні війни, кіно стало широким полем для пошуку нових ідейних рішень, нових технічних можливостей та нових звершень. Це можна прослідкувати саме за визнанням кінематографу як на вітчизняній арені, так і на міжнародному рівні. Враховуючи, що українське радянське кіно було в ідейній ізоляції, воно не поступалось по своєму технічному рівні та ідейному змістові світовим шедеврам того часу.

Ключові слова: кіномистецтво, фільм, кінофестиваль, нагороди, відзнаки, міжнародний кінофестиваль, режисер, актор, оператор.

Постановка проблеми. Найкращим показником розвитку кіно є кінопрокат та визнання кіноробіт як в самій державі, так і за кордоном. У сучасній Україні відбувається справжній бум виробництва національних кінострічок, але на жаль, так було не завжди. У цьому дослідженні мова піде саме про період кінця 1950-х – початку 1960-х років, коли українське кіно, як і зараз отримало визнання за кордоном, здобувши міжнародні відзнаки на кінофестивалях. Період кінця 1950-х – початку 1960-х років був результативним для пошуку нових технічних та ідейних рішень, не дарма цей період в історії європейського кіно називають «новою хвилею». Що до вітчизняного кіно, то перебуваючи під політичним тиском, та тотальним контролем український кінематограф того часу зумів знайти свою нішу в кіномистецтві, що і було оцінено глядачами та кінокритиками.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Тема історії українського кіно доби відлиги досліджена в цілому досить повно, але необхідно звернути детальнішу увагу на деякі аспекти. Так, особливої уваги заслуговує тема кінопрокату та відзначення кінострічок як на вітчизняних кінофестивалях, так і зарубіжних.

Особливої уваги заслуговує дослідження Юрєнева Р. Н. «Канн – Москва – Венеція» [Юрєнев, 1963], де детально описано участь українських кінознімальних груп разом з акторами в міжнародних світових кінофестивалях, у складі делегацій Радянського Союзу. Автор звертає увагу на загальні європейські процеси в кіно того періоду, на так звану «нову хвилю» та висвітлення нової тематики і нових технічних рішень, що прямо залежало від загальних політичних та суспільних процесів у світі.

Тему прокату радянського кіно в Європі піднімає Л. Госейко [Госейко, 2009], цим самим демонструє визнання українського кіно на початку 1960-х років за кордоном.

Цінними джерелами, на рівні з архівними документами, є праця Вайсфельд І. «Наше многонациональное кино и мировой экран» [Вайсфельд, 1975]. І хоч праця несе агітаційний та пропагандистський характер є джерелом розуміння повсякдення кіноепохи того часу.

Джерелом для дослідження теми став анотований каталог «100 фільмів українського кіно...» [100 років українського кіно: анотований каталог, 2009], проаналізувавши інформацію про стрічки випущені в період з 1950-х по початок 1960-х, можна відзначити популярність українського кіно за кордоном, особливо у Європі.

Мета статті. Проаналізувати здобутки українського кіно на міжнародних кінофестивалях та форумах, а також на всесоюзних кінофестивалях та кінопоказах, з метою виокремлення українського радянського кіно як частини світового кіномистецтва.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи історію радянського кінематографа, і українського в ньому зокрема, необхідно чітко розуміти, що він був невід'ємною складовою світового кіно. Ця теза підтверджується участю українських фільмів у міжнародних кінофестивалях. Те, що такі фільми як «Іванна» (режисер В. Івченко), «Анничка» (Б. Івченко), «Зачарована Десна» (Ю. Солнцева), «Три доби після безсмертя» (В. Довгань), «Сон» (В. Денисенко), та, безперечно, «Тіні забутих предків» (С. Параджанов), були відзначені високими нагородами за кордоном. Повне сприйняття цих стрічок зарубіжною аудиторією у прокаті, свідчить про те, що навіть будучи майже у культурному вакуумі українське кіно шукало і знаходило шляхи творчого розвитку поза ідеологією та політикою.

У післявоєнний період проведення міжнародних фестивалів стало традицією. І ці огляди не обмежувалися лише художніми фільмами, на конкурсах демонструвались також документальні і науково-популярні картини, влаштовувалися виставки кінолітератури.

Можна говорити, що період середини 1950-х початку 1960-х років став плідним для пошуку нових технічних рішень і способів зйомок. Кінематограф ніколи не стояв на місці що стосується саме технічного рішення, але водночас цей період був дуже плідним для кінематографістів. Новий пошук руху камери, постановка кадру, експерименти під час монтажу дали свої плоди. Також це дало поштовх до розвитку нових в радянському кіно жанрів.

Якщо говорити про якісний показник кінопромисловості, то в період з 1953 по 1961 р. лише на Київській кіностудії ім. О. П. Довженка було випущено 120 художніх фільмів [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 2975. Арк. 156.].

Навіть не беручи до уваги, жанрове наповнення стрічок, цей показник, порівняно з минулими повоевними роками, дуже високий.

Загалом, не дивлячись на пошуки та експерименти, радянське ігрове, художнє кіно розвивало такі напрями: драму, мелодраму, комедію. Хоча, аналізуючи весь доробок режисерів, ближче до 1960-х років рамки між жанрами стають все розмитішими.

За допомогою партійних і радянських органів в Україні було проведено значну роботу з розвитку кіномережі та поліпшенню кінообслуговування населення. Протягом 1954 – 1965 рр. кіномережа зросла на 12,5 тис. кіноустановок, тобто більше як у два рази, зокрема державна – на 216, 3%, профспілкова на – 28,9%.

За цей період у містах і робітничих селищах збудовано 721 державний кінотеатр на 388 тис. місць, внаслідок чого в 1964 р. на кожні 1000 міських жителів припадало 50 посадкових місць проти 40 у 1958 році. Сільська кіномережа збільшилась на 122,4 %, зокрема державна на 131, 6% і профспілкова на 57,3%. На 1000 сільських жителів припадає 9,6 кіноустановки проти 3,7 в 1958 році [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 2975. Арк. 156.].

Радянський Союз, навіть Українська РСР, у період 50-х – 60-х років брали участь у більш ніж у 50-ти кінофорумах та кінофестивалях: на сорока з них українські фільми завоювали високі фестивальні відзнаки (призи, премії, дипломи). Цей показник неможливо не взяти до уваги, і зазначити, не дивлячись на те, що радянське кіно порівняно з європейським було у пошуку себе та свого шляху розвитку, все ж не відставало за своєю якістю від світового.

Щоб чіткіше розуміти градацію та значення нагород, необхідно їх розділити на декілька груп: міжнародні кінофестивалі, всесоюзні кінофестивалі, великі нагороди та відзнаки СРСР, та лідери прокату за окремі роки.

Першопочатково міжнародні кінофестивалі та кінофоруми проводились у Франції, згодом практика участі у міжнародних кінофестивалях перейшла і в інші країни, та міста. Так, з часом подібні традиційні міжнародні огляди відбувались у чехословацькому місті-курорті Карлових Варах, у Локарно (Швейцарія). До міжнародних кінооглядів долучались все нові міста світу, зокрема Прага і Бухарест, Софія і Лейпциг, Амстердам і Едінбург, Берлін і Зальцбург, Лондон і Ванкувер, Торонто і Монтевідео, Сан-Франциско та інші.

Розпочнемо з відзнак міжнародного значення. Саме дякуючи їм, світове радянське кіно, і українське як його складова було високо оцінено кіномитцями.

Щоб визначити дванадцять «кращих фільмів всіх часів і народів» бельгійський кінематограф, у зв'язку з Всесвітньою виставкою в Брюсселі (1958 р.), провів серед найвидатніших істориків кіно і кінознавців конкурс (26 країн). У цьому конкурсі брали участь 117 діячів світового кіно. Шедеврами кіномистецтва світу серед 12 кінокартин більшістю голосів були визнані радянські фільми: «Броненосець «Потьомкін» Сергія Езенштейна, «Мати» Всеволода Пудовкіна, «Земля» Олександра Довженка. Причому перше місце зайняв «Броненосець «Потьомкін», який дістав 100 голосів із 117. Визнання трьох фільмів шедеврами світового кіномистецтва було великою перемогою радянської кінематографії [ЦДАВОУ. Ф. 4754. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 1].

У результаті того ж голосування в число 12 кращих фільмів світу також ввійшли кінокартини «Золота гарячка» Чарльза Чапліна (США 1925 р.), «Викрадачі велосипедів» В. Де Сіка (Італія 1948 р.), «Пристрасті Жанни Д'Арк» Карла Дрейера (Франція 1928 р.), «Велика ілюзія» Жанна Ренуара (Франція 1937 р.), «Жадібність» Еріка фон Штрогейма (США, 1923 р.), «Нетерпимість» Д. Гриффіна (США, 1916 р.), «Громадянин Кейн» Орсона Уеллеса (США, 1941 р.), «Остання людина» Ф. Мурнау (Німеччина, 1924 р.) і «Кабінет доктора Калігарі» Р. Вірне (Німеччина, 1919 р.). Визнання цих фільмів було ознакою великого потенціалу українського радянського кінематографу, адже, зняті в добу «відлиги» черпали своє натхнення з повсякдення і базувались на майстерності митців [ЦДАВОУ. Ф. 4754. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 2].

Великою повагою користувалися майстри радянського кіно – режисери, актори, оператори: Олександр Довженко, Сергій Ейзенштейн, Всеволод Пудовкін, Дзиг'я Вертов, визнані за кордоном як класики світового кіно. Широку популярність набули і такі відомі режисери, як Сергій Герасимов, Ігор Савченко, Григорій Чухрай, Іван Пир'єв, Михайло Ромм, Сергій Юткевич, Григорій Козінцев, Віктор Івченко, Тимофій Левчук, Сергій Параджанов та інші діячі радянського кіномистецтва.

На фестивалях у Венеції були відзначені преміями такі картини, як «Нескорені», «Адмірал Нахімов», «Весна», «Садко», «Вітрогонка».

На XI Міжнародному кінофестивалі в Каннах (Франція, 1958 р.) радянський кінофільм «Летять журавлі» (режисер Г. Каталозова, оператор С. Урусєвський) був удостоєний найвищої премії – «Золотої пальмової гілки». Кінооператору С. Урусєвському була присуджена перша премія Вищої технічної комісії Франції. До речі, фільм «Летять журавлі» удостоєний призів і премій у багатьох країнах світу (в Польщі, США, ФРН) [Юрєв, 1963: 175].

На Каннському міжнародному фестивалі в 1958 році журі відзначило блискучу гру кіноактриси Тетяни Самойлової, яка створила яскравий образ радянської жінки у фільмі «Летять журавлі». На кінофестивалі у Венеції (1957 р.) актриса Дзідра Ріттенбергс була нагороджена «Кубком за краще виконання жіночої ролі» у фільмі «Мальва» Київської кіностудії ім. О. П. Довженка, в якому виконала головну роль [Юрєв, 1963: 160].

Про загальне світове визнання високого рівня радянського кіномистецтва свідчить своєрідний фестиваль у м. Мехіко. На ньому представлені найкращі фільми 1958 року, які раніше (в тому ж році) були відзначені преміями. І в цьому змаганні дістали високі оцінки – особливі почесні дипломи – три радянські фільми: «Летять журавлі», «Тихий Дон», «Дім, в якому я живу».

На міжнародному фестивалі в Локарно (Швейцарія) трьом радянським фільмам – «Летять журавлі», «Сестри», «Артисти цирку» - були присуджені почесні дипломи.

Високих нагород удостоєні такі фільми українських кіностудій: «Павло Корчагін» режисерів О. Алова і В. Наумова (Міжнародний кінофестиваль в рамках VI фестивалю молоді та студентів, 1957 р.), «У мирні дні» режисера В. Брауна (премія Д. Демущькому за кращу операторську роботу, IV Міжнародний фестиваль в Карлових Варах, Чехословаччина, 1957 р.), «Весна на Зарічній вулиці» режисерів М. Хуцієва і Ф. Миронера (бронзова медаль, Міжнародний кінофестиваль в рамках VI фестивалю молоді та студентів, 1957 рік), «Тарас Шевченко» режисера І. Савченка (особливий почесний диплом за режисуру, премія за виконання ролі – актору Сергію Бондарчуку, VII Міжнародний кінофестиваль в Карлових Варах (Чехословаччина, 1952 рік), «Прощайте голуби» режисера Я. Сегера за фільм, створений молодими митцями (кінофестиваль трудящих, Чехословаччина, 1961 рік) та інші [Корнієнко, 1965: 215].

Стрічка «Мальва» (1956 р.) режисера В. Браун, отримала на 18-му міжнародному кінофестивалі у Венеції, який проходив в 1957 р. премію «Кубок Вольпі». 1958 року – ще одну нагороду, на Всесоюзному кінофестивалі у Москві – премія за художнє оформлення – М. Юферову [100 фільмів українського кіно, 2009: 165].

Кінострічка «Павло Корчагін», що була знята 1956 р., отримала на I-му міжнародному кінофестивалі у Москві (1958 р.) срібну медаль, а також заохочувальний диплом. Стрічка була лідером прокату 1957 року – 15 місце [100 фільмів українського кіно, 2009: 166].

Роботу режисера «Дорогою ціною» (1957 р.) відзначено Британською кіноакадемією, як кращий зарубіжний фільм, який демонструвався в Англії у 1958 р [100 фільмів українського кіно, 2009: 167].

1962 рік був урожайний щодо відзначення радянських фільмів на різних міжнародних кінофорумах, які відбулися у Чехословаччині, Франції, Італії, Аргентині, Австралії, Польщі, Уругваї, Канаді, Швейцарії, США, Англії, Югославії.

На XXIII Міжнародному кінофестивалі у Венеції Гран-прі – приз «Золотої лева св. Марка» завоював відомий радянський фільм «Іванове дитинство» режисера А. Тарковського. Цей же фільм на кінофестивалі в Сан-Франциско одержав (за режисуру) приз «Золоті ворота».

Створений Ялтинською кіностудією фільм «Прощайте, голуби» в Мельбурні завоював приз за режисуру «Срібний бумеранг» [100 фільмів українського кіно, 2009: 112].

Щоб краще уявити собі особливості міжнародних кінозв'язків, зокрема характер значення міжнародних фестивалів, щоб глибше усвідомити величезне значення Московських міжнародних кінофорумів, розвитку прогресивного тогочасного кіномистецтва світу, необхідно звернутися до деяких фактів.

У дні проведення кінофестивалів у місті Канни або у Венеції, а також після того, коли були вже підведені підсумки конкурсів, газети і журнали різних напрямків і уподобань дуже високо оцінювали мистецькі досягнення радянської кінематографії, новаторство і самобутність наших фільмів. Свідченням цього є, зокрема, увага преси до фільму Григорія Чухрая «Балада про солдата», представленого на Каннському фестивалі в 1961 році. «Дивовижний шедевр, який приголомшив, захопив і рядових глядачів, і естетів, переконавши їх в тому, що вони присутні при народженні ще одного монумента сьомого мистецтва» [Журов, 1962: 55], – писала французька газета «Орор». «Балада, про солдата» – ще одне нове чудо радянського кіно, яке завдяки своїй ліричності й чистоті зворушує навіть непересічних критиків» [Алфьорова, 2007: 22], – відзначала газета «Експрес». Журі присудило премію «За кращий відбір фільмів на фестиваль» відразу двом фільмам «Баладі про солдата» і «Дамі з собачкою».

Ще раніше, в 1960 році, на VI Міжнародному кінофестивалі в Сан-Франциско фільм «Балада про солдата» одержав першу премію «Золоті ворота», а постановник Григорій Чухрай був визнаний кращим режисером.

Розвиток кінематографу в Україні набрав великих обертів у 1960-х роках, як в кількісному, так і в жанровому значенні. Розширення баз і павільйонів для зйомок, оновлення техніки, відкриття нових напрямів і жанрів давало можливість створення кінематографічних шедеврів. У цей період своє піднесення переживає і світовий кінематограф. Переїняття досвіду, ідей для сюжетів, технічних новинок – стало для радянських кінематографістів життєвою необхідністю, аби не залишились у культурному вакуумі.

Характерною особливістю кращих кінотворів 50-х років був пошук ідентичності, порушення давно забутих тем, більш глибоким стає психологічний аспект зображення людини, визначаються ознаки героїчно-романтичного створення героя і психологічні дослідження особистості [Островський, 1989: 156].

Кінорежисери, за допомогою експериментальних засобів постановки та технічних можливостей камери, в центр кожної історії у стрічці намагалися поставити справжні (нешаблонні) людські долі та переживання, емоції, цим самим відходили від епохи революційного та агітаційного кіно.

Так, на міжнародному фестивалі в Пном-Пені (Камбоджа) художньому фільму «Анничка» (автори сценарію Б. Загоруйко, В. Івченко, режисер Б. Івченко) присуджено спеціальний приз журі – «Золота Вежа Байона».

Що стосується фільму «Три роки після безсмертя» (1963 р), то він отримав приз Міністерства оборони СРСР на всесоюзному кінофестивалі у Ленінграді 1964 р. Також, диплом за режисуру Володимиру Довганю було надано на 8-му міжнародному кінофестивалі у Ванкувері (Канада), 1965 р. Фільм став лідером прокату в 1963 р. – 14 місце [100 фільмів українського кіно, 2009: 217].

Новинкою були науково-популярні фільми. Вони користувались великим попитом у молоді. Світ стомився від війн і прагнув чогось інтелектуального, перспективного, незвіданого.

Повнометражна науково-популярна картина «Мова тварин» (автор сценарію Ю. Аліков, режисер Ф. Соболев, оператор Л. Прядкін) завоювала «Золотий голуб» на Міжнародному фестивалі в Лейпцизі (НДР), срібний кубок журі – на Міжнародному фестивалі в Пном-Пені (Камбоджа), Золотий приз журі – на міжнародному фестивалі дитячих фільмів в Тегерані і на цьому ж фестивалі приз «Золотий дельфін», також фільм завоював почесний диплом на Белградському фестивалі по охороні природи [ЦДАВОУ. Ф. 4754. Оп. 1. Арк. 214].

Політика СРСР щодо розвитку мистецтва, літератури, кіно була дуже жорсткою, стрічки що випускались на широкі екрани проходили цензуру, далеко не всі фільми, які розпочинали знімати, закінчували. Держава дуже прискіпливо відбирала фільми іноземного походження для загального прокату, лише ідеологічно надійні могли потрапити на екрани, митці кіно були під пильним наглядом, і все ж, не дивлячись на цей культурний вакуум, українське радянське кіно ішло майже в ногу з європейським, здобувало визнання у світі, отримувало нагороди та користувалось попитом у глядачів. Англійський історик Норман Дейвіс звернув увагу на парадокс, який полягав у тому, що «радянські репресії породили щире прагнення створити незалежну високу культуру, спрагли пошуки духовних та естетичних вартостей, невідомі більшості інших країн. Аморальність офіційної політики виробила свої власні моральні антитіла» [Дейвіс, 2018:108].

Висновки. Отже після довгого застою в кіномистецтві по закінченню війни, після відбудови всієї кіногалузі та кінопрокату, після послаблення політичного та економічного тиску на кіно, ця галузь заграла новими барвами та значеннями. Чітко це можна прослідкувати саме

за визнанням кінематографу як на вітчизняній арені, так і на міжнародному рівні. Враховуючи той фактор, що українське радянське кіно було майже в ідейній ізоляції, та зацмлене в ідеології, воно не поступалось по-своєму технічному рівні та ідейному змістові світовим шедеврам кіно того часу. Період другої половини 1950-х – початок 1960-х років був багатий на дуже цікаві та захоплюючі кінофільми, не даремно цей період в історичній науці ознаменовують як період нового ренесансу кінематографу. Не дивно, що період розквіту радянського кіно практично в одній хронології співпадає з європейською так званою «Новою хвилею» в кіно, що ще раз доказує феноменальність українського кінематографу.

Подяка. Висловлюю щирю вдячність працівникам архівних установ та бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- 100 фільмів українського кіно: анотований каталог за проектом ЮНЕСКО.** (2009). «Національна кінематографічна спадщина» Біляєва Раїса (упорядник). Київ. 526 с.
- Алфьорова, З. І.** (2007). *Історія кінематографа і телебачення : навч. посіб. Ч. 1.* Харків: Харківська державна академія культури. 88 с.
- Вайсфельд, И.** (1975). *Наше многонациональное кино и мировой экран.* Москва. 135с.
- Госейко, Любомир.** (2009). *Історія українського кінематографа 1896 — 1995 рр.* Київ. 485с.
- Госейко, Л.** (2010). Українські фільми у французькому прокаті: [до історії питання продажу українських фільмів «Совекспортфільмо», кінопрокат, позицію української амбасади]. *Українське кіно від 1960-х до сьогодні. Проблема виживання: зб.наук.ст.* С. 112 – 121.
- Дейвіс, Н.** (2018). *Європа: Історія.* Київ: Основи. 1464 с.
- Журов, Г. В.** (1962). *Київська кіностудія імені О. Довженка : Нарис.* Київ : Держ. вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР. 79 с.
- Корнієнко, І.С.** (1965). *На орбітах кіномистецтва. Про міжнародні кінофестивалі.* Київ. 215с.
- Новікова, Л. Є.** *Український кінематограф і процеси національної ідентифікації на рубежі ХХ - ХХІ століть [Текст] : автореф. дис. канд. мистецтвознав.: 17.00.04* Київ: Національна академія наук України, Інститут мистецтвознава, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. 18 с.
- Островский, Г. Л.** (1989). *Одесса, море, кино: страницы истории далекой и близкой.* Київ. 185 с.
- ЦДАВОУ.** Центральний державний архів вищих органів влади і управління.
- ЦДАГОУ.** Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Юрнев, Р. Н.** (1963) *Канн – Москва – Венеция. Кинофестивали.* Москва: Искусство. 215с.

Юлія Чайка

Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого, аспирант (Украина)

Достижения украинского кино на международных кинофестивалях и форумах (вторая половина 1950-х - 1960-х годов)

Аннотація. *Целью статьи является анализ достижения украинского кинематографа эпохи оттепели на международной арене, а именно: многочисленные награды и отличия кинолента на Каннском и Венецианском фестивалях, фестивале в г. Локарно (Швейцария), в г. Мехико, XII Международном Кинофестивале в Сан-Франциско и иных уважительных киномира мероприятиях, что является главным признаком роста качества кинопродукции того периода, и равенство украинских художников на западные традиции и техники. Методологиями исследования стали общепринятые в современной историографии принципы объективности, историзма, системности, научности, всесторонности рассмотрения. Благодаря этим принципам автор статьи изучает исторический процесс в его динамике, многогранности взаимообусловленных связей. Научная новизна работы заключается в том, что впервые системно исследовано достижения украинского кинематографа второй половины 1950-х – первой половины 1960-х годов на мировой арене. Выводы. После долгого периода застоя в киноискусстве по окончании войны, кино стало широким полем для поиска новых идейных решений, новых технических возможностей и новых свершений. Это можно проследить именно по признанию кинематографа как на отечественной арене, так и на международном уровне. Учитывая, что украинское советское кино было в идейной изоляции, и ущемленное в идеологии, оно не уступало по своему техническому уровню и идейному содержанию мировым шедеврам того времени.*

Ключевые слова: киноискусство, фильм, кинофестиваль, награды, знаки отличия, международный кинофестиваль, режиссер, актер, оператор

Yuliia Chaika

Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University, Postgraduate (Ukraine)
**Achievements of Ukrainian movie at international film festivals and forum
(the second half of the 1950s - 1960s)**

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the achievements of the Ukrainian cinema of the thaw era in the international arena. Namely, numerous awards and film awards at the Cannes and Venice Festivals, the Locarno (Switzerland) Festival, Mexico City, the 12th San Francisco International Film Festival, and other important film events are the hallmarks of the quality of film production period, and the equation of Ukrainian artists with Western traditions and techniques. The methodology of the study has become generally accepted in modern historiography the principles of objectivity, historicism, systematic, scientific, comprehensive consideration. Thanks to these principles, the author of the article examines the historical process in its dynamics, the multifaceted nature of interconnected relationships. The scientific novelty of the work is that the achievements of Ukrainian cinematography of the second half of the 1950s - the first half of the 1960s on the world stage were systematically explored for the first time. Conclusions.* After a long period of stagnation in the cinema after the war, with the beginning of the weakening of political and economic pressure on cinema and the arts in general, cinema became a wide field for the search for new ideas, new technical possibilities and new achievements. This can be traced to the recognition of cinematography, both domestically and internationally. Considering that Ukrainian Soviet cinema was ideologically isolated and entrenched in ideology, it was not inferior in its technical level and ideological content to the world masterpieces of cinema of that time.

Key words: cinema, film, film festival, awards, honors, international film festival, director, actor, operator.

References:

- 100 filjmiv ukrajinsjkogho kino: anotovanyj katalogh za proektom JuNESKO.** (2009). [100 films of Ukrainian cinema: an annotated UNESCO project catalog] " *Nacionaljna kinematografichna spadshhyna*" Biljajeva Rajisa (uporjadnyk). Kyjiv. 526 s. [in Ukrainian].
- Alfjorova, Z. I.** (2007). *Istorija kinematoghrafa i telebachennja : navch. posib. Ch. 1.*[History of cinema and television] Kharkiv: Kharkivjska derzhavna akademija kuljture. 88 c. [in Ukrainian].
- CDAGHOU.** Centraljnij derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrajinjy. [Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine].
- CDAVOU.** Centraljnij derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja. [The Central State Archive of Public Associations of Ukraine].
- Dejvis, N.** (2018). *Jevropa: Istorija.* [Europe. History]. Kyjiv: Osnovy. 1464 s. [in Ukrainian].
- Ghosejko, L.** (2010). *Ukrajinsjki filjmy u francuzjkomu prokati: [do istoriji pytannja prodazhu ukrajinsjkykh filjmiv «Soveksportfiljmo», kinoprokat, pozyciju ukrajinskoji ambasady.* [Ukrainian films in the French box office: (to the history of the issue of sale of Ukrainian films "Sovetsexportfilm", cinema, position of the Ukrainian Embassy)]. *Ukrajinsjke kino vid 1960-kh do sjoghodni. Problema vyzhyvannja:* zb.nauk.st. S. 112 – 121. [in Ukrainian].
- Ghosejko, Ljubomyr.** (2009). *Istorija ukrajinsjkogho kinematoghrafa 1896 — 1995 rr.* [History of Ukrainian Cinematography 1896 - 1995]. Kyjiv. 485s. [in Ukrainian].
- Jurenev, R. N.** (1963) *Kann – Moskva – Venecija. Kynofestyvaly.* [Cannes – Moscow – Venice. Film festivals] Moskva: Yskustvo. 215s. [in Russian]
- Kornijenko, I. S.** (1965). *Na orbitakh kinomystectva. Pro mizhnarodni kinofestyvali.* [In the orbits of cinema. About international film festivals]. Kyjiv. 215s. [in Ukrainian].
- Novikova, L. Je.** *Ukrajinsjkyj kinematoghraf i procesy nacionaljnoji identyfikaciji na rubezhi XX - XXI stolitj [Tekst] : avtoref. dys. kand. mystectvoznava. : 17.00.04.* [Ukrainian Cinematography and National Identity Processes From the Twentieth - Twenty-first Century]. Kyjiv: Nacionaljna akademija nauk Ukrajinjy, Instytut mystectvoznava, foljklorystyky ta etnologhiji im. M. T. Ryljsjkogho. 18 s.
- Ostrovskij, Gh. L.** (1989). *Odessa, more, kyno: stranyсы ystoryy dalekoj y blyzkoj.* [Odessa, the sea, cinema: pages of the history of far and near]. Kyjiv. 185 s. [in Russian]
- Vajsfeljd, Y.** (1975). *Nashe mnoghonacyonaljnoe kyno y myrovoj ekran.* [Our multinational cinema and world screen]. Moskva. 135s. [in Russian].
- Zhurov, Gh. V.** (1962). *Kyjivjska kinostudija imeni O.Dovzhenka : Narys.* [Kyiv Dovzhenko Film Studio. Sketch]. Kyjiv : Derzh. vyd-vo obrazotvorchoho mystectva i muzychnoji literatury URSR. 79 s. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 09.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 16.02.2020 р.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94:321.74/323.272«1917»(477.43)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-31-69-78>

Олександр Поліщук

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

доктор філософських наук, професор (Україна)

e-mail: Prokurator2007@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9838-7105>Researcher ID: AAF-4160-2020 (<http://www.researcherid.com/rid/AAF-4160-2020>)

Віктор Адамський

Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: v.adam@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6770-1184>Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/AAF-6193-2020>

Інститути влади Літинського повіту в умовах революційних трансформацій навесні 1917 року

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати якісні зміни, що відбулися в системі управління на регіональному рівні після падіння самодержавства в Росії та виявити окремі сегменти проблематики, які проявилися на теренах Літинського повіту. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах науковості, історизму, системності, історичного джерелознавства, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історіографічний, термінологічний, типологічний) методів. **Наукова новизна** студії полягає у тому, що вперше на основі невідомого досі комплексу документальних джерел реконструйовано трансформаційні процеси інститутів влади на рівні окремого повіту Подільської губернії у знаковий період революційних потрясінь весни 1917 р. **Висновки.** У результаті ретроспективного аналізу суспільно-політичної ситуації на Поділлі, що була детермінована падінням самодержавства в Росії, продемонстровано якісні зміни, які відбувалися в системі державного управління на регіональному рівні. Доведено, що на початку революції 1917 р. у Літинському повіті відбулася не тільки зміна імперських інституційних структур, але й якісно оновився кадровий склад органів державного управління, визначених ухвалами Тимчасового уряду. Вагомий вплив на цей процес справляли громадські організації, які репрезентували різні верстви населення та фахові корпорації. Під їхнім безпосереднім тиском та контролем змушений був подати у відставку повітовий комісар, призначений Подільським губернським комісаром. Особлива увага зосереджена на реорганізації Літинського повітового земського зібрання, яке у березні 1917 р. поповнилося представниками від кооперативних організацій, селянських товариств, ради офіцерських та солдатських депутатів, робітництва, духовенства, вчительства та національних меншин. З'ясовано обставини формування нового складу повітової управи. Проаналізовано найбільш важливе рішення самоврядного органу, пов'язане із визначенням структури та умов функціонування у повіті підрозділів міліції. Наголошено на окремих аспектах суспільно-політичної реальності, що визначали розгортання революційних процесів у Літинському повіті та якісно впливали на реорганізацію інститутів влади.

Ключові слова: влада, земство, комісар, повіт, революційні процеси, самоврядування.

Постановка проблеми. Українська революція 1917–1921 рр. у всіх своїх проявах та особливостях є знаковою подією в історії національного поступу. Започаткована падінням самодержавства в Росії, вона призвела до зміни фундаментальних засад, на яких базувався імперський державний комплекс, відродивши саму Українську державність. Утім, революція не тільки винесла на гребінь життя реалізацію національних прагнень народу, але й до певної міри детермінувала соціальну та правову дезінтеграцію суспільства. На сьогоднішні ці процеси у загальних своїх рисах уже проаналізовані вітчизняними дослідниками. Однак, оперуючи макроісторичними явищами, вони почасти схематизували та нівелювали політичні і соціальні дії. Водночас, вивчення регіональних модифікацій революційних процесів надає можливість більш глибокого розуміння узагальнення якісних змін у всіх сферах життя.

Це повною мірою відноситься до проблеми взаємовідносин влади та громадських інституцій на місцях, які самоорганізувалися з метою впливу на формування нових державних та

самоврядних інститутів влади. Не став винятком у цьому плані й Літинський повіт Подільської губернії. Але притаманна цьому регіону специфіка конструювання нової владної моделі у післяімперський період залишається актуальною для дослідницьких практик, позаяк не знайшла свого вичерпного висвітлення в історико-краєзнавчих студіях.

Аналіз джерел та останніх досліджень. На рівні мікроісторичного аналізу Літинський повіт тривалий час взагалі не потрапляв у поле зору дослідницької уваги [Тарнопольський, 1927; Зеленюк, 1966]. Навіть у такому фундаментальному виданні як «Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область» про революційні процеси у Літині практично не згадується. Констатується лише, що перемога Лютневої революції «пробудила трудящих до активного політичного життя. Для захисту своїх інтересів влітку робітники організували першу профспілку» [Історія, 1972 : 382].

У новітній історіографічній період з'явилося декілька змістовних студій про різні аспекти революційних трансформацій на Поділлі у 1917 р., але й у них Літинський повіт практично випадає із контексту загального аналізу [Воловик, 1999; Завальнюк, 2005; Завальнюк 2009]. Надто фрагментарно початок революції у повітовому центрі представлено в оглядовій історії Літина з найдавніших часів, здійсненого у 2004 р. О. В. Гусевим та С. О. Гусевим [Гусев, 2004]. Наразі завдяки зусиллям О. П. Реєнта та В. П. Рекрута у 2017 р. опубліковано розвідку, в якій здійснено ґрунтовний аналіз розвитку революційних процесів на Літинщині у 1917–1921 рр. [Реєнт, 2017]. Ця студія у багатьох своїх компонентах вдало заповнює наявні лакуни, що мають місце в історіографії проблеми. Структура монографії дозволила авторам почергово розглянути найбільш важливі питання, які стояли перед громадою у знакову добу, виявити загальні тенденції та виокремити певні особливості, що були характерні революційним перетворенням на теренах регіону. Однак характеристика трансформаційних змін, що відбувалися в системі окремих інституцій місцевого управління, і в цій праці проаналізовано побіжно. Причиною тому слугує розпорошеність документальних джерел по різних архівосховищах України і закордону та брак тогочасної періодики, якою сьогодні можуть послуговуватися дослідники. Тому в окремих джерелознавчих виданнях, присвячених революційній добі на Поділлі, матеріали з історії Літинського повіту становлять лише невелику частку [Боротьба, 1957; Східне, 2008; Поділля, 2017].

Мета статті. У пропонованому дослідженні автори ставлять за мету на підставі нових архівних документів проаналізувати якісні зміни, що відбулися в системі управління Літинського повіту після падіння самодержавства в Росії, а також відстежити механізми формування нових органів державної влади і місцевого самоврядування. Це дозволить краще зрозуміти як логіку та мотивацію дій з боку центральних органів влади, так і певні очікування та вимоги місцевої громади.

Виклад основного матеріалу. В адміністративному відношенні Літинський повіт на початку 1917 р. складався з 10 волостей, 186 сіл та 39470 господарських дворів [ДАХМО. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 450. Арк. 1]. Тут мешкало 296 493 осіб [Реєнт, 2017 : 13]. Державну владу у повіті уособлював повітовий справник. Органи місцевого самоврядування були представлені Літинським земським повітовим зібранням, до складу якого входив 31 гласний, та виконавчим органом – повітовою земською управою. Головою останньої був відставний полковник О. М. Львов, який належав до табору націоналістів, а до складу управи входили поміркований С. М. Іваницький, правий діяч М. В. Андреев та націоналіст В. В. Рокотов [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 198. Арк. 253].

Одними з перших у регіоні про початок революції в Росії довідалися Подільський губернатор О. П. Мякінін, котрий уже 28 лютого 1917 р. отримав перші розпорядження зі столиці [ЦДАВОУ. Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 30], та керівництво військово-промислового комітету, Вінницької земської управи і Всеросійського земського союзу [Тарнопольський, 1927 : 5]. Але якоїсь активності вони не проявляли. Так само вичікували гласні Подільського губернського земського зібрання, котрі саме у цей час зібралися у Вінниці на своє шосте засідання. Лише надвечір 3 березня 1917 р., коли політично ситуація визначилась достатньо чітко, самоврядний орган ухвалив два звернення, у яких віддзеркалювалась його позиція щодо тогочасних подій. Одне з них адресувалося голові Державної Думи М. В. Родзянко із запевненням допомогти новій владі забезпечити спокій в країні й довести війну до переможного завершення, а друге, більш розлоге, містило звернення до подолян із закликком підтримати нові органи управління [ДАХМО. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 21–21 зв.]. Наступного дня повідомлення про зречення царя та відмову від влади Михайла Олександровича опублікував на своїх шпальтах «Подольский губернский вестник» [Высочайший, 1917 : 1; Манифест, 1917 : 2]. Крім того, 4 березня Подільський губернатор звернувся до Єпископа Подільського та Брацлавського Митрофана з проханням публічно оприлюднити ці маніфести під час відправи духовенством богослужінь [Поділля, 2017 : 34].

6 березня 1917 р. «начальник губернії» О. П. Мякінін отримав телеграму від князя Г. Львова про відсторонення його від виконання обов'язків та необхідності передачі влади голові губернської земської управи [Адамський, 2020: 344]. З огляду на відсутність П. М. Александрова, тимчасово до виконання обов'язків Подільського комісара приступив С. Л. Градовський. У телеграмі до міських голів та повітових справників він повідомив про це цього ж дня, наголосивши, що згідно із телеграмою Міністра внутрішніх справ на голів повітових земських управ покладені обов'язки повітових комісарів, а органи місцевого самоврядування повинні негайно приступити до реорганізації поліції у підрозділи міліції. До часу проведеної реорганізації повітова поліція переходила у розпорядження повітових комісарів, а міська – під контроль міських дум [Поділля, 2017 : 40]. На підставі цього повідомлення голова Літинської повітової управи О. М. Львов приступив до виконання обов'язків повітового комісара.

12 березня 1917 р. до Кам'янця-Подільського повернувся П. М. Александров і приступив до виконання обов'язків губернського комісара. Наступного дня він повідомив про це Міністра внутрішніх справ та повітових комісарів [ЦДАВОУ. Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 16, 17, 18]. На 15 березня було скликане надзвичайне Подільське губернське земське зібрання. Уже в перший день засідання О. М. Львов публічно зрікся посади предводителя Літинського дворянства [Сведерський, 1917 : 2]. Гласні підтримали владу Тимчасового уряду, свідченням чого стало ухвалення чергового звернення на ім'я князя Г. Львова.

Однак уже наступного дня повітовий комісар Літинського повіту О. М. Львов написав заяву на ім'я Подільського губернського комісара, в якій просив звільнити його з посади голови Літинської повітової земської управи. Це рішення він обґрунтовував тим фактом, що за його поданням колишнім урядом були призначені членами управи М. В. Андреев та В. В. Рокотов, котрі не були навіть повітовими гласними. Заявник визнавав, що його дії були вимушеними, але вочевидь неправильними. Тим більше, вони ніяк не могли вписатися у конструкцію сучасного політичного моменту [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 147].

Клопотання О. М. Львова Подільський губернський комісар задовільнив 24 березня 1917 р. [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 148]. За два дні, повідомляючи Міністерство внутрішніх справ про персональний склад повітових комісарів, П. М. Александров зазначив уже, що в Літинському повіті посаду обіймає О. М. Львов, котрий, однак, уже звільнений з посади голови повітової управи [Поділля, 2017 : 110].

Проте саме О. М. Львову довелося відкрити дванадцять надзвичайне Літинське повітове зібрання, що розпочало роботу о 3 годині дня 27 березня 1917 р. Він повідомив присутніх про свою відставку та закликав обрати нового голову. Вести зібрання гласні одногolosно запросили П. М. Александрова, який подякував присутнім за можливість бути головою «першого вільного Літинського Земського Зібрання» та загострив увагу на двох принципових питаннях, які стояли перед вирішенням самоврядного органу: насамперед необхідно було забезпечити порядок у повіті до скликання Установчих зборів та продовжувати забезпечення армії усім необхідним. Крім того, П. М. Александров наголосив на необхідності запросити до складу гласних представників різних громадських організацій та національних товариств. Із цього принципового питання голова запропонував ухвалити рішення негайно. Присутні одногolosно погодилися з цим [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 154–154 зв.]. Цей факт цілком виразно ілюструє готовність колишніх чиновників до впровадження демократичних засад у діяльності самоврядного органу, навіть якщо вони ініціювалися під тиском громадськості.

Після обрання секретарем зібрання гласного П. К. Коровецького, присутні перейшли до обговорення питання щодо визначеності тих організацій, які мали делегувати до складу зібрання своїх уповноважених представників. Після лаконічного обміну думками гласні визначили десять інституцій, яким надавалося таке право. Окремі з них уже заявили про свою готовність взяти участь у зібранні. Першими у цьому плані відзначилися рада офіцерських та солдатських депутатів Літинського гарнізону та Літинський міський комітет громадських організацій. Однак при розгляді кооптації до складу гласних представника від Міністерства землеробства думки розділилися, в результаті чого дійшли компромісу, за яким уповноважений від інституції допускався до засідань, але лише з правом дорадчого голосу [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 155].

З метою унормування роботи зібрання, гласні вирішили визначитися із кількістю представників від кожної організації, якими має бути поповнене зібрання. Відкритим голосуванням було вирішено встановити наступне представництво: від кооперативних спілок – 3 представники, від селянських товариств – 10, від єврейської національності – 1, від міст Літина, Хмільника та Сальниці – по одному, від робітників – 1, від адміністрації заводів – 1, від православного духовенства – 1, від католицького – 1, від учителів народних шкіл – 2, від земських працівників – 2, від польської національності – 5, від ради офіцерських та солдатських депутатів – 1, від комітету громадських організацій м. Літина – 1 [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 155 зв.].

Позаяк вибори гласних від сільських волостей могли відбутися лише за декілька днів, крім Пилявської та Старо-Синявської, то присутні вирішили на це засідання допустити з правом вирішального голосу волосних старшин.

Після чергової перерви зібрання перейшло до кооптації нових гласних. Від кредитних та ощадно-позичкових товариств був делегований Т. Т. Козуля, від споживчих товариств – О. С. Коровецький та Ф. М. Дидинський. Селяни Пилявської волості делегували Т. Г. Попека, а Старо-Синявської – С. Николаєця. Також склад гласних поповнився присутніми на зібранні двома волосними старшинами. Кожухівську волость представляв С. О. Швець, а Багринівську – С. К. Гуренко.

Опісля знову розгорілася дискусія щодо кількісного представництва від окремих організацій в повітовому земському зібранні. Так, гласний П. К. Коровецький запропонував збільшити представництво від єврейського населення до трьох уповноважених, а від заводів – до п'яти, з розрахунку один представник від одного підприємства. Натомість міський голова Літина А. І. Винославський клопотався про збільшення представництва від міста до трьох гласних та від виконавчого комітету громадських організацій – до двох. Зі свого боку міський староста Хмільника І. І. Демчук просив про допуск до складу гласних представника від виконавчого комітету м. Хмільника. Винести рішення з цих звернень присутні вирішили після поповнення складу зібрання новими гласними [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 156].

Відтак зібрання продовжило процес кооптації до свого складу нових гласних: від м. Хмільника увійшов І. І. Демчук, від м. Сальниці – Т. А. Чернацький. Представниками від православного духовенства стали протоієрей м. Літина о. Дмитро Желіховський та священник с. Літинки Венедикт Ступницький. Від католицького духовенства був обраний ксьондз м. Літина Октавіан Горський. Від польської національної групи гласними стали І. А. Мазаракі, П. Г. Стемповський, Т. Г. Стемповський, А. Е. Нико та Е. М. Кумановський.

Опісля гласні знову повернулися до питання щодо кількісного представництва від окремих інституцій. Позитивно було вирішено питання щодо збільшення до трьох гласних від єврейської національної групи. При цьому пропозиція окремих гласних обумовити обрання таким чином, аби один представник репрезентував єврейську громаду м. Літина, другий – м. Хмільника і третій – містечка повіту, була відхилена. Право обрання представників залишалося за самою єврейською національною групою. Без особливих дискусій гласні збільшили представництво від робітників до п'яти осіб, а також вирішили кооптувати до складу гласних уповноваженого від виконавчого комітету м. Хмільника.

На пропозицію гласного І. Ф. Рудзського зібрання погодилося поповнити свій склад двома представниками від сільськогосподарських службовців помість усього повіту. Ними стали А. І. Койдецький та Й. М. Ковальчук [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 156 зв.]. Натомість його ж пропозиція допустити до складу гласних представника від польської школи підтримки не знайшла. Проти цього виступив Е. Н. Кумановський, мотивуючи свою позицію тим, що представник від польської національності уже обраний.

Певних змін у повітовому зібранні зазнало й представництво від Літина. Від міської думи, на відміну від прохання А. І. Винославського, було делеговано лише два представники. Обраними стали М. М. Секерко та Г. Ф. Мунстер. Але водночас збільшено до двох осіб представництво від виконавчого комітету громадських організацій м. Літина. Остання інституція делегувала І. Л. Мельника та Д. М. Шрайбера.

Врешті гласні відхилили пропозицію о. А. Коробієвського щодо збільшення представництва від православного духовенства до п'яти осіб та не підтримали клопотання І. І. Демчука – замість одного представника допустити три від виконавчого комітету громадських організацій м. Хмільника.

Отже, майже день гласні Літинського повітового зібрання витратили на власну інституалізацію за нових суспільно-політичних обставин. Останніми цього дня було кооптовано представників від єврейської національної групи – Ш. Я. Бялика, Ш. Х. Лівшиця та О. Н. Гохфельда.

Перед закриттям засідання П. М. Александров доповів присутнім про відставку з посади голови земської управи О. М. Львова та зачитав дві заяви від членів управи М. В. Андрєєва і В. В. Рокотова, зміст яких практично був ідентичним. Зокрема, у документі йшлося: «У сучасний момент, коли всі верстви суспільства закликані до облаштування оновленого устрою вільної Росії, я вважаю за неможливе продовжувати виконувати обов'язки члена управи, оскільки отримав дане призначення від уряду старого режиму» [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 157–157 зв.]. Голова запропонував питання обрання голови та членів управи розглянути наступного дня, із чим гласні погодилися.

Ранкове засідання розпочалося о 10.30 із клопотанням А. Е. Нико, котрий запропонував кооптувати до складу гласних двох представників від місцевого осередку товариства «Просвіта». Зібрання одноголосно погодилися з цим і до складу гласних увійшли

І. К. Бачинський та о. С. В. Зелінський. Крім того, згідно із зробленими заявами до складу зібрання увійшли представники від ради офіцерських та солдатських депутатів гарнізону м. Літина М. І. Іванов-Муца та А. Рудзький і від робітників Северинівського цукрового заводу К. В. Михайловський. Загалом на ранковому засіданні зареєструвалося 16 гласних старого складу та 32 кооптованих представники від різних інституцій [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 158–158 зв.].

За пропозицією голови зібрання розпочалася процедура обрання голови управи. Гласні шляхом заповнення записок намітили п'ять кандидатів. При цьому з'ясувалося, що за кандидатуру Т. Г. Стемповського було подано 38 записок, за барона Л. Ф. Мейендорфа – 11, за А. І. Полякова – 3, за О. М. Львова – 1 та за М. І. Охримовича – 1. Усі, крім першого кандидата, відмовилися від обрання. Відтак шляхом таємного голосування головою управи був обраний Т. Г. Стемповський, за якого віддали свої голоси 49 гласних при 4 – проти. Звертаючись до присутніх, він наголосив: «Глибоко зворушений великим довір'ям та честю обрання. Мені дуже приємно бути першим головою Літинської Земської Управи після здійсненого перевороту і сьогодні вільної Росії, але водночас маю сумнів, чи зможу виправдати, панове, Ваше довір'я, я можу прийняти Вашу пропозицію тільки з умовою, що Ви віднесете до мене з повним довір'ям. Я зовсім не підготовлений до справи, а відтак прошу вибачення за можливі з мого боку промахи та помилки, хоча, зі свого боку, обіцяю докласти всіх зусиль для того, щоб виконати свій обов'язок перед населенням без різниці національностей та віросповідання, котре обрало мене» [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 159]. Зала засідань після цих слів вибухнула гучними оплесками.

Далі П. М. Александров поставив на обговорення питання щодо кількісного складу повітової управи. Після відставок М. В. Андреева та В. В. Рокотова в управі залишався лише С. М. Іваницький. Гласними було внесено дві пропозиції: зокрема, А. Е. Нико, о. Д. Желіховський, А. І. Поляков наполягали на шести членах управи, а Ф. П. Булюбаш вважав достатнім чотири члени. Зібрання підтримало першу пропозицію.

Після визначеності П. М. Александров оголосив перерву на дві години, щоб гласні мали можливість намітити записками кандидатів до складу управи. Усього було запропоновано до розгляду 29 кандидатів, проте на таємне голосування винесли 8 осіб. Найбільшу кількість голосів набрали Т. Козуля, А. Гаєвський, А. Нико, В. Борисов та П. Свистун [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 159 зв.]. До завершення засідання гласні встигнули достатньо оперативно розглянути низку актуальних доповідей, підготовлених управою на розгляд повітового зібрання. Наприкінці засідання було проведено ще одне принципове голосування. Гласні визначалися із кандидатурою заступника голови управи, де найбільшу підтримку здобув С. М. Іваницький [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 161].

Отже, питання обрання голови та членів управи відбулося за дотримання усіх демократичних процедур. З огляду на незаперечний авторитет Т. Г. Стемповського серед гласних, у нього не було конкурентів при таємному балотуванні, натомість члени управи обиралися на альтернативній основі.

Найбільш важлива доповідь, що була підготовлена управою на розгляд земського зібрання, мала порядковий номер 8. Вона називалася «Про організацію в повіті міліції». Окремими гласними була внесена пропозиція прочитати її на пленарному засіданні, а потім передати на розгляд спеціальній комісії, яку, за пропозицією П. М. Александрова, обрали у складі 12 осіб. Зокрема, до неї увійшли А. І. Винославський, А. І. Поляков, П. Г. Стемповський, О. М. Львов, барон Л. Ф. Мейендорф, М. І. Іванов, Ф. М. Дидинський, А. С. Коровецький, І. К. Бачинський, С. Ф. Левицький, О. Н. Гохфельд та Т. Г. Попек. Окрім того, до складу комісії увійшли всі члени управи. Головою обрали барона Л. Ф. Мейендорфа [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 151 зв.].

Наступне засідання було відкрито 29 березня о першій годині ночі. Найвірогідніше це сталося завдяки тому, що комісія довго не могла виробити погоджений проект рішення. Це підтверджується тим фактом, що на пленарне засідання зареєструвалися усі гласні, присутні на попередньому засіданні.

Про напрацьовані комісією рішення гласним доповідав А. І. Поляков. Із запропонованого управою штату повітової міліції комісія запропонувала виключити дільничного начальника міліціонерів у м. Хмільнику та 37 молодших міліціонерів у містах Хмільнику та Сальниці, оскільки вони не підпорядковувалися повітській міліції, а лише повітовому комісару, та мали утримуватися за кошти міських дум. Зібрання підтримало таку позицію комісії.

Після цього гласні затвердили штат та оклади посадових осіб повітової міліції, які також були вироблені комісією. Структура виглядала таким чином: оклад начальника повітової міліції визначався у сумі 4000 крб, його помічник отримував 2700 крб. Оклад п'яти дільничних начальників міліції визначався у сумі 2400 крб. Секретар повітової міліції отримував 1800 крб, два столоначальники – по 1200 крб та регістратор – 900 крб. Оклад 11 волосних старших

.....
міліціонерів визначався у сумі 1800 крб. та 37 молодших – у сумі 1200 крб. На утримання канцелярії та інші витрати начальника міліції планувалося закласти 4000 крб, за найм приміщень для утримання арештантів при управлінні – 400 крб, на канцелярські та інші видатки п'яти дільничних начальників по 1000 крб кожному. Загальний кошторис визначався у сумі 97400 крб. [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 162].

Запропонований кошторис викликав жваві дискусії. Гласними вносилися різні поправки, які стосувалися видаткових статей. Однак лише одна пропозиція набрала достатню кількість голосів, аби бути підтриманою. Зокрема, гласні збільшили кредит на канцелярські видатки дільничним начальникам міліції до 1500 крб. Відтак загальний кошторис збільшився до 99900 крб.

Терени Літинського повіту поміж п'яти дільничними начальниками міліції були розподілені так: 1 дільниця: Сосновська та Багриновська волості, місце перебування начальника міліції визначалося в с. Багринівцях; 2 дільниця: Межирівська та Овсяникська волості, місце перебування начальника в м. Межиріві; 3 дільниця: Хмільникська та Кожуховська волості, місце перебування начальника в с. Кожухові; 4 дільниця: Уланівська та Терешпільська волості, місце перебування начальника в м. Уланові; 5 дільниця: Старо-Синявська та Пилявська волості, місце перебування начальника в м. Старій Синяві.

Місце перебування для 11 волосних старших міліціонерів зібрання визначило 10 волосних населених пунктів та м. Новоконстантинів. Щодо молодших міліціонерів, то зібрання розподілило їх так: при управлінні начальника повітової міліції було зарезеровано 5 міліціонерів, при кожній дільниці начальника міліції – по 2 та при кожному волосному міліціонері – 2 [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 162 зв.–163]. Крім цього, зібрання ухвалило ще одне важливе рішення. Гласні доручили управі розробити міліціонерам спеціальну форму та придбати необхідне озброєння. При цьому було висловлено побажання, аби замість гвинтівок міліціонери були забезпечені револьверами.

Учасники зібрання ухвалили також порядок призначення посадових осіб повітової міліції. Начальник повітової міліції призначався земським зібранням, а інші, за поданням начальника міліції, управою. Наразі зібрання надало управі право поновити тимчасово збережений склад повітової поліції іншими особами, та поступово замінити їх особами, котрі раніше не служили в поліції. Перевага мала надаватися відставним військовим чинам із числа поранених на війні, але які за станом здоров'я могли бути придатними до служби. На пропозицію Ш. Лівшиця зібрання звернулося до управи та майбутнього начальника повітової міліції з проханням «роз'яснити своїм підлеглим міліціонерам велику різницю в діяльності колишньої повітової поліції та сучасної земської міліції, яка повинна мати на увазі лише користь населення» [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 163 зв.].

Після завершення конструювання інституцій повітового самоврядного органу, П. М. Александров виніс на розгляд присутніх ще одне питання, яке безпосередньо стосувалося інституту мирових посередників. З огляду на декларування їхньої реорганізації у найближчому майбутньому, Подільський губернський комісар вніс пропозицію заснувати в повіті посаду помічника повітового комісара з селянських справ. Зібрання пішло назустріч такій ініціативі, при чому відразу ж затвердило штат із двох помічників комісара. На звернення Т. Г. Стемповського щодо висунення ймовірних кандидатів на ці посади, гласні запропонували підтримати кандидатуру Є. К. Черногорова, а іншого кандидата підібрати повітовому комісару. Посадовий оклад заступникам комісара був визначений у сумі 3000 крб на рік.

Надіславши вітальну телеграму на адресу Тимчасового уряду, о пів на третю ночі зібрання закрили. Уже наступного дня О. М. Львов передав усі справи, що входили до сфери компетенції повітового комісара, Т. Г. Стемповському, про що він особисто телеграмою повідомив Подільського губернського комісара [Реєнт, 2017 : 15].

Новий очільник повіту розпочав налагоджувати роботу повітової управи та формувати апарат управління повітового комісара. Не все вдавалося реалізувати, як того бажалося. Так, 5 квітня 1917 р. на ім'я П. М. Александрова надійшло повідомлення, в якому констатовалося: «Дванадцять надзвичайне Літинське Земське Зібрання у засіданні 28 цього березня вибрало до складу Управи земського гласного, котрий призваний на строкову службу, прапорщика 3-го парку 102 паркового артилерійського дивізіону 39 корпусу особливої армії Василя Григоровича Борисова. Від імені Зібрання була послана телеграма Начальнику 102-го паркового артилерійського дивізіону про підтримку клопотання відносно відрядження прапорщика В. Г. Борисова для вступу на посаду члена Управи, як людину, що добре знає земську справу, достатньо досвідченого і в даний час вкрай необхідного в Земстві. Повідомляючи про це, Земська Управа просить, зі свого боку, підтримати перед Головнокомандуючим арміями Південно-Західного фронту клопотання Літинського Земства про відрядження прапорщика В. Г. Борисова» [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 153–153 зв.].

Відповідне звернення до військових структур з проханням підтримати клопотання позитивного відгуку не знайшло. 19 квітня 1917 р. губернському комісару надійшла відповідь, в якій констатувалося, що «Головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту не вважає можливим звільнити від військової служби прапорщика 102 паркового артилерійського дивізіону Борисова у зв'язку із обранням його надзвичайним повітовим земським зібранням до складу Літинської повітової управи» [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 171]. Тому 12 травня 1917 р. Т. Г. Стемповський, реагуючи на цю ситуацію, у черговому клопотанні до П. М. Александрова просив затвердити членом управи О. С. Коровецького [ДАХМО. Ф. 409. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 173]. 18 травня воно було задоволене. А відтак керівництво управи було цілковито укомплектованим і приступило до вирішення нагальних питань жителів повіту.

Одночасно Т. Г. Стемповський займався формуванням апарату повітового комісара. Уже 8 квітня 1917 р. Подільський губернський комісар задовільнив його прохання, призначивши тимчасово його заступником судового слідчого 3-ї дільниці Літинського повіту В. Мантуляка [Реєнт, 2017 : 18].

Висновки. Так, після Лютневої 1917 р. революції в Росії система державного управління зазнала кардинальних змін не лише у центрі, але й у регіональному вимірі. Механізм традиційного її формування відійшов у історію. За нових суспільно-політичних умов домінуючим фактором стала громадянська активність, яка породжувала до життя різні структури. Останні досить суттєво впливали на формування органів державної влади та реорганізацію інститутів місцевого самоврядування. У Літинському повіті Подільської губернії цей процес відбувався у демократичний спосіб, шляхом публічного обговорення усіх запропонованих конструкцій та можливістю висунення власних кандидатів на відповідальні посади. Представники старої адміністрації у повіті не чинили цьому процесу якогось надмірного спротиву. Це дозволило достатньо оперативно сформувавши нову систему влади, яка практично зайнялася вирішенням ключових питань життєзабезпеченості громадян та підготовкою виборів до місцевих органів самоврядування. Однак за умов наростання правової вакханалії та розгортання міжпартійної боротьби досягнути цього вкрай непросто.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Адамський, В.** (2020). Подільський губернатор у революційні дні березня 1917 року. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки* / ред. кол.: В. Магась (гол. ред.), В. Смолий, Л. Баженов та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Т. 30: До 70-ти річчя від дня народження академіка Валерія Смолія. С. 338–349. DOI: <https://doi.org/10.32626/2309-2254.2020-30.338-349>.
- Боротьба.** (1957). Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 – лютий 1918 р.): Док. й мат. / упорядн.: І. І. Кириченко, І. В. Гарнага, Ц. М. Фірштейн; під ред. М. І. Мехеди. Хмельницький: Хмельницька обласна друкарня, 307 с.
- Воловик, В. П., Воловик, О. В.** (1999). Події Лютневої 1917 р. революції на Поділлі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр.* / за заг. ред. П. С. Григорчука. Вінниця, Вип. 1. С. 58–62.
- Высочайший манифест.** (1917). *Подольские губернские ведомости. Каменец-Подольск.* 4 марта, 1.
- Гусєв О. В., Гусєв С. О.** (2004). *Історія Літина. З найдавніших часів і до початку ХХ століття.* Вінниця: ТД «Едельвейс и К», 90 с.
- ДАХМО** – Державний архів Хмельницької області.
- Завальнюк, О. М., Комарницький, О. Б.** (2005). *Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр.* Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 320 с.
- Завальнюк, О. М., Стецюк, В. Б.** (2009). *Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 220 с.
- Зеленюк, І. С.** (1966). *1917 рік на Поділлі.* Львів: Каменяр, 167 с.
- Історія.** (1972) *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область* / ред. кол. тому: А. Ф. Олійник (гол.), М. Л. Бабій, В. Д. Бовкун та ін. Київ: Головна редакція Радянської Енциклопедії АН УРСР, 777 с.
- Манифест.** (1917). Манифест Его Императорского Высочества, великого князя Михаила Александровича. *Подольские губернские ведомости. Каменец-Подольск.* 4 марта, 2.
- Поділля.** (2017). *Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Док. та мат.* / ред. кол.: І. М. Шоробура (відп. ред.), В. Р. Адамський, В. Г. Байдич, Ю. І. Блажевич, О. М. Галус,

Ю. В. Легун, Н. В. Маковська, В. М. Островий; упоряд.: В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 847 с.

Реснт, О. П., Рекрут, В. П. (2017) *Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність* / наук. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 298 с.

Сведерский, В. Н. (1917). Чрезвычайное Губернское Земское собрание. *Свободный голос* (ежедневная газета). Винница. 15 марта, 2.

Східне. (2008). Східне Поділля в добу Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): зб. док. та мат. / упорядн.: К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. Вінниця: О. Власюк, 208 с.

Тарнопольський, Л., Федулкін, С. (1927). *Жовтень на Вінниччині. Історичний нарис*. Вінниця на Поділлі: Держдруккарня імені Леніна, 66 с.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

Олександр Полищук

Хмельницькая гуманитарно-педагогическая академия,
доктор философских наук, профессор (Украина)

Виктор Адамский

Хмельницькая гуманитарно-педагогическая академия,
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Институты власти Литинского уезда в условиях революционных трансформаций весной 1917 года

Аннотация. *Цель исследования – проанализировать качественные изменения, произошедшие в системе управления на региональном уровне после падения самодержавия в России и выявить отдельные сегменты проблематики, которые проявились на территории Литинского уезда. Методология исследования основывается на принципах научности, историзма, системности, исторического источниковедения, а также на использовании общенаучных (анализ, синтез, обобщение) и специально-исторических (историографический, терминологический, типологический) методов. Научная новизна студии заключается в том, что впервые на основе неизвестного доселе комплекса документальных источников реконструировано трансформационные процессы институтов власти на уровне отдельного уезда Подольской губернии в знаковый период революционных потрясений весны 1917 г. Выводы.* В результате ретроспективного анализа общественно-политической ситуации на Подолье, которая была детерминирована падением самодержавия в России, продемонстрировано качественные изменения, которые происходили в системе государственного управления на региональном уровне. Доказано, что в начале революции 1917 г. в Литинском уезде произошла не только смена имперских институциональных структур, но и качественно обновился кадровый состав органов государственного управления, определенных постановлениями Временного правительства. Существенное влияние на этот процесс оказывали общественные организации, которые представляли различные слои населения и профессиональные корпорации. Под их непосредственным давлением и контролем вынужден был подать в отставку уездный комиссар, назначенный Подольским губернским комиссаром. Особое внимание сосредоточено на реорганизации Литинского уездного земского собрания, которое в марте 1917 г. пополнилось представителями от кооперативных организаций, крестьянских обществ, совета офицерских и солдатских депутатов, рабочих, духовенства, учительства и национальных меньшинств. Выявлены обстоятельства формирования нового состава уездной управы. Проанализировано наиболее важное решение самоуправляющегося органа, связанное с определением структуры и условий функционирования в уезде подразделений милиции. Отмечены отдельные аспекты общественно-политической реальности, которые определяли развертывание революционных процессов в Литинском уезде и качественно влияли на реорганизацию институтов власти.

Ключевые слова: *власть, земство, комиссар, уезд, революционные процессы, самоуправление.*

Oleksandr Polishchuk Khmelnyskyi Humanitarian-Pedagogical Academy,
Dr (Philosophy), Professor (Ukraine)**Viktor Adamskyi**Khmelnyskyi Humanitarian-Pedagogical Academy,
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)**Institutions of Power of the Lityn District in the Conditions of Revolutionary Transformations in the Spring of 1917**

Abstract. Purpose of the research is to analyze the qualitative changes that have taken place in the control system at the regional level after the fall of the autocracy in Russia and to identify certain segments of the problems that have been manifested on the territory of the Lityn district. **Research methodology** is based on the principles of scientism, historicism, systematicity, historical source studies, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historiographic, terminological, typological) methods. **Scientific novelty** of the research is that for the first time, on the basis of a still unknown complex of documentary sources, the transformation processes of the institutions of power at the level of a separate district of Podillia province were reconstructed during the landmark period of the revolutionary upheavals of spring 1917. **Conclusions.** As a result of retrospective analysis of the socio-political situation in Podillia region, which was determined by the fall of autocracy in Russia, the qualitative changes that took place in the system of public administration at the regional level were demonstrated. It is proved that at the beginning of the Revolution of 1917, not only the imperial institutional structures changed in the Lityn district, but also the personnel of the state administration bodies determined by the Provisional Government's resolutions was qualitatively updated. Public organizations representing different segments of the population and professional corporations have made a significant impact on this process. Under their direct pressure and control, a district commissioner appointed by the Podillia provincial commissioner had to resign. Particular attention is focused on the reorganization of the Lityn County Zemstvo Assembly, which in March 1917 was supplemented by representatives from cooperative organizations, peasant societies, councils of officers and soldiers, deputies, workers, clergy, teachers and national minorities. The circumstances of the formation of the new composition of the county government have been clarified. The most important decision of the self-governing body related to determining the structure and conditions of functioning of militia units in the district has been analyzed. Some aspects of socio-political reality have been emphasized, which determined the unfolding of the revolutionary processes in the Lityn county and had the qualitative effect on the reorganization of the institutions of power.

Key words: power, zemstvo, commissioner, county, revolutionary processes, self-government.

References:

- Adamskyi, V.** (2020). Podilskyi hubernator u revoliutsiini dni bereznia 1917 roku. [Governor of Podillia in the revolutionary days of March 1917]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: Istorychni nauky. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka – Scientific Papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University: Historical Sciences. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University*, 30, 338–349. [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.32626/2309-2254.2020-30.338-349>
- Borotba.** (1957). *Borotba za vladu Rad na Podilli (berezen 1917 – liutyi 1918 r.): Dok. y mat. [Fighting for the Power of the Soviets in Podillia (March 1917 – February 1918): Doc. and mat.] / uporiadn.: I. I. Kyrychenko, I. V. Harnaha, Ts. M. Firshtein; pid red. M. I. Mekhedy – edited by: I. I. Kyrychenko, I. V. Harnaha, Ts. M. Firshtein; ed. M.I.Mekheda.* Khmelnytskyi: Khmelnytska oblasna drukarnia, 307 p. [in Ukrainian].
- CDAVOV** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrainy. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine].
- DAKHMO** – Derzhavnyj arkhiv Khmelnytskoi oblasti. [State Archives of Khmelnytskyi Region].
- Husiev, O.V., Husiev, S.O.** (2004). *Istoriia Lityna. Z naidavnishykh chasiv i do pochatku XX stolittia. [History of Lityn. From Ancient Times to the Beginning of the Twentieth Century].* Vinnytsia: TD «Edelweis y K», 90 p. [in Ukrainian].
- Istoriia.** (1972). *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR: V 26 t. Vinnytska oblast [The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR: In 26 volumes. Vinnitsa region (1972)] / red. kol. tomu: A. F. Oliynyk (hol.), M. L. Babii, V. D. Bovkun ta in.* Kyiv: Holovna redaktsiia Radianskoi Entsyklopediia AN URSS, 777 p. [in Ukrainian].

- Manifest.** (1917). Manifest Ego Imperatorskogo Vysochestva, velikogo knyazya Mikhaila Aleksandrovicha. [Manifest of His Imperial Highness, Grand Duke Mikhail Alexandrovich]. *Podolskie gubernskie vedomosti – Podolsk Provincial Statements, Kamenets-Podolsk, 4 marta, 2.* [in Russian].
- Podillia.** (2017). *Podillia v dobu Ukrainiskoi revoliutsii. Rik 1917: Dok. ta mat. [Podillia in the Age of the Ukrainian Revolution. Year 1917: Doc. and mat. (2017)] / red. kol.: I. M. Shorobura (vidp. red.), V. R. Adamskyi, V. H. Baidych, Yu. I. Blazhevych, O. M. Halus, Yu. V. Lehun, N. V. Makovska, V. M. Ostrovyi; uporiad.: V. R. Adamskyi.* Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia Ruta», 847 p. [in Ukrainian].
- Reient, O. P., Rekrut, V. P.** (2017) *Narysy zhyttia Litynshchyny 1917–1921 rr.: revoliutsiini podii ta povsiakdennist [Essays on the life of Litynshchyna of 1917–1921: revolutionary events and everyday life].* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 298 p. [in Ukrainian].
- Skhidne** (2008). *Skhidne Podillia v dobu Tsentralnoi Rady ta hetmanatu P. Skoropadskoho (berezen 1917 r. – hruden 1918 r.): zb. dok. ta mat. [Eastern Podillya in the Days of the Central Rada and the Hetmanate of P. Skoropadskyi (March 1917 – December 1918): collection of documents and materials (2008)] / uporiadn.: K. V. Zavalniuk, T. V. Stetsiuk.* Vinnytsia: O. Vlasniuk, 208 p. [in Ukrainian].
- Svederskyi, V. N.** (1917). Chrezvychnoe Gubernskoe Zemskoe sobranie. [Extraordinary Provincial County Councils Meeting. Free Voice]. *Svobodnyj golos – Free Voice, Vynnytsa, 15 marta, 2.* [in Russian].
- Tarnopolskyi, L., Fedulkin, S.** (1927). *Zhovten na Vinnychchyni. Istorychnyi narys. [October in Vinnytsia Region. Historical sketch].* Vinnytsia na Podilli: Derzhdrukarnia imeni Lenina, 66 p. [in Ukrainian].
- Volovyk, V. P., Volovyk, O. V.** (1999). Podii Liutnevoi 1917 r. revoliutsii na Podilli. [The Events of February 1917 Revolution in Podillia]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriia – Scientific notes of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynsky State Pedagogical University. Series: History, 1.* P. 58–62. [in Ukrainian].
- Vysochaishyi manifest.** (1917). [The highest manifest]. *Podolskie gubernskie vedomosti – Podolsk Provincial Statements, Kamenets-Podolsk, 4 marta, 1.* [in Russian].
- Zavalniuk, O. M., Komarnitskyi, O. B.** (2005). *Podilski mistechka v dobu Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1920 rr. [Small Towns of Podillia in the Age of the Ukrainian Revolution of 1917-1920].* Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA, 320 p. [in Ukrainian].
- Zavalniuk, O. M., Stetsiuk, V. B.** (2009). *Zemstva Podillia v dobu Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1920 rr. [County Councils of Podillia in the Age of the Ukrainian Revolution of 1917-1920].* Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 220 p. [in Ukrainian].
- Zeleniuk, I. S.** (1966). *1917 rik na Podilli. [1917 in Podillya].* Lviv: Kameniar, 167 p. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 07.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.02.2020 р.

Олена Стадник

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: elenast.mail@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9554-6975>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3326872/elena-stadnyk/>**Наталія Кузьмінець**

Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: 1974natalika1@rambler.ruORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9939-2451>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3327300/natalia-kuzminets/>**Релігійне життя подільського села у вимірах радянської повсякденності
20-х рр. ХХ ст.**

Анотація. Метою статті є аналіз ролі релігії у повсякденному житті подільського села в 20-ті рр. ХХ ст., розкриття і узагальнення змісту і спрямованості головних чинників формування релігійного світогляду селянства у період становлення більшовицької влади, показ об'єднавчої ролі релігії для різних верств сільського населення, характеристика процесу соціальної адаптації селянства в умовах радянської дійсності, розкриття ставлення селянства до антирелігійної політики більшовицької влади. **Методологія дослідження** ґрунтується на проблемному та мікроісторичному підходах та на принципах науковості, об'єктивізму, історизму і позаконфесійності. Їх комплексне застосування дало можливість зосередитися на проблемі ставлення подільського села до релігії, її ролі у повсякденному житті селянського середовища. Завдяки методам аналізу і синтезу вдалося здійснити відбір фактів, сформулювати узагальнення та висновки; для зіставлення одержаної з різних джерел інформації використовувався описовий, проблемно-хронологічний і критичний методи. **Наукова новизна** роботи ґрунтується на проведенні детального аналізу впливу релігії на повсякденне життя українського села на прикладі одного з її регіонів – Поділля. У статті досліджено витоки його релігійності, підтверджено тезу про те, що православна церква завжди займала особливе місце в житті всіх верств українського села. Подальшого розвитку набули питання відносин подільського селянства з більшовицькою владою, удосконалено зміст понять і термінів, пов'язаних із релігійним життям українського села у 20-х рр. ХХ ст. **Висновки.** У 20-х рр. ХХ ст. релігія займала у повсякденному житті українського села особливе місце і була вагомим засобом впливу на суспільну свідомість. Тому боротьба з релігією мала важливе значення для запровадження способу життя, нав'язаного більшовицько-радянською системою. Владою робилося все, щоб витіснити церковні структури із селянського життя. Антицерковна політика, яка мала на Поділлі свою специфіку, була спрямована на послаблення позицій православної церкви, витіснення її з суспільного та повсякденного життя. У межах антирелігійних заходів більшовицьке керівництво чинило політичні, моральні та фізичні утиски – обмеження прав віруючих, цькування служителів культу, залякування та насилля. Однак ні антирелігійна пропаганда, ні масові кампанії антирелігійного спрямування, ні силові методи не забезпечили досягнення результату – позбавлення села віри та відмови від релігійних переконань. Селянство чинило відкритий спротив насадженню атеїзму, а релігія продовжувала залишатись визначальним чинником повсякденного життя на селі.

Ключові слова: духовність, Поділля, релігія, світогляд, селянство, церква.

Постановка проблеми. Історія свідчить, що серед факторів, які впливають на соціальне, політичне та духовне життя людини, релігія займає особливе місце. Релігійні традиції і практики формувалися протягом століть, вкорінювалися у свідомість народу, становили основу світоглядних уявлень про добро і зло, моральні цінності, духовність, суспільну злагоду. У наш час релігія та церква іноді розглядаються як інструмент політичних спекуляцій і розбрату у суспільстві. Однак підкреслюється значущість релігійного чинника в духовному, національному, соціокультурному житті України, консолідації українського суспільства. Наразі, в умовах становлення і розвитку української незалежної церкви, міжцерковного православного протистояння відзначається поглиблений інтерес до становища релігії і церкви в умовах радянської системи, особливо у 1920-х рр., на етапі її формування.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Найчисельнішу ланку українського суспільства у 20-х рр. ХХ ст. становило селянство. Українське село залишалося носієм національних традицій, а неодмінною складовою селянського світогляду і ментальності була релігійність. Проблеми релігійного життя українського села в цілому висвітлені в історичній літературі. Науковці розглядають державно-церковні відносини, діяльність окремих конфесій, карально-репресивні заходи влади щодо священнослужителів та віруючого населення [Пащенко, 1993], [Ігнатуша, 2004], [Киридон, 2005], [Присяжнюк, 2002], [Дровозюк, 2005], [Зінченко, 1993], [Зінько, 2015], [Андрущак, 2017], [Кузьмінець, 2017], [Панасюк, 2019]. Однак спеціального дослідження, яке б розглядало означені проблеми крізь призму повсякденного життя, ще не написано. Не знайшла належного наукового розв'язання і регіональна специфіка цієї проблеми.

Мета статті. У пропонованій статті здійснюється спроба відобразити стосунки влади, селян та церкви у 20-х рр. ХХ ст. на Поділлі у вимірі повсякденності, визначити джерела формування релігійної складової світогляду селянства, роль релігії у його повсякденному житті, проаналізувати зміст суспільної активності подільського села та ставлення усіх його верств до більшовицької влади через їх релігійне світосприймання.

Виклад основного матеріалу. Для повсякденного життя селян релігія та церква мали величезне значення. І хоча віра в Бога висміювалася більшовиками, а партія розпочала проведення курсу, спрямованого на "подолання" релігійності, контролюючи діяльність служителів церкви та їх прихожан, розгорнула широку атеїстичну пропаганду, вона все ж мусила визнати, що релігія займає в житті українського селянства особливе місце. Партійні чиновники констатували, що «для селянських мас релігія заміняє майже всі форми культурної свідомості та побуту» [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 749. Арк. 68 зв]. Життя селян проходило у прямому взаємозв'язку з церквою. Всі найважливіші події у їх житті – народження, одруження, смерть – були органічно пов'язані з релігією. Релігія об'єднувала, створювала позитивний мікроклімат у середовищі сільської громади, гармонізувала її духовний розвиток, врешті, була гарантом соціальної стабільності. Церква в Україні була «місцем, куди можна було сховатись зі своїми скорботами, вилити свою нудьгу, свої жалі перед Голгофою, де можна набиратися сили і енергії для нової завзятішої і ще важчої боротьби за волю, за добробут, за щастя рідного краю» [Лар'яновський, 2006 : 10]. Таким чином, оскільки з церквою асоціювалися духовні почуття людини, вона завжди була вагомим засобом впливу на суспільну свідомість. Крім того, храм для селянина мав не тільки релігійне значення. У неділю селяни йшли до церкви не лише на службу, але й для того, щоб поспілкуватися з односельцями. На храмові свята до них з'їжджалися родичі, а отже, церковне свято водночас ставало родинним. На майданах біля церкви часто влаштувалися базари і ярмарки, тут же селяни збиралися на «сходи», де вирішували нагальні питання, що стояли перед громадою. У повсякденному житті селяни оточували себе атрибутами віросповідання – вішали у хатах ікони, мали Біблію, носили натільні хрестики. Церква була складовою селянської сімейно-побутової обрядовості. Так, перед вживанням їжі селяни обов'язково молилися, і навіть відлік часу пов'язували з церковними святами. Більшість із них забороняли дітям ходити до школи через те, що там не вивчали Закону Божого [ДАВО. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 27].

Про глибоку релігійність подільського села свідчить той факт, що після більшовицького перевороту у Подільській губернії нараховувалося 1188 православних церков, що за офіційними даними становило найбільшу кількість по Україні [Киридон, 2005 : 239]. Протягом століть у краї склалася ситуація співіснування різних конфесій: православної, католицької, старовірської, іудейської.

Слід наголосити, що двадцять років позначаються широкою палітрою церковного життя. Це ілюструє хоча б той факт, що на початку 1920-х рр. на Поділлі існувало 17 релігійних конфесій. Найбільшу кількість релігійних громад на Поділлі складали православні. Але духовенство не було єдиним, існували три групи релігійних конфесій – екзархісти, автокефалісти та живоцерковці.

Найбільшим авторитетом серед селянства Поділля користувалися екзархісти – прихильники старої канонічної дореволюційної церкви. Вони визнавали опального патріарха Тихона і з неприязню ставилися до атеїстичної радянської влади. На Поділлі вони мали 1200 приходів [ДАВО. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 189]. Живоцерковці мали 53 приходи на весь край. Ніякого авторитету серед населення вони не мали. Ця група була створена штучно на початку 1923 р. за допомогою Державного політичного управління (далі – ДПУ) з метою розколу церкви. Про її створення та завдання, а також про роль державних органів у проведенні антицерковної політики свідчать слова митрополита Василя Липківського: «...ДПУ стало зразу вживати на Україні тих заходів до розвалу Церкви, що й на Московщині, перенесено на Україну обновленську Церкву, сподіваючись, що вона буде бити разом і по тихонівщині, і по автокефалії» [Ігнатуша, 2004 : 69].

Українська автокефальна православна церква посідала третє місце за кількістю прихильників після екзархів і іудеїв. Однак як для церкви, відновленої ще зовсім недавно (з 21 жовтня 1921 р.), це складало досить вагомий відсоток. УАПЦ значно зросла в роки українізації. У 1923 р. вона нараховувала на Поділлі 215 приходів. Автокефалісти виступали за оновлення церкви, введення в богослужінні української мови, відокремлення від Московської патріархії й самостійність української церкви. Між прихильниками автокефального митрополита Василя Липківського та старослов'янського екзарха України Михайла точилася постійна гостра боротьба, яка була вигідна для ДПУ, що підтримувало розкольницькі настрої [ДАВО. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 18 зв. – 19].

Однак все ж потрібно відзначити, що українізована церква користувалася підтримкою лише серед групи населення, в основному серед інтелігенції. Селяни ж притримувалися старого духовенства і до українізації церкви ставилися в більшості своїй негативно. Доводить це той факт, що в українізованих церквах прихожани були майже відсутні.

Крім вищезгаданих релігійних течій, на Поділлі існувало 11 сект, але малочисельних. Всього сектантів нараховувалось 5000 чоловік, об'єднаних у 250 общин та груп. Близько 50% від їхньої чисельності становили євангелісти-християни. Крім них існували адвентисти, єгови́сти, міссіани, п'ятдесятники, старообрядці, мальованці, іоаніти, дві останні були нелегальними сектами [ДАВО. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1139. Арк. 43].

Показово, що ДПУ бачило негативний вплив сектантів на селянство і особливо на молодь у тому, що вони пропагували заповіді «Не убий» та «Не твори зло».

Будь-яка релігія рішуче не сприймала політику насилля і терору. З огляду на це змусити селянство зрєктися своєї віри було для більшовиків важливою справою, інакше селяни залишилися б сповідувати ворожі комуністичні принципи. В програмних засадах більшовицької партії не було місця релігійним цінностям. Одвічні моральні засади – душевність, доброта, милосердя, працьовитість, взаємодопомога, терпимість, любов до ближнього були замінені на «класову пильність», «нещадність до інакодумців», «вірність справі партії Леніна – Сталіна» [Ткаченко, 1994 : 106 – 107]. Принципи більшовицької моралі були відверто антихристиянськими, моральним вважалось те, що сприяло здійсненню революційних перетворень. Перебування ж селян у складі церковних парафій пояснювали їх «темнотою» та неосвіченістю. Однак витіснення релігійного світогляду виявилось набагато складнішим завданням, ніж уявляли представники влади.

На Поділлі майже кожний населений пункт мав свою церкву, а про значний вплив релігії на життя селян можна говорити виходячи хоча б з того, що всі хвилюючі їх проблеми селяни висловлювали у формі релігійно-фантастичних чуток. Так, реакцією на вороже ставлення радянської влади до церкви була чутка про те, що нібито, коли В. Ленін помирав, ніякі лікарі не могли йому допомогти. Однак покликали архієпископа, той відправив службу, широко помолився Богу, і це допомогло, хвороба відступила. Кажали, що в зв'язку з цим буде видано «Декрет про відкриття всіх церков та монастирів». Священники будуть молитися за радянську владу. А влада звільнить селян від всіх податків.

Іншим разом пройшла чутка, що якщо по всіх церквах від Чорного моря до польського кордону відслужать молебні, то радянській владі прийде кінець. У зв'язку з цим навесні 1922 р. по всіх селах відправили молебні [ДАВО. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1139. 18 Арк. зв.]. Цей випадок можна розцінити як своєрідний факт протидії селян пасивного спротиву більшовицькій антирелігійній політиці. Чутки сприймалися селянством як свідчення правдивості своєї віри, приклад втручання вищих сил і виклик безбожній владі.

Почастішали випадки «чуд», «явлінь», «обновлень», «пришествій». Набули масового характеру такі явища, як встановлення придорожних хрестів, паломництва до святих місць.

Найбільше враження на подільських селян справило так зване Калинівське чудо та носіння хрестів в Юсафатову долину. Паломництво до Калинівського чуда розпочалося влітку 1923 р. По дорозі між селом Сальник та Калинівкою стояв хрест, до верхівки якого була прикріплена ікона. Хтось прострелив руку на її зображенні. Селяни бачили, як з простреленої руки крапає кров. Звістка вмиг облетіла губернію. Уже в перші тижні біля хреста збиралося по 20 тис. вірян. Паломники приходили не тільки з навколишніх сіл, а навіть з інших губерній [ДАВО. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 1139. Арк. 30], поспішаючи вчасно сплатити єдиний сільгосподаток. Калинівське диво пробудило значну частину селянства до релігійності, водночас підвищилося авторитет екзархального духовенства. Крім того, біля хреста часто проводилася антирадянська агітація, збиралися бандуристи-сліпці і співали патріотичні пісні, поширювалися різні листівки. Так, наприклад, Павло Петров складав і розповсюджував різні брошури і відозви релігійного характеру, які містили заклики до повалення радянської влади [ДАВО. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 8-9]. Серед богомольців було багато переодягнених учителів, священників, котрі проводили бесіди з селянами [ДАВО. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 28].

Такий стан речей не влаштовував радянську владу. ДПУ доповідало, що все селянство пройняте релігійним фанатизмом і в зв'язку з цим невдоволене владою. Наприкінці вересня 1923 р. ДПУ заарештувало активних агітаторів біля Калинівського хреста, над ними було влаштовано показовий процес. У ніч на 1 жовтня прострелена ікона на хресті зникла [ДАВО. Ф. П. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 26]. Але це не дало ніяких результатів, паломництво продовжувалось, аж доки не зник хрест. Іншим місцем поклоніння на Поділлі стала Іосафатова долина біля села Галинчинець Могилівської округи. 28 вересня 1923 р. в ній пастуху Якову Мисику явилась жінка, назвалась Матір'ю Божою і сказала, що на цьому місці 4 священники повинні поставити 4 хрести, бо воно святе. Через тиждень поблизу джерела священники сіл Галинчинці, Деревчина, Михайлівки та Ксендзівки поставили хрести. Розпочалося паломництво, селяни організовували хресні ходи, несли хрести в долину, привозили їх навіть з Київської, Полтавської та Катеринославської губерній. Іноді тут збиралось до 10 тисяч паломників. На кінець 1923 р. в долині було встановлено близько 7 тисяч хрестів, близько 85% селян взяло участь у хресних ходах [ДАВО. Ф. П. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 30].

На 1925 р. органами влади в Україні було виявлено понад 3 тис. «чудес»: оновлення ікон, хрестів, церковних бань, об'явлення Божої Матері тощо. В одному з обіжників ЦК КП(б)У за 1925 р. зазначалося, що точну кількість учасників цих есхатологічних акцій у всеукраїнському, або навіть у губерньському масштабі встановити неможливо, однак у них брало участь щонайменше 1 млн. 200 тис. осіб [Жиліук, 2003 : 27]. Вони слугували показником аномалій суспільного розвитку, складали протидію атеїстичній політиці держави [Ігнатуша, 2004 : 289].

Ще одним показником глибокої релігійності подільського селянства було те, що всі його прошарки як бідніші, так і заможніші, ставилися до релігії однаково. Членами релігійних громад були різні соціальні прошарки селянства – і «куркулі», і середняки, і незаможники. Релігійні обряди здійснювалися навіть членами Комітетів незаможних селян (КНС), активістами, вчителями. Навіть сільські комуністи ліберально ставилися до релігії та дотримувалися традиційних для села свят і обрядів. Офіційні органи пояснювали такий стан речей «властивою сільському населенню інертністю» та консерватизмом [ЦДАВОУ. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 818. Т. 2. Арк. 18]. Не було і вікових відмінностей, хоча можна було б припустити, що люди молодшого покоління, які не мали сформованого, сталого світогляду, легко могли змінити свій погляд на ставлення до релігії. Однак, за офіційними даними, у 1922 – 1923 рр. участь у релігійних обрядах брало 62,6% сільської молоді віком до 24 років, тобто більша половина молоді ходила до церкви [Кульчицький, 1988 : 44]. Це було показником того, що релігійні традиції, принаймні, у зовнішніх формах їх вираження, мали глибоке вкорінення у тогочасний суспільний і духовний світ.

Отже, релігія переслідувалась і через те, що віра об'єднувала всі верстви села, включаючи бідняків, гальмуючи майнове розшарування – стратегічне завдання радянської влади на селі. Наприклад у селі Вінковцях деякі селяни виходили з КНС та з колективів через релігійні переконання [ДАВО. Ф. П. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 23].

Як уже зазначалося, всі найважливіші події повсякденного життя людини – від народження до смерті – не відбувалися без участі священника, який користувався величезним авторитетом на селі. Одна проповідь священника у церкві мала важливіше значення, ніж десятки виступів будь-яких агітаторів. Користуючись цим, деякі священники часто проголошували антирадянські проповіді, критикували комуністів за їхнє безбожництво [ДАВО. Ф. П. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 12]. За це вони, звичайно ж, переслідувалися владою, що в очах селян підносило їхній авторитет як мучеників віри. Довіра та повага до служителів культу була дуже високою, духовенство користувалося авторитетом, виконуючи функцію духовного наставника, даючи поради як «на злобу дня», так і на захист від дій радянської влади. Потрібно зазначити, що переважна більшість священників була віддана своїм парафіянам і захищала їх від проблем, які приніс більшовицький режим. Так, були зафіксовані численні стихійні виступи селян на чолі зі священниками проти зловживань і наруги над віруючими з боку представників влади. Особливий протест викликали випадки руйнації культових споруд, знищення і розграбовування церковного майна [ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2987. Арк. 64, 65], закриття церков в адміністративному порядку. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. такі заходи набули масового характеру. У Тульчинській окрузі в лютому-березні 1930 р. лунали такі вимоги: «Повернути будівлі попам», «Ввести вивчення у школах слов'янської мови, щоб краще розуміти церковну службу». У селі Куренівці Чечельницького району 18 березня 1930 р. загальні збори вимагали виселити виселити вчителя, а в його будинок вселити священника [ДАВО. Ф. П. Оп. 1. Спр. 1012. Арк. 82]. Спільні акції духовенства і громадськості, які нерідко набували радикальних форм, не обмежувалися спротивом антирелігійній політиці більшовиків, але й були спрямовані проти колективізації, розкуркулення та інших державних кампаній [Кульчицький, 1999 : 122].

Однак іноді виникали ситуації, коли під священною ризою ховалися особи, які переслідували власні інтереси та ганьбили звання священника. Траплялися випадки

привласнення церковних грошей, крадіжки церковного майна, аморальної поведінки у побуті, пияцтва, перелюбу тощо [Бойко, 2012 : 333]. Керуючись прагматичними мотивами та прагненням уникнути суспільних ризиків, частина кліру відмовлялася від церковного служіння. Так, протягом першої половини 1920-х рр. в Україні зреклися сану 427 осіб [Киридон, 2005 : 251]. Траплялися скарги щодо неякісного виконання священниками своїх прямих обов'язків або щодо підвищення платні на надання церковних послуг. Іноді відбувався необгрунтований збір додаткових коштів на утримання парафії. Правда, ці непопулярні заходи частково можна було пояснити злиднями, у яких жила частина духовенства [Бойко, 2012 : 333].

З іншого боку, керуючись тими ж мотивами, частина селян, які не були активними вірянами, уникала спілкування зі священниками, а активісти йшли ще далі – публічно спалювали ікони, вчиняли галас під вікнами храму під час проведення богослужінь, вимагали від священників забиратися геть із села, а з риз, вилучених у служителів культу, шили штани. Навіть прихильники більшовицької влади та противники церкви відзначали, що методи, якими користувалася місцева влада для боротьби з релігією, шкодили не лише церкві, але й державі. Для прикладу приводилася ситуація з жіночим монастирем у містечку Браїлів. Місцевий комунгосп самовільно запровадив для монастиря такі нереальні податки, що зрештою розорив його економічно [ЦДАВОУ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 198. Арк. 284, 285].

У історії повсякдення подільського села 20-х рр. ХХст. мали місце атеїстичні ідеї і норми оцінки релігійного життя, нав'язані більшовицько-радянською системою. Нова радянська держава прагнула відігравати ту роль, яка відводилася раніше церкві, тому з перших її кроків почалася руйнація церкви як суспільного інституту. Особливо боляче це відбувалося на Поділлі.

Першим кроком нової влади щодо церкви стало позбавлення її права вести будь-яку діяльність, тобто права юридичної особи. Відтепер місцеві ради отримали можливість використовувати церкви для проведення концертів, зібрань та демонстрацій кінофільмів. Секретаріат ВУЦВК видав розпорядження, за яким виконками були зобов'язані «найшвидше колишні осередки дурману перетворити в будинки пролетарської культури та розваги» [Нестуля, 1995 : 57]. Про це свідчить лист до Вінницького окружного партійного комітету: «Комісія по закриттю церкви в с. Гуменному Вороновицького району з нагоди урочистого відкриття клубу в колишньому церковному приміщенні просить делегувати представника від ОПК...» [ДАВО. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 58. Арк.261].

Поряд з конкретними кроками радянської влади щодо церкви була розгорнута широка антирелігійна пропаганда серед населення, якою займалися передусім партійні органи. Глибока історична релігійність селян потребувала добре спланованих форм атеїстичної агітації. Однією з таких форм було влаштування диспутів на теми побуту, шлюбу, сім'ї та моралі, що проводились у сільських колективах. Та, незважаючи на такі заходи, антирелігійна пропаганда не досягла потрібних результатів. Тоді застосовувалися конкретні насильницькі дії. Так, в с. Защитки голова сільради у відповідь на безрезультативність пропаганди щодо ходінь до «обновленських чудес, викликав загін солдат», які розстрожили хрести та побили батогами вірян. Сам голова налив гасу у криницю, що знаходилася всередині каплиці, до якої приходили молитися селяни, і все підпалив [ДАВО. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 263]. У рамках антирелігійної кампанії відбувалося оголошення релігійних свят робочими днями, спроби вилучити з календаря недільний день, примусова праця на Пасху та Різдво, що викликало замість формування атеїстичних переконань протестні настрої.

Радянська влада обмежила права священнослужителів – вони були позбавлені права голосу. За даними Центрального статистичного управління УСРР, станом на 1924 – 1925 рр. Ця категорія населення складала 18,9% від загальної кількості громадян, позбавлених виборчих прав. Іноді до виборчих списків не включали і членів їхніх сімей [Ігнауша, 2004 : 199]. У матеріалах передвиборців до сільрад 1928 р. зазначалося, що всього позбавлених права голосу по 14 районах Вінницького округу – 20 тис. чол., в минулому році – 9 тис. чол. Збільшення кількості позбавлених права голосу відбулося за рахунок наступних груп: а) торгівців; б) служителів культу; в) колишніх петлюрівців [Зінченко, 1993 : 213]. Наприкінці 1920-х рр. в окремих округах священнослужителів намагалися позбавити права користуватися послугами пошти та телефонних станцій.

Влада втручалася у приватне життя священників, регламентуючи умови їх перебування в тій чи іншій місцевості. Так, служителі культу, знаходячись у когось на прикордонні, не могли залишитися там на ніч без дозволу місцевого ДПУ [Савчук, 2010 : 56]. Д. Галевич, подільський протоієрей, не маючи такого дозволу, змушений був повернутися додому, так і не відвідавши свого смертельно хворого брата у Ямполі. Навіть у день похорону священник виїхав ще до заходу сонця [Галевич, 2001 : 27]. Таємні циркуляри Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) чітко називали мету впровадження обліку та реєстрації духовенства: «проводити справжній, постійний контроль за службовцями культу» [ЦДАВОУ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 199. Арк. 66].

Висновки. Отже, владою робилося все, щоб витіснити церковні структури із повсякденного життя села. Відтепер реєстрація документів громадянського стану здійснювалася виключно органами реєстрації актів громадянського стану (РАГСами), метричні книги вилучалися з церков. Залишалася лише одна свобода – відправлення релігійних культів, яка теж чітко регламентувалася та контролювалася з боку держави.

Однак антирелігійні заходи більшовицького керівництва не впоралися із завданням швидкого усунення релігійних настроїв у селянському середовищі. Ліквідуючи церковні громади і знищуючи храми, компартійно-радянські функціонери не могли знищити релігійного життя. Всупереч потужній атеїстичній пропаганді, державним заходам, масовим кампаніям антирелігійного характеру та силовим методам більшість селян зберігала вірність церкві та релігійним традиціям. Більшовицькій владі не вдалося остаточно насадити атеїзм, позбавити українське селянство віри та змусити його відмовитися від релігійних переконань у повсякденному житті.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячності працівникам архівних установ та бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Андрущак, Р. І.** (2017). Теоретичні основи радянської антикатолицької політики 20-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25.* 284-288.
- Бойко, О.** (2012). Економічний тиск як один з елементів антицерковної політики радянської влади в Україні у 20 – 30-х роках ХХ ст. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, Число 6: Насилля влади проти свободи сумління, Львів,* 320 – 336.
- Галевич, Д.** (2001) Незаарештовані листи: Листи священика з України до Німеччини. 1922 – 1938. *Київ: Видавничий Дім «Козаки»,* 128 с.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області
- Дровозюк, С. І.** (2005). *Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20 – 30-х рр. ХХ століття: історіографічний нарис.* Вінниця: О. Власюк, 364 с.
- Жилюк, С. І.** (упоряд.). (2003). *Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Архівні документи і матеріали.* Рівне: Волинські обереги, 152 с.
- Зінченко, А. Л.** (1993). *Благовістя національного духу (Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.).* Київ: Освіта, 256 с.
- Зінько, Ю. А.** (2015). Заходи радянської влади в боротьбі з релігійними впливами на Вінниччині у 1920-1930-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 23.* 48-51.
- Ігнатуша, О. М.** (2004). *Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30-ті рр. ХХ ст.).* Запоріжжя: Поліграф, 440 с.
- Киридон, А. М.** (2005). *Час випробувань. Держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років.* Тернопіль: Підручники і посібники, 384 с.
- Кожевников, И. Г.** (1923). Все на борьбу с засилием церкви! *Рабоче-крестьянская газета, 29 квітня,* 3.
- Кульчицкий, С. В.** (1988). *Становление основ социалистического уклада жизни советского крестьянства УССР.* Київ: Наукова думка, 180 с.
- Кульчицкий, С. В.** (ред.). (1999). *Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.). Україна крізь віки.* (в 15 т., Т. 1). Київ: Вид. дім «Альтернативи», 336 с.
- Кузьмінець, Н. П.** (2017). Більшовицький наступ на різні релігійні конфесії на Поділлі на початку 1920-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25.* 181-186.
- Лар'яновський, І. С.** (2006). *Релігієзнавство. Конспект лекцій.* Одеса: Одакс, 57 с.
- Нестуля, О. О.** (1995). *Доля церковної старовини в Україні 1917 – 1941 рр. – ч. 1. 1917 – середина 20-х років.* Київ.: Вид-во інституту історії України НАН України, 280 с.
- Панасюк, М. П.** (2019). Антицерковна діяльність радянської влади як невід'ємна складова політики формування комуністичного суспільства в 20-х роках ХХ ст. (на матеріалах Поділля). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 29.* 71-75. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-71-75>
- Пашенко, В. О.** (1993). *Держава і православ'я в Україні 20 – 30-ті роки.* Київ: Б. в., 188 с.

Присяжнюк, Ю.П.(2002). *Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм*. Черкаси: Відлуння-плюс, 120 с.

Савчук, Т. Т.(2010). Дозвілля православного духовенства в 20-х рр. XX ст. *Історичний архів, Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв: Вид-во НДУ ім. Петра Могили, Вип. 5, 56 – 60.*

Ткаченко, Б. (1994). *Під чорним тавром. Документи, факти, спогади*. Лебедин: ВВ «Білий лебідь», 464 с.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України

Елена Стадник

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Наталія Кузьминец

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історических наук, доцент (Україна)

**Религиозна жизнь подольского села в измерениях советской повседневности
20 -х гг. XX в.**

Аннотация. *Целью статьи является анализ роли религии в повседневной жизни подольского села в 20-е гг. XX в., раскрытие и обобщение содержания и направленности главных факторов формирования религиозного мировоззрения крестьянства в период становления большевистской власти, изображение объединительной роли религии для разных слоёв крестьянского населения, характеристика процесса социальной адаптации крестьянства в условиях советской действительности, отношения крестьянства к антирелигиозной политике большевистской власти. **Методология исследования** основывается на проблемном и микроисторическом подходах и на принципах научности, объективности, историзма и внеконфессиональности. Их комплексное применение дало возможность показать отношение подольского села к религии, её роль в повседневной жизни сельской среды. Благодаря методам анализа и синтеза удалось осуществить отбор фактов, сформулировать обобщения и выводы; для сопоставления полученных и разных источников информации использовались описательный, проблемно-хронологический и критический методы. **Научная новизна** работы базируется на проведении детального анализа влияния религии на повседневную жизнь украинского села на примере одного из его регионов – Подолья. В статье исследованы истоки его религиозности, подтверждён тезис о том, что православная церковь всегда занимала особое место в жизни всех слоёв украинского села. Дальнейшее развитие получили вопросы отношений подольского крестьянства и большевистской власти; усовершенствовано содержание понятий и терминов, связанных с религиозной жизнью села в 20-е гг. XX в. **Выводы.** В 20-е гг. XX в. религия занимала в повседневной жизни украинского села особое место и была веским средством влияния на общественное сознание. Поэтому борьба с религией имела важное значение для введения способа жизни, навязываемого советско-большевистской системой. Антицерковная политика, имеющая на Подолье свою специфику, была направлена на ослабление позиций православной церкви, вытеснения её из общественной и повседневной жизни. В рамках антирелигиозных мероприятий большевистское руководство оказывало политическое, моральное и физическое притеснение – ограничение прав верующих, травля служителей культа, запугивание и насилие. Однако ни антирелигиозная пропаганда, ни массовые кампании антирелигиозной направленности, ни силовые методы не обеспечили достижение результата – лишения села веры и отказа от религиозных убеждений. Крестьянство оказывало открытое сопротивление насаждению атеизма, а религия продолжала оставаться определяющим фактором повседневной жизни на селе.*

Ключевые слова: духовность, крестьянство, мировоззрение. Подолье, религия, церковь.

Olena Stadnyk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University,
Ph.D (History), Associate Professor (Ukraine)

Natalia Kuzminets

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University,
Ph.D (History), Associate Professor (Ukraine)

**Religious life of the Podillya village in measurement of Soviet everyday life
in the 20-s of the twentieth century**

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the role of religion in the daily life of the Podolsk village in the 20's of the twentieth century. , characterization of the process of social adaptation of the peasantry in the conditions of Soviet reality, revealing the peasantry's attitude to the anti-religious policy of the Bolshevik authorities.*

The methodology of the research is based on problematic and microhistorical approaches and on the principles of scientific, objectivism, historicism and non-confessionality. Their complex application made it possible to focus on the problem of Podilsky village's attitude to religion, its role in everyday life of peasant environment. Thanks to the methods of analysis and synthesis it was possible to carry out the selection of facts, formulate generalizations and conclusions; descriptive, problem-chronological and critical methods were used to compare the information received from different sources. **The scientific novelty** of the work is based on a detailed analysis of the impact of religion on the everyday life of the Ukrainian village on the example of one of its regions - Podillya. The article investigates the origins of his religiosity, confirms the thesis that the Orthodox Church has always occupied a special place in the life of all sections of the Ukrainian village. Issues of relations between the Podil peasantry and the Bolshevik authorities were further developed, and the content of concepts and terms related to the religious life of the Ukrainian village in the 1920s was improved.

Conclusions. In the 1920's. religion occupied a special place in the everyday life of the Ukrainian village and was a significant means of influencing the public consciousness. Therefore, the fight against religion was important for the introduction of a lifestyle that was tied to the Bolshevik-Soviet system. The authorities did their best to displace church structures from peasant life. The anti-Church policy, which had its specificity in the Podillya, was aimed at weakening the position of the Orthodox Church, displacing it from public and daily life. As part of anti-religious activities, the Bolshevik leadership exerted political, moral and physical oppression - restrictions on the rights of believers, harassment of worshipers, intimidation and violence. However, neither anti-religious propaganda, nor mass anti-religious campaigns, nor forceful methods have ensured the achievement of depriving the village of faith and abandoning religious beliefs. The peasantry was openly opposed to the atheism, and religion continued to be a determining factor in everyday life in the countryside.

Key words: church, peasantry, Podillya, religion, spirituality, worldview.

References:

- Andrushchak R. I.** (2017). Teoretychni osnovy radianskoj antykatolytskoi polityky 20-kh rr. XX st. [Theoretical foundations of Soviet anti-Catholic policy in the 1920s.] *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya : Istoriia – Scientific Papers of the Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History. Vyp. 25.* 284-288. [in Ukrainian]
- Boiko, O.** (2012). Ekonomichni tysk yak odyn z elementiv antytserkovnoi polityky radianskoj vlady v Ukraini u 20 – 30-kh rokakh XX st. [Economic pressure as one of the elements of the anti-Church policy of Soviet power in Ukraine in the 20's - 30's of the twentieth century] *Kovcheh. Naukovyi zbirnyk iz tserkovnoi istorii, Chyslo 6: Nasyllia vlady proty svobody sumlinnia* [Ark. Church History Book, Number 6: Power Violence Against Freedom of Conscience] Lviv, 320 – 336.[in Ukrainian]
- DAViO** – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State archive of Vinnitsia region]
- Drovoziuk, S. I.** (2005). *Natsionalno-kulturne ta dukhovne zhyttia ukrainskoho selianstva u 20 – 30-kh rr. XX stolittia: istoriografichni narys.*[National-cultural and spiritual life of the Ukrainian peasantry in the 20's - 30's of the XX century: a historiographical sketch] Vinnitsia : O. Vlasiuk, 364 s. [in Ukrainian]
- Halevykh, D.** (2001) *Nezaareshtovani lysty: Lysty sviashchenyka z Ukrainy do Nichechchyny. 1922 – 1938.*[Un arrested letters: Letters from a priest from Ukraine to Nichechyna. 1922 - 1938] Kyiv : Vydavnychi Dim «Kozaky», 128 s. [in Ukrainian]
- Ihnatusha, O. M.** (2004). *Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: heneza i kharakter (XIX – 30-ti rr. XX st.).* [Institutional split of the Orthodox Church in Ukraine: genesis and character (XIX - 1930s)]Zaporizhzhia: Polihraf,440 s. [in Ukrainian]
- Kozhevnikov, I. G.** (1923). Vse na borbu s zasiliem tserkvi! [All to fight the dominance of the church!] *Raboche-krestyanskaya gazeta – Workers 'and Peasants' Newspaper, 29 kvitnya, 3.* [in Russian]

- Kulchitskiy, S. V.** (1988). *Stanovlenie osnov sotsialisticheskogo uklada zhizni sovetskogo krestyanstva USSR.*[The formation of the foundations of the socialist way of life of the Soviet peasantry of the Ukrainian SSR] Kyiv: Naukova dumka, 180 s. [in Russian]
- Kulchytskyi, S. V.** (red.). (1999). *Ukraina mizh dvoma viinamy (1921 – 1939 rr.). Ukraina kriz viky.*[Ukraine between the two wars (1921 - 1939). Ukraine through the ages.](v 15 t., T. 1). Kyiv: Vyd. dim «Alternatyvy», 336 s. [in Ukrainian]
- Kuzminets, N. P.** (2017). Bilshovytskyi nastup na rizni relihiini konfesii na Podilli na pochatku 1920-kh rokiv [Theoretical foundations of Soviet anti-Catholic policy in the 1920s.] *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Vyp. 25.* 181-186. [in Ukrainian]
- Kyrydon, A. M.** (2005). *Chas vyprobuvan. Derzhava, tserkva, suspilstvo v radianskii Ukraini 1917 – 1930-kh rokiv.*[Test time. State, church, society in Soviet Ukraine 1917 - 1930-ies] Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 384 s. [in Ukrainian]
- Larianovskiy, I. S.** (2006). *Relihiieznavstvo. Konspekt lektsii.*[Religious Studies. Lecture notes]. Odesa: Odaks, 57 s. [in Ukrainian]
- Nestulia, O.O.** (1995). *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini 1917 – 1941 rr. – ch. 1. 1917 – seredyna 20-kh rokiv.*[The fate of church antiquity in Ukraine 1917 - 1941 - Part 1. 1917 - mid 20's] Kyiv.: Vydvo instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 280 s. [in Ukrainian]
- Panasiuk, M. P.** (2019). Antytserkovna diialnist radianskoi vlady yak nevidiemna skladova polityky formuvannya komunistychnoho suspilstva v 20-kh rokakh XX st.(na materialakh Podillia) [The anti-Church activity of the Soviet authorities as an integral part of the policy of forming a communist society in the 1920s (based on Podillya)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Vyp. 29.* 71-75. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-29-71-75> [in Ukrainian]
- Pashchenko, V.O.**(1993). *Derzhava i pravoslavia v Ukraini 20 – 30-ti roky.*[State and Orthodoxy in Ukraine 20 - 30's] Kyiv: B. v., 188 s. [in Ukrainian]
- Prysiazhniuk, Yu.P.**(2002). *Ukrainske selianstvo XIX – XX st.: evoliutsiia, mentalnist, tradytsionalizm.*[Ukrainian peasantry of the nineteenth and twentieth centuries: evolution, mentality, traditionalism.]. Cherkasy: Vidlunnia-plus, 120 s. [in Ukrainian]
- Savchuk, T. T.**(2010). Dozwillia pravoslavnoho dukhovenstva v 20-kh rr. XX st. *Istorychnyi arkhiv, Naukovi studii: Zbirnyk naukovykh prats – Historical Archive, Scientific Studies: Collection of Scientific Papers. Mykolaiv: Vyd-vo NDU im. Petra Mohyly, Vyp. 5,* 56 – 60.
- Tkachenko, B.** (1994). *Pid chornym tavrom. Dokumenty, fakty, spohady.* [Under the black brand. Documents, facts, memories.].Lebedyn: VV «Bilyi lebid», 464 s. [in Ukrainian]
- TsDAHOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]
- TsDAVOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine]
- Zhyliuk, S.I.** (uporiad.). (2003). *Chervonyi teror proty dukhovenstva i viruiuchykh na Skhidnii Volyni (Zhytomyrshchyni) u 20 – 30-kh rr. XX st. Arkhivni dokumenty i materialy.*[Red terror against the clergy and believers in Eastern Volyn (Zhytomyr) in the 20's - 30's of the XX century. Archival documents and materials.]. Rivne: Volynski oberehy, 152 s. [in Ukrainian]
- Zinchenko, A. L.** (1993). *Blahovistia natsionalnoho dukhu (Ukrainska tserkva na Podilli v pershii tretyni XX st.)*[The Gospel of the National Spirit (Ukrainian Church in Podillya in the first third of the twentieth century)] Kyiv : Osvita, 256 s. [in Ukrainian]
- Zinko, Yu. A.** (2015). Zakhody radianskoi vlady v borotbi z relihiinymy vplyvamy na Vinnychchyni u 1920-1930-kh rr. [Measures of Soviet power in the fight against religious influences in Vinnytsia region in 1920-1930-ies]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Vyp. 23.* 48-51. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 05.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.02.2020 р.

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: istpravo@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>

Scopus ID: 57212406873

Максим Мельничук

Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-

економічного університету,

кандидат юридичних наук, доцент (Україна)

e-mail: melnychuk.m.o@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2720-0785>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/Z-2268-2019/>

**Національно-культурне та духовне життя вінничан
у початковий період нацистської окупації
(за матеріалами газети «Вінницькі вісті»)**

Анотація. Метою статті є висвітлення основних напрямків національно-культурного та духовного життя вінничан у початковий період нацистської окупації. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (абстрагування, аналізу, синтезу, узагальнення, моделювання) та спеціально-історичних (історико-критичного, історико-типологічного, історико-системного, конкретно-проблемного, кількісного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що авторами вперше, на основі аналізу матеріалів місцевої газети «Вінницькі вісті» як джерела, розкрито перебіг національно-культурного та духовного життя мешканців м. Вінниці в умовах нацистської окупації. **Висновки.** Вміщені на сторінках газети «Вінницькі вісті» матеріали свідчать про відродження національно-культурного та духовного життя вінничан у початковий період нацистської окупації. Це знайшло відображення у: відновленні роботи ряду освітніх закладів, в яких прищеплювалися принципи національного виховання; поширенні національних ідей через українські засоби масової інформації; створенні низки громадських об'єднань національного спрямування; відродженні української мови як фундаменту духовної культури народу та культивування її у повсякденному житті. Особливою активністю відзначилося культурно-мистецьке життя, що характеризувалося появою та діяльністю низки театрів різного спрямування, кінотеатрів та клубів. Сприятливими чинниками для такого відродження були передусім ліквідація радянського тоталітарного режиму (імперського за своєю суттю) та полярне ставлення окупаційної влади (на початковому етапі). Відродженню національно-культурного та духовного життя сприяла активна пропагандистська та просвітницька робота серед населення, яку проводили національно-орієнтована українська інтелігенція, члени похідних груп ОУН, національно-свідомі діячі українських органів місцевої влади. Своєю діяльністю вони зміцнювали єдність української нації, формували основні засади національної ідеології, ставили чіткі завдання національного будівництва.

Ключові слова: газета «Вінницькі вісті», вінничани, національно-культурне та духовне життя, нацистська окупація.

Постановка проблеми. Важливим джерелом для висвітлення усіх сторін повсякденного життя мешканців м. Вінниці в період нацистської окупації є періодична преса того часу. Серед значної кількості періодичних видань того часу помітно вирізняється газета «Вінницькі вісті» (Winnizaer Nachrichten). Незважаючи на панівний пропагандистський характер газети (за що її часто називали німецькою газетою з українським шрифтом), майже кожен номер видання містить інформацію про різні сфери життя вінничан. Як орган міської управи газета видавалася у Вінниці, за окремими винятками, спочатку тричі (середа, п'ятниця, неділя), згодом – двічі на тиждень (четвер, неділя), не рахуючи чотирьох спецвипусків за 1943 р., починаючи із 31 серпня 1941 р. Вихід останнього номера газети є дискусійним. Так, зокрема, в енциклопедії сучасної України повідомляється про вихід газети включно до червня 1943 р.. С. Вайнштейн (псевдонім – Ніл Крас) цією датою вважає 12 грудня 1943 р. [Крас, 2016] Однак, можемо стверджувати, що

газета «Вінницькі вісті» виходила в окупованій Вінниці майже до звільнення її радянськими військами. Принаймні в Державному архіві Вінницької області у загальному доступі є номер газети за 9 березня 1944 р. [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.15].

Керівником видавництва та відповідальним редактором був О. Нофенко. Головними редакторами видання були: спочатку – І. Смерека, а з 1942 р. – Михайло Зеров – український поет, перекладач, літературознавець, відомий під літературним псевдонімом Михайло Орест, молодший брат Миколи Зерова. Напередодні приходу у Вінницю радянських військ редактором газети був П. Мельник. Газета видавалася українською мовою, тиражем 15 тис. примірників, як правило на 4-х сторінках, хоча іноді об'єм доходив і до 8-ми. Співробітниками газети були відомі українські літератори. Редакція знаходилася за адресою: вул. Князя Данила, 11, згодом переїхала на Український проспект, 41.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Загальний аналіз змісту газети «Вінницькі вісті» як історичного джерела у своїй праці подає вищеназваний С. Вайнштейн – медик, вчений, автор книг та статей з історії Вінниці. Однак його аналізу піддані лише ті номери газети, що доступні на сайті Libraria – онлайн-архіву української періодики (210 номерів), який з недавнього часу працює на умовах надання платних послуг. Інший автор – О. Салата, аналізуючи окремі номери газети, у своїй статті висвітлює вплив німецької пропаганди на населення окупованої Вінниччини [Салата, 2009].

Досліджувана проблема знайшла часткове висвітлення в науковій літературі. Так, зокрема, про функціонування закладів культури та освіти Вінниччини в умовах нацистської окупації йдеться в статтях Ю. Зінька та П. Григорчука [Зінько, Григорчук, 2004а; Зінько, Григорчук, 2004b]. Мистецьке життя у житомирсько-вінницькому регіоні за часів нацистської окупації висвітлене у матеріалах, підготовлених для учнів 11 класу С. Стельниковичем [Стельникович, 2017]. Театральне життя в окупованій Вінниці стало об'єктом дослідження Л. Семенко [Семенко, 2008; Семенко, Л. & Логінов, О. 2019]. Історію вищих навчальних закладів м. Вінниці в умовах нацистського окупаційного режиму у своїй розвідці простежив В. Гінда [Гінда, 2001]. Про стан освіти на Вінниччині [Гальчак, 2011] та про функціонування Державного архіву Вінницької області [Гальчак, 2002] в період Другої світової війни йдеться в статтях С. Гальчака.

Мета статті. У своїй статті автори ставлять за мету проаналізувати національно-культурне та духовне життя вінничан початкового періоду нацистської окупації за матеріалами газети «Вінницькі вісті».

Виклад основного матеріалу. Початковий період нацистської окупації на Вінниччині позначився відродженням та поживленням національно-культурного та духовного життя мешканців краю. Намагаючись добитися підтримки місцевого населення та створити плацдарм для подальшого наступу, окупаційна влада на початковому етапі війни проводила ліберальну політику в усіх сферах суспільного життя. Цим пояснюється її лояльне ставлення до спроб української інтелігенції відродити національне життя. Користуючись сприятливими умовами, члени похідних груп ОУН, що прибули одночасно з окупантами, будучи активними діячами українських органів влади й громадських патріотичних організацій, проводили пропагандистську та просвітницьку діяльність серед населення, сприяючи відродженню національно-культурного та духовного життя подолян.

Вже в перших номерах видання «Вінницькі вісті» були чітко окреслені найближчі завдання, що стояли перед українською нацією. Редакція газети закликала українців, передусім, до єдності – «стати єдиною нацією, об'єднаною високими ідеалами». Цього, на думку авторів, можна було досягти: чесною працею, вихованням дітей та молоді у національно-культурному дусі; відродженням історичних традицій та духовних цінностей українства [Передова стаття, 1941а : 3].

Реалізації поставлених завдань мав слугувати пропонований контент періодичного видання. Зокрема, пробудженню національної свідомості українців мали сприяти публікації на сторінках газети матеріалів з історії, етнографії, культури українського народу. Так, в перших номерах газети було розпочато публікацію лекцій з історії України за авторством Івана Крип'якевича. Лекції супроводжувалися ілюстраціями портретів борців за самостійність України: Миколи Міхновського, Симона Петлюри, Євгена Коновальця, Пилипа Орлика та інших. Закликом до дій звучали слова: «Ми йдемо їхніми слідами – ми добудемо нашої Україні волю, самостійність та соборність» [Крип'якевич, 1941 : 2]. Неабиякою популярністю користувалися нариси, присвячені подіям національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., голодомору 1932-33 рр., походженню української національної символіки тощо. У постійній рубриці «Діячі українства» читачі мали змогу ознайомитися з відомими діячами освіти, науки та мистецтва. У розлогіх статтях за авторством В. Гренджи-Донського, Ігоря Костецького та інших розповідалося про долю української інтелігенції в умовах радянського тоталітарного режиму. Засудженню злочинів сталінського режиму слугувало висвітлення на сторінках газети діяльності

міжнародної комісії з дослідження жертв НКВС у м. Вінниці влітку 1943 р. Починаючи з 3 червня 1943 р. газета за авторством А.Трембовецького публікувала матеріали слідчої комісії: документи, світлини, спогади свідків, протоколи медичної експертизи. Злочинам НКВС був присвячений спеціальний випуск часопису. Згодом усі надруковані в газеті відомості лягли в основу авторської книги «Злочин у Вінниці». Завдяки упізнанню рідними та близькими вдалося з'ясувати прізвища 588 загиблих [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.260. Арк.89].

У кожному недільному номері часопису, починаючи із 14 вересня 1941 р., було започатковано «сторінку з красного письменства», на якій друкувалися уривки з творів української та зарубіжної поезії та прози, сюжети кінематографу, нариси з історії України та Подільської землі. Зокрема, у цьому ж номері подано цікаву інформацію про Немирівське городище [Кондратенко, 1941 : 2]. У кількох жовтневих номерах газети опубліковано статті відомого українського краєзнавця, мистецтвознавця, фольклориста, політичного та громадського діяча К.Широцького під назвою «Минуле Подільської землі». Значну увагу приділяли висвітленню традицій та звичаїв українського народу, опису етнографічних районів України. Культурно-мистецький відділ часопису (функціонував у складі підвідділу історії України – керівник М. Кондратенко та підвідділу поезії – консультант В. Тарноградський (Мерзляков)) пропонував митцям надсилати свої твори для публікації із виплатою встановленого гонорару. В організаційній діяльності відділу безпосередню участь брав поет І. Костецький. За матеріалами рубрики «Критика та бібліографія» читачі могли ознайомитися з творами, що вийшли друком останнім часом. Нерідко відділ ініціював проведення нарад, присвячених питанням освіти та культури, запрошуючи до участі відомих діячів-подолян. Так, наприклад, 27 грудня 1941 р. було проведено нараду, присвячену питанням нової української поезії, на яку були запрошені поети: В. Тарноградський, П. Капустянський, Д. Тирса, В. Дібров, М. Іллінський, І. Ящук, Я. Коваленко [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.59 зв.].

Значну увагу редакційна колегія приділяла пропагуванню національної ідеології. На сторінках газети нерідко дискутувалися основні положення теорії українського націоналізму. Так, в передовій статті газети за 3 жовтня 1941 р. опубліковано статтю Д. Донцова, в якій він закликав українців до «боротьби за переродження душі народу, за випалення рабства ... до боротьби за найвищі ідеали нації» [Донцов, 1941 : 1]. Серед основних принципів українського націоналізму відомий літератор І. Костецький називає традиційність, соборність та європеїзм. Під традиційністю, що складає основу історичного життя, автор розуміє передусім повагу до усталених звичаїв, до національної релігії, до цехового устрою в містах та ремісничих слободах. Європеїзм він розглядає як «одвічну ознаку українців, яку Москва весь час хотіла затерти, тяжіючи завжди до Сходу, до Азії, до татарщини». Однак найголовнішим принципом автор вважав соборність, аргументуючи тим, що саме відчуття національної спільності покликане привести «до вершин все українство» [Костецький, 1941 : 2]. Розкриваючи завдання національного виховання, у новому 1942 р. визначну роль І. Костецький відводить письменству, яке здатне розкрити нежиттєздатність комуністичного світогляду та переконати в цьому тих українців, що мають певний сумнів [Костецький, 1942 : 4–5].

Не менш важливим завданням часопису було пропагування серед населення рідної української мови, розглядаючи її як фундамент, на якому будується вся духовна культура народу. У дванадцятому номері часопису від 26 вересня 1941 р. на першій шпальті було вміщено велику статтю під назвою «Шануймо рідну мову». У ній простежено всі історичні періоди, упродовж яких загарбники та чужинці намагалися знищити українську мову. Автори зверталися до населення із закликом всіляко культивувати рідну мову в повсякденному житті [Передова стаття, 1941b : 1]. 5 жовтня 1941 р. розпочала свою роботу Вінницька радіостанція з українською та німецькою мовами мовлення [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.4зв.]. Окрім останніх вістей, оглядів місцевої преси, господарських оглядів, слухачам була надана можливість знайомитися з українськими творами музики та літератури у виконанні театрального хору під керівництвом п. Канорського, народного хору імені Руданського, духового оркестру та оркестру народних інструментів під керівництвом п. Вигорського. Пані Гаєвська-Магіт тричі на тиждень читала кращі зразки української поезії та прози [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.19].

Знання української мови було обов'язковою умовою для службовців органів місцевого самоврядування. У газеті за 15 жовтня 1941 р. до «ганебного стовпа» були приставлені працівники обласної управи: Грекова, Любомський, Малінський, Німкович, Орловська, Трінтовіус, Цішковська, Черненко, Шмідт, які розмовляли з відвідувачами російською мовою. Як вирок звучало гасло «Якщо досі не вмієте розмовляти українською мовою – геть з української установи» [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.13]. Нерідко на шпальтах газети друкувалися звернення до українців: «Нищити залишки московського більшовизму в господарчих установах, у мові, в культурі, в світогляді» [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.19].

26 листопада 1941 р. в обласному відділі освіти відбулася нарада, на порядок денний якої було винесено питання про існуючий український правопис. Під час обговорення було висловлено колективну думку про те, що він не відповідає «духові української мови». Новопризначена комісія, взявши за основу український правопис 1929 р., сформований М. Гладким, внесла остаточні зміни з метою його подальшого використання. У декількох наступних номерах газети читачі мали змогу ознайомитися з усіма його особливостями [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.55зв.]. Коментуючи важливість проведеної роботи, начальник центрального бюро при міській управі О. Луцький зазначив: «Справа очищення нашої мови від більшовицької русифікації – справа повної українізації духу і слова всіх українців, піднесення культури слова, впорядкування правопису згідно з духом рідної мови – все це є невідкладним завданням дня» [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.63 зв.].

Розуміючи важливість освіти для виховання підростаючого покоління в душі українського патріотизму, представники похідних груп ОУН з самого початку прагнули докласти усіх зусиль для відновлення діяльності навчальних закладів різних рівнів. Саме навчальні заклади мали стати осередками об'єднання творчої української інтелігенції для пожвавлення національного та громадсько-політичного життя. Так, з 8 вересня 1941 р. новий навчальний рік було розпочато у школах 2, 10, 14, 24, 25 м. Вінниці, а також в окремих школах області [Табарук, 1941 : 2]. Загалом у 1941/42 навчальному році освітній процес було відновлено у восьми середніх, чотирьох неповно-середніх та одній початковій школі м. Вінниці [Гальчак, 2011 : 201]. Початку навчання передували: реєстрація вчителів; укомплектування класів; проведення поточного ремонту; коригування підручників («знищення залишків більшовизації та русифікації»); внесення змін до навчальних планів (запровадження нового предмету – Закону Божого, збільшення кількості годин на вивчення історії та географії тощо) [Сергійчук, 1941 : 3]. У газеті за 11 грудня 1941 р. повідомлялося про вихід з друку програми з історії України для старших класів середньої школи, складеної під науковим керівництвом М. Кондратенка та скоригованої редакційною комісією Вінницького обласного відділу освіти як «спроби в стислій конспективній формі піднести принципи національного життя» [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.54].

На час випускних та перевірних іспитів кількість учнів у вінницьких школах становила 2312, до старших класів було переведено 1894, закінчили школу – 190, залишилося на повторний рік – 194 [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.259. Арк.132]. За ініціативи педагога С. Міхалевича було відновлено роботу Вінницької музичної школи. Вже 30 грудня 1941 р. за безпосередньої участі її учнів було організовано концерт, присвячений 150-й річниці смерті Моцарта. На кінець червня 1942 р. атестати про її закінчення отримали 11 випускників [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.259. Арк.122 зв.].

Відновлювали роботу й вищі навчальні заклади краю. Вже на середину вересня 1941 р. за ініціативою очільника обласного відділу освіти – професора Серафимовича В.О. та професора літератури Белінського Д.М. було поновлено навчальний процес у Вінницькому педагогічному інституті. 1 жовтня дирекція інституту на сторінках газети анонсувала про початок роботи заочного відділення вузу у складі факультетів: історичного, мовно-літературного та фізико-математичного, а також функціонування при інституті річних курсів з підготовки викладачів німецької школи для шкіл міста та області. На початок 1942 р. в педінституті навчалось 525 осіб, з яких 200 – продовжили своє навчання на старших курсах [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.259. Арк.9]. З 27 липня по 1 серпня 1942 р. було проведено методичні семінари для районних інспекторів, завідувачів та директорів шкіл. Основне завдання – дати настанови в справі організації навчально-виховної роботи за сучасних умов в новій українській школі. У рамках семінару слухачам прочитано лекції з педагогіки, української мови, арифметики, природознавства, географії, співів, малювання, ручної праці [Мудрик, 1942 : 3].

За згодою окупаційної влади з 5 лютого 1942 р. відновив свою роботу Вінницький медичний інститут, який очолив професор Замятін. Клопотання щодо його відкриття було порушено перед окупантами ще в грудні 1941 р. На урочистому зібранні в честь відкриття з промовама виступили: керівник відділу охорони здоров'я Генеральної округи «Житомир» – державний радник доктор Нойн та комісар міста Маргенфельд. Щоправда, до навчання було допущено лише 86 студентів останнього п'ятого курсу. Означені студенти мали з'явитися до вузу та зареєструватися у канцелярії до 12 лютого. Навчальний процес було розпочато 15 лютого. До цього часу студенти мали внести плату за навчання у розмірі 300 крб. за семестр. З ініціативи професора Г.С. Гана викладачі зобов'язувалися відпрацювати семестр безкоштовно [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.259. Арк.30 зв.]. Для студентів інших курсів навчальний процес було перенесено на початок навчального року. З 1 вересня 1942 р. навчання на першому курсі розпочали 195 студентів, на четвертому – 95. Викладацький склад нараховував 9 професорів, 9 доцентів, 16 асистентів [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.259. Арк.144].

З вересня-жовтня 1941 р. у Вінниці було відновлено роботу технікумів: медичного, фармацевтичного, енергетичного та будівельного. До кінця року в цих закладах навчалось 943

студенти [Гінда, 2001 : 283]. У липні 1942 р. отримали дипломи 24 фармацевти, 23 фельдшери-лаборанти, 32 фельдшери-акушерки, 14 енергетиків та 8 будівельників [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.259. Арк.132]. У 1942/43 навчальному році на перший курс медичного технікуму було прийнято по 60 осіб на акушерський та зуболікарський факультети [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.259. Арк.144.].

Наприкінці 1942 р. політика окупаційної влади щодо освіти в Україні зазнала суттєвих змін. За розпорядженням райхскомісара України Е. Коха від 24 жовтня усі навчальні заклади, в яких навчалися особи старші 15 років, були закриті. Таке рішення обґрунтовувалося необхідністю залучення молоді до виконання трудової повинності, зокрема й на території Німеччини [Гальчак, 2011 : 203]. За ініціативою райхсміністра А. Розенберга розпорядження було скасоване, а з 1 серпня 1943 р. розпочався навчальний процес у медінституті та медичному технікумі [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.260. Арк.89].

З початку листопада 1941 р. у розпорядженні студентів міста були бібліотеки педагогічного та медичного інститутів, медичної та фармацевтичної шкіл. З 16 грудня для загального користування були відкриті бібліотеки імені Тімірязєва та імені Коцюбинського (в Мурах), а також Замостянська міська бібліотека [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.62 зв.]. На 1 серпня 1942 р. 4 бібліотеки та 2 філії м. Вінниці зберігали у своїх фондах більше 1 млн. томів. Працівниками було інвентаризовано понад 92 тис. книжок. За цей період до бібліотек надійшло понад 48 тис. нових книг [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.259. Арк.132]. Медична бібліотека поповнилася 6 тис. томів за рахунок приватних бібліотек лікарів, які покинули місто напередодні окупації. Бібліотека ім. М. Коцюбинського мала книжковий фонд у 350 тис. томів, з яких 70 тис. – іноземними мовами. Окрім навчальних закладів бібліотеки обслуговували 2,5 тис. читачів [Михалевський, 1942 : 3].

Функціонування вузів та середніх спеціальних навчальних закладів активізувало відродження студентського життя. Основною мотивацією студентів як представників української інтелігенції було прагнення «нести нові націоналістичні ідеї і високу культуру своєму українському народові». Так, на зібраннях студентів 7 вересня обговорювалися заходи культурно-освітньої роботи серед населення, а також ідея створення добровільної організації, яка б об'єднала студентів не лише міста Вінниці, але й області. Було визначено назву студентського товариства – Союз українського націоналістичного студентства (СУНС) [Степанюк, 1941 : 3]. Установчі збори організації відбулися 28 вересня. У газеті «Вінницькі вісті» за 6 листопада був надрукований «Правильник» (статут) СУНС. Найближчими завданнями культурно-освітньої організації були визнані: боротьба за ідеологічно-моральне перевиховання української молоді в націоналістичному дусі; боротьба за державність та «вигнання рабського духу серед окремих одиниць молоді»; матеріальна та моральна підтримка членів організації; забезпечення працею безробітних студентів; організація студентських харчівень та гуртожитків [ДАВО. Ф.158. Оп.85. Спр.258. Арк.30]. Організація розташовувалася за адресою: вул. Князя Данила, 11 (колишня музична школа). Щонеділі для молоді організовувалися лекції з історії та літератури України, спеціальні вечори розваг, започатковувалися драматичні та хорові гуртки. 23 жовтня було випущено перший номер студентської газети [Сень, 1941 : 5]. Окрім того, починаючи із 19 жовтня 1941 р. в недільних випусках «Вінницьких вістей» було вміщено спеціальний додаток «Вісник студентства», присвячений питанням ідеологічного виховання української молоді.

28 вересня 1941 р. було проведено установчі збори товариства «Жіноча служба Україні» (ЖСУ), на яких було обрано президію, управу, схвалено розміри членських внесків. З доповіддю про основні завдання організації виступила інструктор позашкільної освіти Євгенія Плахотя. Головними з них були: поширення серед жінок свідомості високого завдання материнства; боротьба із залишками більшовицького комуністичного світогляду; матеріальна та моральна підтримка жіноцтва; виховання дітей та опіка над дітьми-сиротами [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.9]. В неділю 23 листопада 1941 р. відбулося урочисте посвячення домівки товариства, а після – вечірка за участю представників різних інституцій та установ міста [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.44]. На серпень 1942 р. ЖСУ у Вінниці нараховувала 170 осіб, силами яких було організовано: їдальню; швейну майстерню, в якій навчалася 100 жінок; курси художньої вишивки (для дівчат віком 16-18 років). Планувалися курси української музики та пісні. Організація мала невелике підсобне господарство (7 гектарів землі, домашня худоба та птиця) [Коваленко, 1942 : 4].

У газеті за 8 жовтня повідомлялося про організацію у м. Вінниці товариства «Просвіта» [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.5]. 21 жовтня будинок «Просвіти» [Андрійчук, 1941 : 4] було урочисто відкрито у м. Хмільнику.

15 листопада 1941 р. у Мурах, приміщенні колишньої єзуїтської колегії, відновив свою роботу Вінницький історичний архів. Його архівний фонд нараховував до 1 млн. справ як міських, так і районних установ. До липня 1942 р. працівники упорядковували фонди Вінницького

вчительського інституту, Міської управи та Свято-Преображенського собору. Окрім того, проводилася науково-історична робота з написання історичних нарисів та монографій, зокрема з історії Вінниці та Вінницької Єпархії, один із співробітників навіть виконував дисертаційне дослідження «Історія управління Лівобережної України у першій половині XVIII ст.» [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.259. Арк.132].

Ремонт краєзнавчого музею у Вінниці було завершено лише у травні 1942 р.. У своїй структурі він мав археологічний, природничий та художній відділи. Відділ археології містив зразки старовинної кераміки, зброї з кременю епохи палеоліту, прикраси та зброї XII-XIV ст.. У природничому – зразки мінеральних копалин Поділля. Художній відділ славився полотнами портретного живопису XVIII-XIX ст., картинами І. Лампі, І. Крамського, О. Кіпренського, І. Айвазовського, М. Бочареллі [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.259. Арк.132]. На початок серпня 1942 р. був готовий до відкриття літературний музей-садиба Михайла Коцюбинського.

Відродження релігійного життя позначилося передусім відкриттям церков та храмів. Вже на середину жовтня 1941 р., після проведеного ремонту було розпочато богослужіння в селах Шендерівці, Луці, Степанівці, Зарудинцях, Крушлинцях. На 1 листопада 1941 р. планувалося розпочати службу в Українському церковному міському соборі (колишній церкві Казанської Божої Матері). На його ремонт було затрачено майже 40 тис. крб., зібраних населенням та церковними громадами [ДАВО. Ф.158. Оп.85. Спр.258. Арк.11]. Однак освячення собору відбулося лише 4 січня 1942 р. Для відправлення служби призначено протоієрея О. М. Словачевського та священника о. Якова Кіндзеравого-Пастуха. Зібрано прекрасний церковний хор [ДАВО. Ф.138. Оп.5. Спр.259. Арк.9]. Ініціативні групи закликали до організації при кожній громаді церковних братств. До пам'ятних дат української історії у відновлених церквах проводилися богослужіння. Так, приміром, 21 листопада 1941 р. у кладовищенській церкві було відправлено молебень з приводу 20-річчя героїчної загибелі учасників Другого зимового походу армії УНР під містечком Базар [ДАВО. Ф.158. Оп.85. Спр.258. Арк.36].

Одним із важливих засобів відродження національної культури представники самостійницького руху вважали театр. Саме він, через свою популярність в колах української інтелігенції, шляхом організації постановок за творами українських письменників, був покликаний формувати національну свідомість українців, вказувати на їх самотність.

Уже в першому номері «Вінницьких вістей» від 31 серпня 1941 р. повідомлялося про урочисте відкриття вінницького театру. Вечір мав розпочатися виконанням гімну «Ще не вмерла України». Власне концертну програму було доручено розпочати жіночому хоровому ансамблю під керівництвом Ю.А. Малюти. На завершення вечора глядачам пропонувалася вистава за твором І. Котляревського «Наталка-Полтавка» режисера Авраменка [Тітов, 1941 : 1]. І. Костецький, згадуючи згодом у своєму незавершеному романі "Мертвих більше нема" враження від побаченого, відзначав, що виконання українського гімну нікого не залишило байдужим, а багато хто плакав «від нечуваного зворушення» [Вешелені, 2018].

Уже 7 вересня 1941 р. у вінницькому театрі відбувся великий концерт, в якому взяли участь: жіноча капела під керівництвом диригента Ю. Малюти; артисти балету Мерібель і Пересолов; сольні співачки Гутнікова та Ковальська (виконавці українських народних пісень). Окрилений відродженням української культури автор статті був змушений констатувати й «моменти прояву більшовицької русифікації»: оголошення окремих номерів російською мовою, а також послуговування нею окремими працівниками театру [Буревій, 1941 : 3]. У цьому ж номері анонсовувався наступний концерт 11 вересня. Упродовж вересня-грудня 1941 р. глядачі мали змогу побачити вистави: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Маруся Богуславка» та «Циганка Аза» М. Старицького, «Дай серцю волю – заведе в неволю» М. Кропивницького, «Катерина» Т. Шевченка тощо. Відзначалася відмінна гра акторів театру: Зибіна, Ковальської, Авраменка, Болтянко, Малецької, Шапілова. Прекрасне враження справила гра оркестру під керівництвом диригента Вигорського та виступ балету під керівництвом Мухартова [Олійник, 1941 : 5].

Новий театральний сезон у Вінниці розпочався у квітні 1942 р. Упродовж весни-літа глядачі мали змогу побачити у виконанні вінницьких акторів твори світової класики: опери «Травіату», «Ріголетто» Д. Верді, «Севільський цирульник» Д. Россіні, «Фауст» Ш. Гуно, «Русалку» А. Даргомижського, «Євгеній Онегін» П. Чайковського», «Кармен» Ж. Бізе; оперету «Дзвони Корневіля» Р. Планкета, «Циганська любов» Ф. Легара; балетні спектаклі «Бахчисарайський фонтан» Б. Асаф'єва та «Дон Кіхот» Л. Мінкуса, «Жізель» А. Адама та ін. [Павлович, 1943 : 4]. Стверджують, що оперу Жоржа Бізе «Кармен» відвідав райхсмаршал Г. Герінг. Гра вінницьких акторів настільки вразила його, що побачивши при цьому виснажених балерин, він зобов'язав військового коменданта Вінниці забезпечувати акторів театру пайками на рівні солдатів Вермахту. Окрім того, надав розпорядження щодо пошиття для акторів нових костюмів [Стельникович, 2017 : 8].

Нерідко артисти міського театру влаштовували свято і для дітей. Так, наприклад, 1 лютого 1942 р. для них був організований концертний ранок, завдання якого полягало в ознайомленні молоді з перлиною української народної творчості – колядками. На думку організаторів, відновлення стародавніх звичаїв українського народу відіграло важливе значення у відродженні культурного життя, в процесі розкриття національної свідомості. Перед концертом, з коротким словом про історію виникнення українських колядок та щедрівок виступив директор 10-ї школи Г. Мельник. Окрім хору театру до виконання пісень долучилися хор Свято-Покровського собору та самодіяльні хори працівників психіатричної лікарні та міської школи [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.259. Арк.39].

Графік роботи акторів театру був достатньо завантаженим. Так, лише за період з 31 серпня 1941 р. до 22 липня 1942 р. колектив Вінницького міського театру, що нараховував 162 особи, поставив для глядачів 165 вистав, окрім щотижневих концертів [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.259. Арк.132].

Окрім великого міського театру, у Вінниці, за ініціативою самих акторів, було зорганізовано театр водевілю та комедії імені Котляревського. Театр іменував себе національним, тому й прагнув відобразити у своїх постановках передусім національну складову. Спочатку театр містився в приміщенні клубу імені Руданського. Після отримання відповідного приміщення (колишнього клубу взуттєвої фабрики), 26 листопада 1941 р. відбулася прем'єра вистави «Наймичка» І. Карпенка-Карого [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.17 зв.].

Активізація мистецького життя окупаційного періоду пов'язана із діяльністю клубних установ. Так, у Вінницьких вістях за 12 вересня 1941 р. повідомлялося про організацію культурно-освітнім відділом міської управи клубу імені Руданського у складі драматичного гуртка (45 осіб), хору українських народних пісень (76 осіб), духового оркестру (23 особи), оркестру народних інструментів (18 осіб) [Хроніка, 1941 : 4]. З 14 жовтня на території психіатричної лікарні розпочав роботу перший спеціальний клуб імені Шевченка. На відкритті хор із 28 осіб виконав пісню «Ще не вмерла Україна», після чого глядачам було запропоновано п'єсу «Перша гуля». Серед інших номерів – виступи музичних оркестрів [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.18 зв.].

6 грудня 1941 р. показом фільму «Богдан Хмельницький» у Вінниці розпочав свою роботу Староміський кінотеатр за адресою: вул. Сабарівська, 89. Демонстрація фільмів відбувалася тричі на тиждень (середа, субота, неділя), а також у святкові дні. Проте найбільш ефективно працював переданий до системи Українфільму міський кінотеатр «Палас». До липня 1942 р. в кінотеатрі було показано 75 фільмів, організовано 8 концертів. Серед продемонстрованих фільмів: «Я звинувачую», «Інтермеццо», «Повернення», «Віденські історії», «Оперета», «Танок з царем», «Великі порядки», «Дорога в простір» тощо [ДАВО. Ф.158. Оп.5. Спр.258. Арк.62 зв.].

Висновки. Отже, зміщені на сторінках газети «Вінницькі вісті» матеріали свідчать про відродження національно-культурного та духовного життя вінничан у початковий період нацистської окупації. Це знайшло відображення у: відновленні роботи ряду освітніх закладів, в яких прищеплювалися принципи національного виховання; поширенні національних ідей через українські засоби масової інформації; створенні низки громадських об'єднань національного спрямування; відродженні української мови як фундаменту духовної культури народу та культивування її у повсякденному житті. Особливою активністю відзначилося культурно-мистецьке життя, що характеризувалося появою та діяльністю низки театрів різного спрямування, кінотеатрів та клубів. Сприятливими чинниками для такого відродження були передусім ліквідація радянського тоталітарного режиму (імперського за своєю суттю) та лояльне ставлення окупаційної влади (на початковому етапі). Відродженню національно-культурного та духовного життя сприяла активна пропагандистська та просвітницька робота серед населення, яку проводили національно-орієнтована українська інтелігенція, члени похідних груп ОУН, національно-свідомі діячі українських органів місцевої влади. Своєю діяльністю вони зміцнювали єдність української нації, формували основні засади національної ідеології, ставили чіткі завдання національного будівництва.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність працівникам архівних установ та бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Андрійчук, Я.** (1941). Налагоджується культосвітня праця. *Вінницькі вісті*, 26 жовтня, 4.
- Буревій, В.** (1941). У Вінницькому українському театрі. *Вінницькі вісті*, 10 вересня, 3.
- Вешелені, О.** (2018). Ігор Костецький відмовився від батькового російського прізвища. *Газета по-українськи*, 11 травня. URL: https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_igor-kosteckij-vidmovivsyia-vid-batkovogo-rosijskogo-rizvischa/836201.

- Гальчак, С.** (2002). Державний архів Вінницької області в період нацистської окупації. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць*, вип. 5, 86–94.
- Гальчак, С.** (2011). Стан освіти на Вінниччині в період Другої світової війни. *Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення»*, Вінниця, 197–211.
- Гінда, В.** (2001). Вищі учбові заклади Вінниччини в роки німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.). *Поділля у контексті української історії: Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції*, Вінниця, 280–285.
- ДАВО** – Державний архів Вінницької області.
- Донцов, Д.** (1941). Випалюймо з себе рабство духа. *Вінницькі вісті*, 3 жовтня, 1.
- Зінько, Ю.А. & Григорчук, П.С.** (2004b). Особливості функціонування навчальних закладів Вінниччини в період нацистського режиму (1941-1944 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, вип. 7, 132–136.
- Зінько, Ю.А., & Григорчук, П.С.** (2004а). Заклади культури та освіти Вінниччини в умовах нацистської окупації. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*, вип. 26, 229–236.
- Коваленко, М.** (1942). Жінки – активні учасниці сьогоднішніх подій. *Вінницькі вісті*, 21 червня, 4.
- Кондратенко, М.** (1941). Звістка про немирівське городище. *Вінницькі вісті*, 14 вересня, 2.
- Костецький, І.** (1942). Завдання національного виховання у новому році. *Вінницькі вісті*, 1 січня, 4–5.
- Костецький, І.** (1941). Принципи українства. *Вінницькі вісті*, 26 вересня, 2.
- Крас, Н.** (2016). Газета Винницкие вести 1941-1943. URL: www.proza.ru/2016/08/31/65
- Крип'якевич, І.** (1941). Лекції з історії України. *Вінницькі вісті*, 10 вересня, 2.
- Михалевський, С.** (1942). Праця міських бібліотек. *Вінницькі вісті*, 11 червня, 3.
- Мудрик, П.** (1942). Методичний семінар для районних інспекторів шкіл. *Вінницькі вісті*, 13 серпня, 3.
- Олійник, М.** (1941). Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці. Постанова у Вінницькому міському театрі. *Вінницькі вісті*, 26 жовтня, 5.
- Павлович, А.** (1943). У міському театрі. *Вінницькі вісті*, 8 квітня, 4.
- Передова стаття.** (1941а). Про найближчі завдання, які стоять перед українською нацією. *Вінницькі вісті*, 10 вересня, 3.
- Передова стаття.** (1941b). Шануймо рідну мову. *Вінницькі вісті*, 26 вересня, 1.
- Салата, О.О.** (2009). Періодичний друк Вінниччини в умовах німецько-фашистської окупації (на прикладі газети «Вінницькі вісті»). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, вип. 16, 151–156.
- Семенко, Л. & Логінов, О.** (2019) *Вінницький театр у свічаді історії (1910-1944)*. Київ : Центр ДЗК; Вінниця : Вінницька картографічна фабрика, 536 с.
- Семенко, Л.І.** (2008). Театральне життя у Вінниці під час окупації 1941–1944 років. *Подільська старовина: наук. зб., вип. IV*, 341–349.
- Сень, І.** (1941). Найближчі завдання СУНСу. *Вінницькі вісті*, 26 жовтня, 5.
- Сергійчук, С.** (1941). Починають працювати школи. *Вінницькі вісті*, 10 вересня, 3.
- Стельникович, С.** (2017). Житомирсько-вінницький регіон за часів нацистської окупації (1941–1944 рр.): мистецьке життя. *Історія України, № 17 (897), вересень*, 5–10.
- Степанюк, П.** (1941). Студенти зорганізуються. *Вінницькі вісті*, 10 вересня, 3.
- Табарук, І.** (1941). Відкриття школи в селі Ільківці. *Вінницькі вісті*, 26 вересня, 2.
- Тітов, П.** (1941). Урочисте відкриття Вінницького музично-драматичного театру. *Вінницькі вісті*, 31 серпня, 1.
- Хроніка.** (1941). Хроніка. *Вінницькі вісті*, 12 вересня, 4.

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історических наук, професор (Україна)

Максим Мельничук

Вінницький торгово-економічний інститут Київського національного торгово-економічного
університету, кандидат юридических наук, доцент (Україна)

Национально-культурная и духовная жизнь винничан в начальный период нацистской оккупации (по материалам газеты «Винницкие вести»)

Аннотація. *Целью статьи является освещение основных направлений национально-культурной и духовной жизни винничан в начальный период нацистской оккупации.*

Методология исследования основана на сочетании общенаучных (абстрагирования, анализа, синтеза, обобщения, моделирования) и специально-исторических (историко-критического, историко-типологического, историко-системного, конкретно проблемного, количественного) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. **Научная новизна** работы заключается в том, что авторами впервые, на основе анализа материалов местной газеты «Винницкие вести» в качестве источника, раскрыто ход национально-культурной и духовной жизни жителей г. Винницы в условиях нацистской оккупации. **Выводы.** Содержащиеся на страницах газеты «Винницкие вести» материалы свидетельствуют о возрождении национально-культурной и духовной жизни винничан в начальный период нацистской оккупации. Это нашло отражение в: возобновлении работы ряда образовательных учреждений, в которых прививались принципы национального воспитания; распространении национальных идей через украинские средства массовой информации; создании ряда общественных объединений национального направления; возрождении украинского языка как фундамента духовной культуры народа и культивирования его в повседневной жизни. Особой активностью отличалась культурно-художественная жизнь, что характеризовалось появлением и деятельностью ряда театров различной направленности, кинотеатров и клубов. Благоприятными факторами для такого возрождения были прежде всего ликвидация советского тоталитарного режима (имперского по своей сути) и лояльное отношение оккупационных властей (на начальном этапе). Возрождению национально-культурной и духовной жизни способствовала активная пропагандистская и просветительская работа среди населения, которую проводили национально-ориентированная украинская интеллигенция, члены походных групп ОУН, национально-сознательные деятели украинских органов власти. Своей деятельностью они укрепляли единство украинской нации, формировали основные принципы национальной идеологии, ставили четкие задачи национального строительства.

Ключевые слова: газета «Винницкие вести», винничане, национально-культурная и духовная жизнь, нацистская оккупация.

Oleh Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

Maksym Melnychuk

Vinnitsia Institute of Trade and Economics of Kyiv National University of Trade and Economics,
Candidate of Law, Associate Professor (Ukraine)

**National-cultural and spiritual life of Vinnytsia
during the initial period of Nazi occupation
(according to the newspaper "Vinnytsia news")**

Abstract. The purpose of the article is to highlight the main directions of the national-cultural and spiritual life of the Vinnytsia during the initial period of Nazi occupation. **The methodology of the research** is based on the combination of general scientific (abstraction, analysis, synthesis, synthesis, modeling) and special-historical (historical-critical, historical-typological, historical-systemic, concrete-problematic, quantitative) methods with the principles of historicism, systematicity, scientificity. **The scientific novelty** of the work is that the authors, for the first time, based on the analysis of the materials of the local newspaper "Vinnitsa News" as a source, revealed the course of national-cultural and spiritual life of the inhabitants of Vinnitsa in the Nazi occupation. **Conclusions.** The materials published on the pages of the newspaper "Vinnytsia Visti" testify to the revival of the national-cultural and spiritual life of the Vinnytsia during the initial period of Nazi occupation. This was reflected in: the resumption of the work of a number of educational institutions which instilled the principles of national education; dissemination of national ideas through the Ukrainian media; creation of a number of public associations of national orientation; the revival of the Ukrainian language as a foundation for the spiritual culture of the people and their cultivation in everyday life. A special activity was noted for cultural and artistic life, which was characterized by the appearance and activity of a number of theaters of various directions, cinemas and clubs. The favorable factors for such a revival were, first of all, the elimination of the Soviet totalitarian regime (imperial in essence) and the loyal attitude of the occupying power (initially). The revival of national-cultural and spiritual life was facilitated by active advocacy and education work among the population conducted by national-oriented Ukrainian intelligentsia, members of OUN affiliated groups, national-conscious figures of Ukrainian local authorities. Through their activities, they strengthened the unity of the Ukrainian nation, formed the basic principles of national ideology, set clear goals for national construction.

Key words: newspaper "Vinnytsia news", Vinnytsia citizens, national-cultural and spiritual life, Nazi occupation.

References:

- Andriychuk, Ja.** (1941). Nalaghodzhujetsja kuljosvitnja pracja [Cultivation work is being established]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 26 zhovtnja, 4. [in Ukrainian]
- Burevij, V.** (1941). U Vinnycjkomu ukrajinsjkomu teatri [At the Vinnytsia Ukrainian Theater]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 10 veresnja, 3. [in Ukrainian]
- DAVO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti [State archive of Vinnytsia region].
- Doncov, D.** (1941). Vypaljujmo z sebe rabstvo dukha [Let's burn out the bondage of the spirit]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 3 zhovtnja, 1. [in Ukrainian]
- Ghaljchak, S.** (2002). Derzhavnyj arkhiv Vinnycjkoji oblasti v period nacystsjoji okupaciji [State archives of the Vinnytsia region during the Nazi occupation]. *Arkhivoznavstvo. Arkheografija. Dzhereloznavstvo: Mizhvid. zb. nauk. pracj, vyp. 5*, 86–94. [in Ukrainian]
- Ghaljchak, S.** (2011). Stan osvity na Vinnychchyni v period Drughoji svitovoi vijny [State of Education in Vinnytsia Region during the II World War]. *Materialy XXIII Vseukrajinsjoji naukovoi istoriko-krajeznavchoji konferenciji «Osvita na Podilli: mynule ta sjoghodennja»*, *Vinnycja*, 197–211. [in Ukrainian]
- Ghinda, V.** (2001). Vyshhi uchbovi zaklady Vinnychchyny v roky nimecjo-fashystsjoji okupaciji (1941–1944 rr.) [Higher educational establishments of Vinnytsia region during the Nazi occupation (1941-1944)]. *Podillja u konteksti ukrajinsjoji istoriji: Zbirnyk materialiv Vseukrajinsjoji naukovoi konferenciji, Vinnycja*, 280–285. [in Ukrainian]
- Khronika.** (1941). Khronika [Chronicle]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 12 veresnja, 4. [in Ukrainian]
- Kondratenko, M.** (1941). Zvistka pro nemyrivsje ghorodyshhe [The news about the Nemyriv settlement]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 14 veresnja, 2. [in Ukrainian]
- Kostecjkyj, I.** (1942). Zavdannja nacionalnogho vykhovannja u novomu roci [National Education Tasks in the New Year]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 1 sichnja, 4–5. [in Ukrainian]
- Kostecjkyj, I.** (1941). Prynypy ukrajinstva [Principles of Ukrainian]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 26 veresnja, 2. [in Ukrainian]
- Kovalenko, M.** (1942). Zhinky – aktyvni uchascjnyci sjoghodnishnikh podij [Women are active participants in today's events]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 21 chervnja, 4. [in Ukrainian]
- Kras, N.** (2016). Ghazeta Vynnyckye vesty 1941-1943 [Vinnitsky Vesti newspaper 1941-1943]. URL: www.proza.ru/2016/08/31/65 [in Ukrainian]
- Kryp'jakevych, I.** (1941). Lekciji z istoriji Ukrajiny [Lectures on the history of Ukraine]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 10 veresnja, 2. [in Ukrainian]
- Mudryk, P.** (1942). Metodychnyj seminar dlja rajonnykh inspektoriv shkil [Methodological seminar for district school inspectors]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 13 serpnja, 3. [in Ukrainian]
- Mykhalevsjkyj, S.** (1942). Pracja misjkykh bibliotek [The work of city libraries]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 11 chervnja, 3. [in Ukrainian]
- Olijnyk, M.** (1941). Oj ne khody, Ghrycju, ta j na vechornyci. Postanova u Vinnycjkomu misjkomu teatri [Oh, don't go, Gritsa, and even at the evening. Resolution at the Vinnytsia City Theater]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 26 zhovtnja, 5. [in Ukrainian]
- Pavlovych, A.** (1943). U misjkomu teatri [In the city theater]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 8 kvitnja, 4. [in Ukrainian]
- Peredova stattja.** (1941a). Pro najblyzhchi zavdannja, jaki stojatj pered ukrajinsjoju nacijeju [About the immediate tasks facing the Ukrainian nation]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 10 veresnja, 3. [in Ukrainian]
- Peredova stattja.** (1941b). Shanujmo ridnu movu [Let's honor our mother tongue]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 26 veresnja, 1. [in Ukrainian]
- Salata, O.O.** (2009). Periodychnyj druk Vinnychchyny v umovakh nimecjo - fashystsjoji okupaciji (na prykladi ghazety «Vinnycjki visti») [Periodical printing of Vinnitsa region under the conditions of German - fascist occupation (on the example of the newspaper "Vinnitsa News")]. *Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjojkogho. Serija: Istorija – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University. Series: History, vyp. 16*, 151–156. [in Ukrainian]
- Semenko, L. & Loghinov, O.** (2019) *Vinnycjkyj teatr u svichadi istoriji (1910-1944) [Vinnytsia Theater in the Candle of History (1910-1944)]*. Kyjiv : Centr DZK; Vinnycja : Vinnycjka kartografichna fabryka, 536 s. [in Ukrainian]
- Semenko, L.I.** (2008). Teatraljne zhyttja u Vinnyci pid chas okupaciji 1941–1944 rokiv [Theatrical life in Vinnitsa during the occupation of 1941-1944]. *Podiljsjka starovyna: nauk. Zb., vyp. IV*, 341–349. [in Ukrainian]

- .....
- Senj, I.** (1941). Najblyzhchi zavdannja SUNSu [The nearest tasks of SUNS]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 26 zhovtnja, 5. [in Ukrainian]
- Serghijchuk, S.** (1941). Pochynajutj pracjuvaty shkoly [Schools start working]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 10 veresnja, 3. [in Ukrainian]
- Steljnykovych, S.** (2017). Zhytomyrsjko-vinnycjkyj reghion za chasiv nacystsjskoji okupaciji (1941–1944 pp.): mystecjke zhyttja [Zhytomyr-Vinnytsia region during the Nazi occupation (1941-1944): artistic life]. *Istorija Ukrajiny – History of Ukraine*, №17 (897), veresenj, 5–10. [in Ukrainian]
- Stepanjuk, P.** (1941). Studenty zorhanizovujutjsja [Students are organized]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 10 veresnja, 3. [in Ukrainian]
- Tabaruk, I.** (1941). Vidkryttja shkoly v seli Ilkivci [Opening of a school in Ilkivtsi village]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 26 veresnja, 2. [in Ukrainian]
- Titov, P.** (1941). Urochyste vidkryttja Vinnycjkogho muzychno-dramatychnogho teatru [The grand opening of the Vinnytsia Music and Drama Theater]. *Vinnycjki visti – Vinnytsia news*, 31 serpnja, 1. [in Ukrainian]
- Vesheleni, O.** (2018). Ighor Kostecjkyj vidmovyvsja vid batjkovogho rosijskogho prizvyshha [Igor Kostetsky abandoned his father's Russian surname]. *Ghazeta po-ukrajinsjky – Newspaper in Ukrainian*, 11 travnja. URL: https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_igor-kosteckij-vidmovivsyav-vid-batkovogo-rosijskogo-rizvischa/836201 [in Ukrainian]
- Zinjko, Ju.A. & Ghryghorchuk, P.S.** (2004a). Zaklady kultury ta osvity Vinnychchyny v umovakh nacystsjskoji okupaciji [Features of functioning of educational institutions of Vinnitsa region during the Nazi regime (1941-1944)]. *Istorija Ukrajiny: malovidomi imena, podiji, fakty – History of Ukraine: little-known names, events, facts*, vyp. 26, 229–236. [in Ukrainian]
- Zinjko, Ju.A. & Ghryghorchuk, P.S.** (2004b). Osoblyvosti funkcionuvannja navchaljnykh zakladiv Vinnychchyny v period nacystsjskogho rezhymu (1941-1944 rr.) [Vinnytsia Culture and Education Establishments under Nazi Occupation]. *Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho. Serija: Istorija – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University. Series: History.*, vyp.7,132–136. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 03.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.02.2020 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:323.269.3(478.5) «1989/1992»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-31-99-104>**Олександр Садовнік**Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
аспірант (Україна)e-mail: sadovnik_sasha@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3605-4647>**Придністровський конфлікт 1989-1992 рр.:
хронологічні межі та головні етапи**

Анотація. Метою статті є дослідження актуальних проблем визначення хронологічних меж Придністровського конфлікту у контексті сучасної проблеми Придністров'я. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (абстрагування, аналізу, синтезу, узагальнення, моделювання) та спеціально-історичних (історико-критичного, історико-типологічного, історико-системного, конкретно-проблемного, кількісного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що авторами вперше, на основі аналізу різноманітних джерел, здійснено розмежування подій у Придністров'ї, які мали місце у 1989-1992 роках на конкретні взаємопов'язані етапи. **Висновки.** На основі зібраних матеріалів зроблено висновок про те, що доцільно виділити 6 етапів у протистоянні між Республікою Молдова та її самопроголошеним і офіційно ніким не визнаним Придністровським регіоном. Крім того, узагальнено, що саме стратегія суперництва супроводжувала конфлікт у Придністровському регіоні на усіх його етапах, та кожен з них мав важливе значення як для розвитку конфлікту, так і його урегулювання у майбутньому. Саме тому Придністровська проблема і сьогодні залишається не вирішеною та актуальною для подальших досліджень.

Ключові слова: Придністровський конфлікт, збройне протистояння, переговорний процес, періодизація, етапи конфлікту.

Постановка проблеми. Проблема періодизації Придністровського конфлікту не має якої-небудь усталеної традиції. Це обумовлено двома обставинами: по-перше, відсутністю теорії, тобто аналітичних розробок про природу соціального конфлікту і місце етнічної чи регіональної ідентичності в ньому; по-друге, відсутністю достатнього за кількістю і надійного за якістю історичного матеріалу (люди, події, ідеї, документи) для розкриття суті, типології і динаміки конфлікту.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Одними з перших періодизацію конфлікту у Придністров'ї розробили вчені Тираспольського Державного університету ім. Т.Шевченка – М. Бабілунга і Б. Бомешко. В основу їх періодизації були покладені 2 принципи: 1) інформаційний, що складається з переліку подій кожного періоду (від дати до дати) і 2) трансформаційний, що розкриває зміст соціально – політичних процесів у ході самовизначення населення Придністров'я. Згідно їх періодизації Придністровський конфлікт може бути розділений на 5 етапів.

На першому етапі (кінець 1988 – серпень 1989 рр.) відбувалось зародження в Молдові національних груп і гуртків, формування ідеології молдовського державного націоналізму, прийняття мовних законів, що на думку авторів обмежували права не молдовського населення. У Придністров'ї в цей період почало складатися розуміння необхідності самозахисту, що активно підігрівалося російською пропагандою.

На другому етапі (серпень 1989 – серпень 1990 рр.) відбулись: прихід до влади прорумунськи орієнтованого Народного Фронту Молдови, провал спроб мирним шляхом домовитись про співучасть у владі між елітами Кишинєва і Тирасполя, укріплення в суспільній думці населення Придністров'я необхідності самозахисту шляхом відродження власної державності.

На третьому етапі (серпень 1990 – лютий 1992 рр.) були зроблені перші кроки з утвердження державності в Придністров'ї і підготовки до припинення державного тиску Молдови, зокрема і військового.

На четвертому етапі (березень 1992 – серпень 1992 рр.) відбулось збройне протистояння та військові дії між Молдовою та самопроголошеною Придністровською Молдавською Республікою, в результаті якої обидві сторони зазнали багато чисельних людських та матеріальних втрат.

П'ятий етап, що розпочався з серпня 1992 року, триває і досі. Його основним змістом є малопродуктивний переговорний процес [Бабилунга, Бомешко, 1998 : 63].

На відміну від періодизацій, що є в літературі і засновані на подвійних фактах, вченою Губогло О. М. зроблена спроба виділення етапів придністровського конфлікту в відповідності з двома взаємопов'язаними критеріями. Це, по-перше, прийняття основоположних політичних документів, які вносили суттєві зміни в політичний статус сторін і впливали на характер взаємовідносин між Кишиневом і Тирасполем, по-друге, доведення конфлікту до збройного протистояння, що дало підстави для виділення «кровної» і «безкровної» фаз в період конфлікту [Губогло, 2000 : 75]. Поділяє її думку також історик Російської Федерації Харитонова Н. І. [Харитонова, 2008 : 67].

Досліджуване питання знайшло часткове висвітлення і серед українських науковців. Так, зокрема, про причини конфлікту у Придністров'ї та події 1988-1992 років в умовах бойових дій йдеться в монографіях та інших дослідженнях науковців Перепелиці Г.М., Коцура В. В. та Вишні І. А.

Мета статті. У своїй статті автор ставить за мету дослідити та проаналізувати хронологічні межі та етапи придністровського конфлікту у контексті сучасної проблеми Придністров'я.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, періодизацію конфлікту у Придністровському регіоні Республіки Молдова доцільно поділити на 6 нерозривно пов'язаних між собою етапів.

Передісторія (1-й етап) охоплює період з літа 1988 року, коли в Кишиневі стали виникати молдавські етнокультурні об'єднання різного калібру на основі «ідеології етнічної державності», до вересня 1989 року, коли три Закони про мови поклали початок непримиримій конфронтації.

Передісторія придністровського конфлікту на лівому березі Дністра складалась з подій, що характеризували мобілізацію проти наступу молдавського національного руху.

Головна проблема Молдови і водночас, одна зі значних причин придністровського конфлікту виникла через складну демографічну ситуацію в республіці – високого ступеню етнічної змішаності. Зростаючий молдовський націоналізм викликав відповідну реакцію немолдавського населення, зокрема національних меншин, що проживали на території республіки. Напруга, що виникла в результаті прийняття Законів про мову, показала великі протиріччя всередині молдовського суспільства. Кожна етнічна група висунула свої власні національні вимоги, кидаючи виклик офіційній владі Молдови [Перепелиця, 2001 : 47].

Відчуваючи потребу захистити свої інтереси у відповідь на етнічну мобілізацію молдован, виник контррух російського і російськомовного населення, представники якого сформували організацію «Єдинство». Але, варто відзначити, що діяльність цієї організації в правобережній Молдові обмежувалась тільки боротьбою проти мовного закону. Більш активно діяла на лівобережжі Дністра, де відсоток не молдован був значно вищим [Бабилунга, 2000: 148].

Варто зауважити про те, що більшість російськомовного та україномовного населення Придністров'я сформувало місцевий менталітет, що відрізнявся від ментальних рис населення правобережної Молдови. Цей регіон не був частиною Бессарабії, не входив до складу Румунії в міжвоєнний період, а з 1924 до 1940 роки він взагалі був частиною України у складі Молдавської автономної республіки.

Початковий період (2-й етап) конфлікту тривав протягом року, з жовтня 1989 по вересень 1990 рр. Після прийняття Закону про мову і у зв'язку з ростом молдовського націоналізму, більшість найменувань у республіці були змінені. Відміняли назви, що містили радянську символіку, і давали назви або румунського походження, або нові імена, що мали значення для молдовських націоналістів. Головний проспект Кишинева з Ленінського проспекту був перейменований у проспект Стефана Великого, Площа Перемоги – в Площу Великої Національної Асамблеї, вулиця Іскри – в Бухарестську вулицю (як за часів Румунського правління) [Бабилунга, Бомешко, 1998 : 43]. Зазнала змін і назва самої республіки: 5 червня 1990 р. Молдовську Радянську Соціалістичну Республіку перейменовано в Радянську Соціалістичну Республіку Молдова.

Паралельно з побудовою молдовської державності на основі етнічності молдовського народу, в Придністров'ї почалось наповнення суверенітету реальним змістом на основі референдумів, з урахуванням регіональної ідентичності придністровців.

3 грудня 1989 р. в м. Рибниця було проведено референдум про доцільність створення Придністровської автономної радянської соціалістичної республіки (ПАРСР), на якому 91,1% населення висловилося за її утворення. Варто зазначити, що це був перший референдум в СРСР [Перепелиця, 2003 : 105].

Однак Придністров'я, як вважають експерти з Тирасполя, не загрожувало суверенітету Республіки Молдова хоча б в силу відсутності в ПМР у перші місяці її існування озброєних

військових формувань, тоді як Молдова отримала військову техніку і озброєння частин Радянської Армії, розташованих на її території. Придністров'я не загрозувало навіть територіальній цілісності Молдови, оскільки відродження державності тут не передбачало автоматичного виходу Придністров'я з складу Молдови з обов'язковим розподілом територій останньої. Навпаки, проведені в 1990 році референдуми, як і всі наступні пропозиції придністровського керівництва про створення тут Єдиної економічної зони чи про елементи автономії краю, планувалися в рамках єдиної республіки [Благодатских, 1999 : 195].

Порогом військового протистояння (3-й етап) стала осінь 1990 року, коли відбулася так звана «волонтаріада» – похід в жовті молдавських волонтерів до Гагаузії і події в Дубоссарах 2 листопада, в ході яких було вбито 3 людини.

Етнічний конфлікт переріс у збройну конфронтацію, коли 2 жовтня молдавське керівництво відправило війська МВС на кордон з Придністров'ям. Шість людей було вбито і тридцять поранено під час зіткнень між поліцією і озброєними громадянами в Дубоссарах. Вслід за цим кровопролиттям напруга збільшилась. Придністровська влада оголосила надзвичайний стан, набирались добровольці для захисту Дубоссар, були заблоковані мости через Дністер, а загони молдавських волонтерів направлялись до Дністра [Бабилунга, Бомешко, 1993 : 73].

Міжетнічна напруга перекинулася і до Кишинєва, де 12 жовтня в бійці з росіянином, який недбало відгукнувся про новий прапор Молдови, загинув громадянин Молдови Дмитро Молдовану. Його похорони 15 листопада перетворились у масову демонстрацію, а потім загони молодих молдован чисельністю до 100-200 чоловік нападали на російськомовних, вривались в громадські місця і били тих, хто не розмовляв по-молдовськи.

На фоні такої етнічної напруги Парламент Молдови відновив свою сесію 12 листопада, але депутати як від Придністров'я, так і від Гагаузії бойкотували її. Петро Лучинський, голова парламентської погоджувальної комісії, доповів про її роботу. Намагаючись розрядити напругу, молдавський парламент 21 листопада прийняв у першому читанні пункт, що гарантував права етнічних груп, які проживали в республіці.

Президент СРСР М. Горбачов відправив 22 листопада 1990 р. маршала А.Ахромєєва в Молдову з пропозицією провести 25 листопада вибори в Верховну Раду Придністров'я, з метою стабілізувати ситуацію.

Вибори були проведені і 60 народних депутатів були вибрані в парламент Придністров'я: 25 росіян, 18 українців, 12 молдован, 2 болгар, 1 гагауз, 1 туркмен. Молдавський парламент не визнав вибори в Придністров'ї, але новий Придністровський парламент був сформований і провів 29 листопада свою першу сесію, на якій вибрав головою Ігоря Смирнова [Галущенко, 2004 : 42].

Одержавлення (4-й етап) охоплює період з листопада 1990 по березень 1992 рр.. У цей період почалася побудова державності Молдови і наповнення реальним змістом суверенітету Придністров'я.

Також, варто зазначити про те, що Молдова є унікальною серед колишніх республік Радянського Союзу тим, що вона межує з державою, в якій проживає народ, який етногенетично дуже близький до молдован – Румунією. Для деяких молдован кінцевою метою проголошення незалежності було возз'єднання з Румунією. Однак і в Румунії, і в Молдові економіка знаходилася в плачевному стані. Життєвий рівень населення Румунії був настільки низький, а політична ситуація невизначена, що навіть деякі радикальні молдавські націоналісти сумнівалися в доцільності такого кроку в цей момент.

Одним з бар'єрів, що затримували румунізацію Молдови, були етнічні проблеми всередині республіки. Молдова є домівкою п'яти значних за чисельністю національних меншин – росіян, українців, гагаузів, болгар і євреїв. У той час як частина молдован оголосила про свою румунську ідентичність і шукала шляхи обмеження зв'язків з Москвою, інші національні групи зайняли протилежну позицію зі стійкою проросійською орієнтацією [Вишня, 2014 : 97].

17 березня 1991 року молдавським керівництвом був бойкотований Всесоюзний референдум про майбутнє Радянського Союзу. Молдавські політики заявили, що проведення подібного референдуму буде означати злочин проти самих себе. Однак, на лівому березі Дністра референдум був проведений, кількість тих хто голосував за єдиний Радянський Союз складала майже 93%. На правому ж березі спроби створити виборчі ділянки припинилися молдавськими активістами.

25 серпня 1991 р. була прийнята Декларація про незалежність Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки (ПМРСР). Конфлікт між Молдовою і Гагаузією досягнув кульмінації, коли 23 серпня 1991 р. Молдавське Міністерство внутрішніх справ заарештувало Степана Топала і Михайла Кенделягіна, звинувативши їх в підтримці путчу проти М.Горбачова.

Спроба усунути М. Горбачова від влади у серпні 1991 року пришвидшила прийняття Молдовою Декларації про суверенітет. Декларація була проголошена Керівником молдавського

Парламенту А. Мошану 27 серпня 1991 року. Документ анулював пакт Молотова – Ріббентропа і визнавав незаконною анексію Радянським Союзом Бессарабії у 1940 році. Також вона закликала Організацію Об'єднаних Націй прийняти Молдову як її повноправного члена і просила визнання своєї незалежності у керівників держав світу [Гросул, 2001 : 148].

Частина молдовського населення республіки, мобілізованого Народним Фронтом, підтримала ідею відділення і відреагувала на цю подію великими святкуваннями – люди вийшли на вулиці, несли національні прапори, співали і танцювали. Однак повідомлення про події, що відбувались у Молдові, викликали деяке хвилювання за кордоном і в більшості країн Молдова не була визнана офіційно. Тільки Румунія і Литва, а також Грузія і Вірменія, що хотіли незалежності, гарантували визнання її незалежності. Водночас спроба Молдови відділитися від Радянського Союзу, загострила внутрішні проблеми і призвела до зростання міжетнічної напруги в республіці [Коцур, 2013 : 112].

Бойові дії (5-й етап) розпочалися 1 березня 1992 року подіями у Дубоссарах, коли загони поліції особливого призначення з Молдови розстріляли автомашину Дубоссарської міліції. При цьому були вбиті начальник відділення міліції і ще одна людина, а декілька міліціонерів поранені, що і послужило початком військової операції Молдови в Придністров'ї.

У Бендерах 19 червня 1992 почалися вуличні бої, що тривали до 21 липня. Втрати Придністров'я в результаті гарячої фази конфлікту склали близько 500 чоловік убитими, 900 – пораненими, 50 – зниклими безвісти [11]. Втрати Молдови до цих пір офіційно так і не оприлюднені. Варто особливо відзначити про те, що активну участь у конфлікті на боці Придністров'я взяли військовослужбовці 14 армії Російської Федерації, що розташовувалася в регіоні і продовжує там перебувати і зараз. Слід мати на увазі і негативний вплив російської пропаганди, яка переслідує ідеї захисту російськомовного населення на території республік колишнього СРСР.

Переговорний процес (6-й етап) з метою врегулювання Придністровського конфлікту розпочався 21 липня 1992 року. Президенти Росії і Молдови в присутності Президента Придністров'я підписали Угоду «Про принципи мирного врегулювання збройного конфлікту в Придністровському регіоні Республіки Молдова». Як зазначалося раніше, цей історичний етап з різною інтенсивністю триває й до сьогодні.

Висновки. Отже, варто зробити висновок про те, що доцільно виділити 6 етапів у протистоянні між Республікою Молдова та її самопроголошеним і офіційно ніким не визнаним Придністровським регіоном. Крім того, варто узагальнити, що саме стратегія суперництва супроводжувала конфлікт у Придністровському регіоні на усіх його етапах, та кожен з них мав важливе значення як для розвитку конфлікту, так і його урегулювання у майбутньому. Саме тому Придністровська проблема і сьогодні залишається далекою до вирішення.

У перспективі подальших досліджень обраної нами проблеми актуальним видається вивчення збройних протистоянь між Республікою Молдова та її Придністровським регіоном та участь у них військовослужбовців і добровольців інших країн.

Подяка. Висловлюю щире вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бабилунга, Н.В.** (2000) *История Приднестровья*. Феномен Приднестровья. Тирасполь. 186 с.
- Бабилунга, Н.В.** (2005) *Первая и вторая республики на Днестре: историческая правопреимственность*. Приднестровская государственность: история и современность. Тирасполь: Изд-во Придн. ун-та. 39 – 52.
- Бабилунга, Н.В.** (2000) *Приднестровский конфликт: истоки, характер, особенности*. Феномен Приднестровья. Тирасполь. 154 с.
- Бабилунга, Н.В. & Бомешко, Б.Г.** (1993) *Дубоссары – кровоточащая рана Приднестровья*. Тирасполь. 123 с.
- Бабилунга, Н.В. & Бомешко, Б.Г.** (1998) *Приднестровский конфликт: исторические, демографические, политологические аспекты*. Тирасполь. 90 с.
- Благодатских, И.** (1999) *Молдова и Приднестровье в поисках «своей» истории*. Национальные истории в советском и постсоветских государствах. Москва. 195 с.
- Бомешко, Б.Г.** (2000) *Приднестровье: годы создания*. Феномен Приднестровья. Тирасполь. 186 с.
- Вишня, І. А.** (2018) *Українсько-молдовські відносини у 1991-2014 рр.* Київ, 256 с.
- Галущенко, О.С.** (2004) *Как создавалась республика на Днестре (к 80-летию МАССР)*. Ежегодный исторический альманах Приднестровья. 8. 42.

- Гросул, В.Я.** (2001) *История Приднестровской Молдавской Республики. Т.2.* / В.Я. Гросул. Тирасполь: Риопгу, Приднестровский Государственный Университет им. Т. Г. Шевченко. 448 с.
- Губогло, Е.М.** (2000) *Формирование постконфликтного синдрома в сфере этногосударственных отношений: опыт Молдовы и Приднестровья.* Дис.. канд. ист наук. Москва. 275 с.
- История Приднестровской Молдавской Республики.** (2001) *История Приднестровской Молдавской Республики.* Тирасполь: Риопгу, Приднестровский Государственный Университет им. Т. Г. Шевченко. Т. 2-2. 448 с.
- Коцур, В. В.** (2013) *Етнополітичний конфлікт у Придністров'ї у контексті українсько-молдовських міждержавних відносин.* Монографія. Київ. 272 с.
- Перепелица, Г. Н.** (2001) *Конфликт в Преднестровье: причины, проблемы и прогноз развития.* Киев: Стилос. 147 с.
- Перепелица, Г. М.** (2003) *Конфлікти в посткомуністичній Європі.* Київ. ПЦ «Фоліант». 432 с.
- Харитонов, Н.И.** (2008) *Приднестровский конфликт и проблема непризнанных государств на постсоветском пространстве в конце XX – начале XXI вв.* Москва. 270 с.

Александр Садовник

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
аспирант (Украина)

Приднестровский конфликт 1989 – 1992 гг: хронологические рамки и основные этапы

Целью статьи является исследование актуальных проблем определения хронологических границ Приднестровского конфликта в контексте современной проблемы Приднестровья. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (абстрагирования, анализа, синтеза, обобщения, моделирования) и специально-исторических (историко-критического, историко-типологического, историко-системного, конкретно-проблемного, количественного) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые на основе анализа различных источников осуществлено разграничение событий в Приднестровье, которые имели место в 1989-1992 годах на конкретные взаимосвязанные этапы. **Выводы.** На основе собранных материалов сделан вывод о том, что целесообразно выделить 6 этапов в противостоянии между Республикой Молдова и ее самопровозглашенным и официально никем не признанным Приднестровским регионом. Кроме того, обобщенно, что именно стратегия соперничества сопровождала конфликт в Приднестровском регионе на всех его этапах, и каждый из них имел важное значение как для развития конфликта, так и его урегулирования в будущем. Именно поэтому Приднестровская проблема и сегодня остается нерешенной и актуальной для дальнейших исследований.

Ключевые слова: Приднестровский конфликт, вооруженное противостояние, переговорный процесс, периодизация, этапы конфликта.

Oleksandr Sadovnik

Vinnytsia Mykhailo Kotsiybunskyi State Pedagogical University
postgraduate (Ukraine)

Transnistrian conflict of 1989-1992: chronological boundaries and main stages

The purpose of the article is to explore the current problems of determining the chronological boundaries of the Transnistrian conflict in the context of the current Transnistria problem. **The methodology of the research** is based on the combination of general scientific (abstraction, analysis, synthesis, synthesis, modeling) and special-historical (historical-critical, historical-typological, historical-systemic, concrete-problematic, quantitative) methods with the principles of historicism, systematicity, scientificity. **The scientific novelty** of the work is that, for the first time, the authors, based on the analysis of various sources, made a distinction between the events in Transnistria, which took place in 1989-1992 into specific interrelated stages. **Conclusions.** Based on the collected materials, it is concluded that it is advisable to distinguish 6 stages in the confrontation between the Republic of Moldova and its self-proclaimed and officially recognized Transnistrian region. In addition, it is generalized that the strategy of rivalry has accompanied the conflict in the Transnistrian region at all stages, and each of them was important both for the development of the conflict and its settlement in the future. That is why the Transnistrian problem remains unsolved and relevant for further research today.

Key words: *Transnistrian conflict, armed confrontation, negotiation process, periodization, stages of conflict.*

References:

- Babylunha, N.V.** (2000) *Ystoryja Prydnestrovjja [Transnistria History]*. Fenomen Prydnestrovjja. Tyraspolj. 186 p. [in Russian]
- Babylungha, N.V.** (2005) *Pervaja y vtoraja respublyky na Dnestre: ystorycheskaja pravopreemstvennostj [The first and second republics on the Dniester: historical succession]*. Prydnestrovskaja ghosudarstvennostj: ystoryja y sovremennostj. Tyraspolj: Yzd-vo Prydn. un-ta. P. 39 – 52. [in Russian]
- Babylungha, N.V.** (2000) *Prydnestrovskij konflykt: ystoky, kharakter, osobennosty. [Transnistrian conflict: origins, character, features]*. Fenomen Prydnestrovjja. Tyraspolj. 154 p. [in Russian]
- Babylungha, N.V. & Bomeshko, B.Gh.** (1993). *Dubossary – krovotochashhaja rana Prydnestrovjja [Dubossary - the bleeding wound of Transnistria]*. Tyraspolj. 123 p. [in Russian]
- Babylungha, N.V. & Bomeshko, B.Gh.** (1998) *Prydnestrovskij konflykt: ystorycheskye, demografycheskye, polytologhycheskye aspekty [Transnistrian conflict: historical, demographic, political science aspects]*. Tyraspolj. 90 p. [in Russian]
- Blaghodatskykh, Y.** (1999) *Moldova y Prydnestrovj'e v poyskakh "svoej" ystoryy [Moldova and Transnistria in search of "their" history]* . Nacyonalijnye ystoryy v sovetskom y postsovetskykh ghosudarstvakh. Moskva. 195 p. [in Russian]
- Bomeshko, B.Gh.** (2000) *Prydnestrovj'e: ghodi sozdanyja [Transnistria: years of creation]*. Fenomen Prydnestrovjja. Tyraspolj. 186 p. [in Russian]
- Vyshnja, I. A.** (2018) *Ukrajinsjko-moldovsjski vidnosyny u 1991-2014 [Ukrainian-Moldovan relations in 1991-2014]*. Kyjiv, 256 p. [in Ukrainian]
- Ghalushhenko, O.S.** (2004) *Kak sozdavalasj respublyka na Dnestre (k 80-letiju MASR) [How the republic was created on the Dniester]*. *Ezheghodnyj ystorycheskij aljmanakh Prydnestrovjja*. 8. – 42 p. [in Russian]
- Ghrosul, V.Ja.** (2001) *Ystoryja Prydnestrovskoj Moldavskoj Respublyky [History of the Transnistrian Moldavian Republic]*. T.2.. Tyraspolj: Ryopghu, Prydnestrovskij Ghosudarstvennyj Unyversytet ym. T. Gh. Shevchenko. 448 p. [in Russian]
- Ghuboghlo, E.M.** (2000) *Formyrovanye postkonflyktnogho syndroma v sfere etnoghosudarstvennykh otnoshenij: opyt Moldovy y Prydnestrovjja [The Formation of Post-Conflict Syndrome in the Field of Ethnic-State Relations: The Experience of Moldova and Transnistria]*. Dys. kand. ist. nauk. Moskva. 275 p. [in Russian]
- Ystoryja Prydnestrovskoj Moldavskoj Respublyky.** (2001) *Ystoryja Prydnestrovskoj Moldavskoj Respublyky*. Tyraspolj: Ryopghu, Prydnestrovskij Ghosudarstvennyj Unyversytet ym. T. Gh. Shevchenko. T. 2-2. 448s. [in Russian]
- Kocur, V. V.** (2013) *Etnopolitychnyj konflikt u Prydnestrov'ji u konteksti ukrajinsjko-moldovsjskykh mizhderzhavnykh vidnosyn [Ethnic-political conflict in Transnistria in the context of Ukrainian-Moldovan interstate relations]*. Monoghrafija. Kyjiv. 272. [in Ukrainian]
- Perepelyca, Gh. N.** (2001) *Konflykt v Prednestrovj'e: prychyny, problemy y prognoz razvytyja [The conflict in Transnistria: causes, problems and development forecast]*. Kyev. Stylos. 147. [in Russian]
- Perepelycja, Gh. M.** (2003) *Konflikty v postkomunistychnij Jevropi [Conflicts in Post-Communist Europe]*. Kyjiv. PC «Foliant». 432. [in Ukrainian]
- Kharytonova, N.Y.** (2008) *Prydnestrovskij konflykt y problema nepryznanykh ghosudarstv na postsovetskom prostranstve v konce XX – nachale XXI [The Transnistrian conflict and the problem of unrecognized states in the post-Soviet space at the end of the XX - beginning of the XXI centuries]*. Moskva. 270 p. [in Russian]

Статтю надіслано до редколегії 05.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 17.02.2020 р.

Олександр Неприцький

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: neprytskyi@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9536-2538>**Тетяна Неприцька**

Донецький національний університет імені Василя Стуса

кандидат політичних наук, доцент (Україна)

e-mail: neprytska@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4186-4246>**Популяризація польської мови в світі в контексті національного брендингу
наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.**

Анотація. *Актуальність дослідження зумовлена, окрім наукового інтересу, великим суспільно-політичним значенням теми формування мовно-інформаційних просторів на початку третього тисячоліття. Мета статті – дослідити політику польської держави, спрямовану на популяризацію польської мови в світі наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття і розширення польськомовного інформаційного простору. Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціальних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного, соціокультурного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. Вихідні позиції для популяризації польської мови в світі базувались на розумінні того, що мова повинна виконувати не лише комунікативні, але й цілий ряд соціальних функцій: зміцнювати відчуття єдності і власної значимості у носіїв мови, розповсюджувати певний світогляд, полегшувати життя полякам за кордоном. Популяризація мови надає неоціненну допомогу і підтримку справі національного брендингу, яка стала пріоритетною для польського уряду на початку ХХІ століття. Проте історично склалася ситуація, що швидше перешкождала, ніж допомагала реалізації цих функцій польською мовою. Популяризація мови поза межами польської держави вимагала покращення загального образу Польщі і поляків у світі та подолання стереотипу про складність польської мови. Для реалізації завдань мовної політики було створено ряд інституцій: Рада Польської Мови, Інститут Адама Міцкевича, Польський Інститут, Союз Польської Мови поза Кордонами Країни. Проте найбільш ефективною політика промоції польської мови виявилася не серед іноземців, а серед полонії та поляків за кордоном. Висновки. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття в наукових та управлінських колах Польщі усвідомлювали важливість популяризації мови у світі як компоненту національного брендингу. Проте, інституційна та фінансова підтримка популяризації польської мови виявилася досить слабкою. Це, безперечно, завдавало шкоди національному брендингу, оскільки не давало можливості залучити іноземців до польського мовно-інформаційного простору і зробити мимовільними «агентами» польського бачення світу.*

Ключові слова: *Польща, польська мова, національний брендинг, полонія, мовно-інформаційний простір.*

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена, окрім наукового інтересу, великим суспільно-політичним значенням теми формування мовно-інформаційних просторів на початку третього тисячоліття. Як зазначав британський дослідник Кристофер Коукер, мова має значення не лише як засіб комунікації, але й як механізм формування понятійного апарату. І це пов'язано не тільки з розумінням значень слів, але й з тим, що мова формує спосіб мислення і визначає емоційне сприйняття дійсності [Коукер, 2000: 72]. У світлі суспільно-політичної дискусії про мову в Україні, що розгорілася протягом останніх років, особливо важливим стає історичний досвід інших країн із реалізації мовної політики та популяризації мови.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Загальні питання маркетингу та брендингу територій вивчали С. Анхольт, Ф. Котлер, Г. Сзонді, Д. Траут, У. Олінс, Д. Візгалов, Т. Нагорняк, І. Бураковський, Т. Завгородня, Г. Полішко та інші. Форми і методи поширення польської мови серед непольськомовних мешканців країни та за кордоном вивчалась переважно польськими дослідниками-мовознавцями. Проте, Адам Павловський у своїх працях вказує, що це далеко не лише мовознавча проблема, але й питання маркетингу [Pawłowski, 2015] та політики [Pawłowski, 2005]. У 2012 році було проведене спеціальне дослідження польської мовної

політики на замовлення польського Міністерства закордонних справ [Dąbrowska, 2012]. Колектив авторів Сілезького університету присвятив цьому питанню колективну монографію, де зосередилися на теперішньому стані і перспективах навчання та промоції польської мови в світі [Miodunka, 2018]. В Україні приділялась увага ситуації з польською мовою в Україні [Терещенко, 2013], а також місцю в багатомовному просторі Європейського Союзу [Неприцька, 2015], де вона є однією з 24 офіційних мов, та багатоаспектності національного брендингу [Неприцький, 2015], попередньо писали автори цієї статі.

Мета статті. Метою статті є дослідити політику польської держави спрямовану на популяризацію польської мови в світі наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття і розширення польськомовного інформаційного простору.

Виклад основного матеріалу. Станом на кінець ХХ століття польська мова була офіційною мовою у Республіці Польщі. Поза територією країни використовувалась у місцях компактного проживання поляків у Чехії в Тешинській Сілезії і в Литві на території Віленського (Вільнюського) краю. Але офіційний статус регіональної мови польська має тільки в Тешинській Сілезії. Поляки, що населяють Віленький край, намагалися вже більше двох десятиліть років отримати такий статус для польської мови, але безрезультатно. Порушення цієї проблеми призводить лише до регулярних криз у польсько-литовських відносинах. Литва, до речі, так і не підписала Європейську хартію регіональних мов (від 5 листопада 1992 року), хоча і Польща і Литва перебувають у складі Європейського Союзу з 1 травня 2004 року.

В інших країнах Європи, які підписали хартію регіональних мов, ситуація з підтримкою польської мови не мала кардинальних відмінностей. Польська мова розглядалася лише як мова емігрантів, а не як мова місцевого населення, і не користувалася жодним захистом чи привілеєм, навіть на території Великої Британії, де вона стала другою за поширенням мовою в Сполученому Королівстві (після англійської). Виключенням є Федеративна Республіка Німеччина, в якій поляки мають закріплені права національної меншини, в двосторонніх договорах (Договір про добре сусідство і дружню співпрацю (1991 р.) та Угоді між урядами Республіки Польщі та Федеративної Республіки Німеччини про культурне співробітництво (1999 р)). Проте досягти повного польсько-німецького порозуміння у мовному питанні також не вдалося. Особливо це стало помітно при відзначенні 25-ї річниці підписання Договору про добре сусідство і дружню співпрацю (2016 р.), після приходу до влади у Польщі партії Право і Справедливість у 2015 році [Chromiec, 2018: 3].

Польська мова поза межами компактного проживання поляків в країні і поза її межами використовувалась ще трьома категоріями: іноземцями, що проживали на території Польщі, полонією (спільнотою людей, народжених за межами Польщі, предки яких покинули Польщу) та поляками, які проживали в різних кількостях за кордоном або подорожували (переважно в країнах Західної Європи, США та колишнього СРСР), і представниками інших національностей, що мешкають в різних країнах, і з тих чи інших причин знали, вивчали чи хотіли вивчати польську мову.

Вихідні позиції для популяризації польської мови в світі базувались на розумінні того, що мова повинна виконувати не лише комунікативні, але й цілий ряд соціальних функцій: зміцнювати відчуття єдності і власної значимості у носіїв мови, розповсюджувати певний світогляд, полегшувати життя полякам за кордоном. Проте, історично склалася ситуація, що швидше перешкоджала, ніж допомагала реалізації цих функцій польською мовою. Колоніальні практики, що застосовувались сусідніми країнами до польських територій призвели до зниження значення польської мови в Європі та світі і, як наслідок, до низької самооцінки її носіїв. Тому важливим завданням популяризації польської мови мало бути «підвищення її значення в оцінці самих поляків, пов'язане з створенням позитивного автостереотипу. Тільки за такої умови буде успішною популяризація мови, яка базується на правильному формуванні її гетеростереотипу через розповсюдження позитивних змістів, вивчення мови тощо» [Miodunka, 2018: 257].

Популяризація і формування «бренду мови», у випадку польської, йде нероздільно із формуванням бренду країни і напряму залежить від покращення образу Польщі та поляків у світі. Сприйняття держави та її мешканців на міжнародній арені (в економіці, політиці, культурі, повсякденному побуті) безпосередньо впливає на популярність мови і бажання її вивчати. А популяризація мови зі свого боку надає неоціненну допомогу і підтримку справі національного брендингу, яка стала пріоритетною для польського уряду на початку ХХІ століття.

Мова, як і господарські об'єкти, може бути прибутковою, гарантувати певну винагороду (індивідуальну і колективну), що стає наслідком її вивчення і ролі, яку вона відіграє в країні [Miodunka, 2018: 259]. Якщо мова має широке міжнародне використання, то ця винагорода однозначно буде автоматичним наслідком її опанування. Мова, якою користується якась мала спільнота, то підтримка такої мови (для індивідуума чи для групи) буде мати від'ємну дохідність: витрати на її вивчення та поширення будуть вищі, ніж отримана в кінцевому результаті вигода. Польська мова знаходиться посередині цієї шкали, а це дає певну беззбитковість, і означає, що

витрати на її популяризацію, вивчення та підтримку повертаються в той чи інший спосіб як дохід на інвестицію. Для країни – це формування стійкої спільноти і міцної держави, населення якої пишається своєю приналежністю до цієї групи; створення мовно-інформаційного простору, в якому домінує і розповсюджується певне світобачення і світосприйняття; отримання реальних фінансових доходів як доданої вартості до національного бренду у вигляді потоків інвестицій та туристів у країну.

Виходячи з історичних передумов та поставленої мети і цільової аудиторії насамперед польська мова повинна була затвердитись в середині країни як складова частина системи управління й адміністрування. Вона була офіційною державною мовою, але для повномасштабного застосування потрібно було забезпечити використання мови у всіх загальних та спеціальних сферах, що вимагало кадрової, фінансової, управлінської, технологічної та іншої підтримки міжнародної, економічної, освітньої, культурної діяльності всього державного механізму. Для виконання мовою повноцінних комунікативних функцій необхідно було приділити увагу елементу інноваційності, цифровому аспекту (звичайно діджиталізація польської мови, яка послуговується латиною, відбувалася легше, ніж українського кириличного письма, але польський алфавіт має ряд специфічних літер (ą, ę, ć, ś, ż, ź) і це ускладнювало адаптацію). Обов'язково потрібно було здійснити правове регулювання використання мови та виробити правила застосування авторського права в некомерційних цілях.

Популяризація мови поза межами польської держави вимагала покращення загального образу Польщі і поляків у світі. Адже, станом на кінець 1980-х – початок 1990-х років Польща не могла похвалитися позитивним міжнародним іміджем. У суспільній думці вона сприймалась як варварська відстала країна з засиллям католицизму, корупції, алкоголізму і ледачим криміналізованим населенням, та протиставлялася «цивілізованому» Заходу [8]. Проте були й позитивні чинники, які Польща ефективно використала для покращення свого образу на міжнародній арені: антикомуністична діяльність руху «Солідарність» та її лідера Леха Валенси, інтенсивний соціально-економічний розвиток країни та стабільність від світової фінансово-економічної кризи 2008 року, високий статус етнічного поляка – Папи Римського – Яна Павла II.

Розширення мовно-інформаційного простору ускладнювалось існуванням стереотипу, що польська мова складна для вивчення і нею говорить незначна кількість населення. Для людей з Західних країн (німців, англійців, французів) вона була складною через слов'янське походження, а для українців, білорусів, росіян – через використання латиниці. А поляки самі підтримували цей автостереотип (Наприклад фрагмент із комедійного фільму «Пригоди каноніра Доласа, або як я розв'язав Другу світову війну», де польський полонений роздратовує співробітника Гестапо своїм ім'ям Гжегож Бженчишчикевич (польск. Grzegorz Brzęczyszczkiewicz), а потім ще додає місце проживання - «Хжоншчижевошице, повят Ленколады» (польск. Chrząszczyżewoszyce, powiat Łękołody). Зрештою, такі жарти про складність рідної мови є і в німців, і в англійців, і в росіян і в інших народів, проте іноземці успішно ці мови вивчали і продовжують вивчати. А з приводу кількості носіїв мови, то польська – це найбільш поширена слов'янська мова на території Європейського Союзу, і з 24 офіційних мов ділить з іспанською п'яте-шосте місця (після німецької, англійської, французької та італійської). Тому вирішальний вплив на прийняття рішення вивчати польську мову чи не вивчати, їхати на навчання до Польщі чи до іншої країни мав імідж, а не складність вивчення мови.

Інституційно новітня польська мовна політика почала формуватися після 1989 року. Рішенням Президії Польської Академії Наук (№17/96 від 9 вересня 1996 року) була створена Рада Польської Мови, що почала діяти як дорадчий комітет при ПАН (з травня 2000 року Рада функціонувала на основі Закону про польську мову, прийнятого 7 жовтня 1999 року). На початку 2000-х років змінилося не лише законодавство, але й пріоритизація завдань Ради. «Питання правопису і естетики поступилися місцем піклуванню про якість публічної мовної комунікації у польському суспільстві» [Dąbrowska, 2012: 13]. А з моменту вступу Польщі до Європейського Союзу (2004 р.) з'явився новий ключовий пункт у роботі Ради – це комунікативно-культурна політика в рамках євроінтеграції. Як одна з офіційних мов ЄС польська вперше потрапила до кола офіційних комунікативних засобів території Західної і Південної Європи. Проте використання польської мови було обмежене офіційними інституціями – Комісією ЄС, Радою ЄС – де застосування офіційних мов гарантується правовою системою і міжнародною договірною базою. В публічно-приватній сфері, де мови вільно конкурують між собою, польська відіграла значно меншу роль, ніж була політична вага Польщі в євроінтеграційних процесах. До того ж надто тверда політична позиція держави на міжнародній арені (наприклад, під час переговорів щодо Ніццького договору), негативно впливала на образ Польщі й поляків, відповідно і мови, в громадській думці за кордоном.

У 1999 році завдяки діяльності двох міністрів - культури і мистецтва Анджея Закревського та закордонних справ Броніслава Геремка – було досягнуто попередньої згоди про створення спільної інституції, яка б опікувалась промоцією польської культури, а 1 березня 2000 року було

створено Центр Міжнародної Культурної Співпраці Інститут Адама Міцкевича. В травні 2005 року цей заклад було об'єднано із Національним Центром Культури. Та в березні 2006 його знову відділили в окрему інституцію, і він почав діяти під назвою Інститут Адама Міцкевича. Інститут виконує функцію брендингу Польщі через культуру: кіно, мистецькі виставки, вокальні та інструментальні виступи. Але не приділяє окремої уваги поширенню польської мови, як це роблять аналогічні установи ряду інших європейських країн: Інститут Гете в Німеччині, Інститут Сервантеса в Іспанії, Інститут Данте в Італії, Інститут Конфуція в Китаї, Британська Рада у Великій Британії, Альянс Франсез для Франції.

Наприкінці ХХ століття з'явився Польський інститут – структура, що діяла за кордоном, сприяла промоції польського бренду, підпорядковувалась Міністру закордонних справ, співпрацювала з різними інституціями культури (зокрема з Інститутом Адама Міцкевича), подекуди виконувала функції відділів культури і науки посольств Республіки Польщі. Але спеціально популяризацією польської мови Інститут також не займався.

У 2016 році відбулися консультації з Радою Польської Мови щодо створення окремого департаменту польської мови при Міністерстві культури і національної спадщини. Керівництво Ради позитивно сприйняли таку пропозицію, звернувши увагу не те, що мова є підставою польської культури, а значна частина тієї культури створена польською мовою. Тому популяризація польської культури часто пов'язана з популяризацією польської мови, що можна було б використати для досягнення спільних цілей [Miodunka, 2018: 263]. Далі консультацій справа не пішла, але при Раді Польської Мови діє Союз Польської Мови поза кордонами країни, який займається дослідженням польської мови в різних країнах світу, білінгвізмом польсько-іноземним, мовною політикою та навчанням і популяризацією польської мови в світі.

Окремим напрямком роботи Міністерства закордонних справ Польщі, який мав особливу підтримку і окреме фінансування, була співпраця із світовою полонією, що відображено в Урядових програмах співпраці з полонією та поляками за кордоном. Станом на сьогодні діє Програма прийнята в 2015 році і розрахована до 2020 року. «Підтримка вивчення польської мови, навчання польською мовою і знань про Польщу серед полонії і поляків, які проживають за кордоном, а також дітей трудових мігрантів» – це перша стратегічна ціль політики Уряду Республіки Польща щодо полонії та поляків за кордоном, яка міститься у цій Програмі [MSZ RP, 2020].

Висновки. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття в наукових та управлінських колах Польщі усвідомлювали важливість популяризації мови у світі, як важливої компоненти національного брендингу. Розуміння необхідності таких дій формувалося і зростало разом із збільшенням ролі й значення Польщі на міжнародній арені та паралельно із розвитком теорії і практики національного брендингу в світі. Проте інституційна та фінансова підтримка популяризації польської мови виявилася досить слабкою, і виявилася найбільш сконцентрованою і результативною на полонії та поляках за кордоном. Це, безперечно, завдавало шкоди національному брендингу, оскільки не давало можливості залучити іноземців до польського мовно-інформаційного простору і зробити мимовільними «агентами» польського бачення світу.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Дослідження виконано власним коштом авторів у межах їх посадових обов'язків у відповідних підрозділах вузів.

Джерела та література:

- Chromiec, J.J., Eschenbach, M., Schaeffer, J., Traczyk, A., Zels, S.** (2018) *Powrót do przyszłości? Stosunki polsko-niemieckie w zmieniającej się Europie. Raport z warsztatów „Europa na Nowo”*. Warszawa, 15 s.
- Dąbrowska, A., Miodunka, W., Pawłowski, A.** (2012) *Wyzwania polskiej polityki językowej za granicą: kontekst, cele, środki i grupy odbiorcze*. Warszawa, 66 s.
- Fałkowski, M.** (2002) Polska jako Wschód i jako Zachód. Wzajemne postrzeganie Polaków i Niemców, wyniki najnowszych badań. *Dialog, Magazyn Polsko-Niemiecki*, 60. Режим доступу: <http://www.isp.org.pl/site.php?id=72&pagep=2>.
- Miodunka, W., Tambor, J., Achteлик, A. et al.** (2018) *Nauczanie i promocja języka polskiego w świecie. Diagnoza – stan – perspektywy*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 338 s.
- MSZ RP** (2020) *Rządowy program współpracy z Polonią i polakami za granicą w latach 2015-2020*. Режим доступу: <http://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR>
- Pawłowski, A.** (2005) Język polski w Unii Europejskiej: szanse i zagrożenia. *Poradnik Językowy*, 10, 3-27.
- Pawłowski, A.** (2015) Promocja języka polskiego : między lingwistyką a marketingiem. *Poradnik Językowy*, 8., 143-155.

Коукер, К. (2000) *Сумерки Запада*. Пер. с англ. А.А. Арзуманова. М.: Московская школа политических исследований, 272 с.

Неприцька, Т.І. (2013) Місце польської мови в багатомовному просторі Європейського Союзу. *Грані*, № 4, С. 86-90.

Неприцький, О.А. (2015) Формування міжнародного іміджу держави в епоху глобалізації. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Історія. Вип. 23, С. 178–184.

Терещенко, В. Я., Штепура, А.П. (2013) Польська мова: перспективи розвитку в Україні. *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]*. Серія : Філологічні науки, Кн. 1, 246-249.

Александр Неприцкий

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Татьяна Неприцкая

Донецкий национальный университет имени Василя Стуса
кандидат политических наук, доцент (Украина)

**Популяризация польского языка в мире в контексте национального брендинга
в конце XX – начале XXI века**

Аннотация. *Актуальность темы исследования обусловлена, кроме научного интереса, большим общественно-политическим значением темы формирования культурно-информационных пространств в начале третьего тысячелетия. Цель статьи – исследовать политику польского государства, направленную на популяризацию польского языка в мире в конце XX - начале XXI века и расширения польскоязычного информационного пространства. Методология исследования базируется на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специальных (историко-генетического, историко-типологического, историко-системного, социокультурного) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. Исходные позиции для популяризации польского языка в мире базировались на понимании того, что речь должна выполнять не только коммуникативные, но и целый ряд социальных функций: укреплять чувство единства и собственной значимости среди носителей языка, распространять определенное мировоззрение, облегчать жизнь поляков за границей. Популяризация языка оказывает неочевидную помощь и поддержку делу национального брендинга, которая стала приоритетной для польского правительства в начале XXI века. Однако исторически сложилась ситуация, которая скорее препятствовала, чем помогала реализации этих функций польского языка. Популяризация языка за пределами польского государства требовала улучшения общего образа Польши и поляков в мире и преодоления стереотипа о сложности польского языка. Для реализации задач языковой политики был создан ряд институтов: Совет польского языка, Институт Адама Мицкевича, Польский Институт, Союз польского языка вне границ страны. Однако наиболее эффективной политика продвижения польского языка оказалась не среди иностранцев, а среди полонии и поляков за границей. Выводы. В конце XX – начале XXI века в научных и управленческих кругах Польши осознавали важность популяризации языка в мире, как важной компоненты национального брендинга. Однако, институциональная и финансовая поддержка популяризации польского языка оказалась довольно слабой. Это, безусловно, наносило вред национальному брендингу, поскольку не позволяло вовлечь иностранцев в польское языково-информационное пространство и сделать невольными «агентами» польского видения мира.*

Ключевые слова: Польша, польский язык, национальный брендинг, полония, культурно-информационное пространство.

Oleksandr Neprytskyi

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

Tetyana Neprytska

Vasyl' Stus Donetsk National University
PhD (Political Sciences), Associate Professor (Ukraine)

**Polish Language Popularization in the World in the Context of National Branding
at the End of the 20th – Beginning of the 21st Century**

Abstract. *Relevance of the research topic, apart from a purely scientific interest, lies in the fact the issue of forming language-informational spaces has a great sociopolitical interest at the beginning of the third millennium. The purpose of the article is to study the policy of the Polish state aimed at Polish language popularization in the world at the end of the 20th – beginning of the 21st*

century and broadening the borders of the Polish-speaking information space. **The methodology of the research** is based on the combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic, sociocultural) methods with the principles of historicity, systemic, scientific approach and verification. Starting positions for Polish language popularization were based on the belief that a language should perform not only communicative, but also a number of social functions – strengthen the feeling of unity and the significance of language bearers, spread a certain worldview, make the life of Poles abroad simpler. Language popularization provides invaluable help and support to national branding, which became a priority of the Polish government at the beginning of the 21st century. However, the situation that had formed in the course of historical development, rather hindered than facilitated the performance of the stated functions by the Polish language. Language popularization outside state borders required the improvement of the overall image of Poland and the Poles in the world as well as overcoming the stereotype about the complexity of the Polish language. To implement the language policy tasks, a number of institutions were established: Polish Language Council, Adam Mickiewicz Institute, Polish Institute, Polish Language Union outside the Country's Borders. However, the most effective Polish language promotion policy turned out to be among Polonia and the Poles abroad and not among foreigners. **Conclusions.** At the end of the 20th – beginning of the 21st century the scientific and managerial circles of Poland realized the importance of language popularization in the world as an important component of national branding. However, institutional and financial support of Polish language popularization turned out to quite low. This undoubtedly hindered national branding as it did not allow to involve foreigners into the language-informational space and make involuntary “agent” of the Polish worldview.

Key words: Poland, Polish language, national branding, Polonia, language-informational space.

References:

- Chromiec, J.J., Eschenbach, M., Schaeffer J., Traczyk, A., Zels, S.** (2018) *Powrót do przyszłości? Stosunki polsko-niemieckie w zmieniającej się Europie. Raport z warsztatów „Europa na Nowo”*. [Back to the future? Polish-German relations in a changing Europe. Report from the 'Europe Again' workshop] Warszawa, 15 s. [In Polish]
- Dąbrowska, A., Miodunka, W., Pawłowski, A.** (2012) *Wyzwania polskiej polityki językowej za granicą: kontekst, cele, środki i grupy odbiorcze*. [Challenges of Polish language policy abroad: context, goals, means and recipient groups.] Warszawa, 66 s. [In Polish]
- Fałkowski, M.** (2002) *Polska jako Wschód i jako Zachód. Wzajemne postrzeganie Polaków i Niemców, wyniki najnowszych badań*. [Poland as the East and the West. Mutual perception of Poles and Germans, latest research results.] *Dialog, Magazyn Polsko-Niemiecki - Dialogue, Polish-German Magazine* 60. Retrieved from: <http://www.isp.org.pl/site.php?id=72&pagep=2>. [In Polish]
- Miodunka, W., Tambor, J., Achteлик, A. et al.** (2018) *Nauczanie i promocja języka polskiego w świecie. Diagnoza – stan – perspektywy*. [Teaching and promotion of the Polish language in the world. Diagnosis - status - perspectives.] Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 338 s. [In Polish]
- MSZ RP** (2020) *Rządowy program współpracy z Polonią i polakami za granicą w latach 2015-2020*. [Government program of cooperation with Polonia and Poles abroad in 2015-2020.] Retrieved from: <http://www.ms.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> [In Polish]
- Pawłowski, A.** (2005) *Język polski w Unii Europejskiej: szanse i zagrożenia*. [Polish in the European Union: opportunities and threats.] *Poradnik Językowy - Language Advisor*, 10, 3-27. [In Polish]
- Pawłowski, A.** (2015) *Promocja języka polskiego : między lingwistyką a marketingiem*. [Promotion of the Polish language: between linguistics and marketing.] *Poradnik Językowy - Language Advisor*, 8., 143-155. [In Polish]
- Coker Ch.** (2000) *Sumerky Zapada*. [Twilight of the West] Per. s anghl. A.A. Arzumanova. M.: Moskovskaja shkola polytycheskykh yssledovanyj, 272 c. [In Russian]
- Neprytska, T.I.** (2013) *Misce poljskoji movy v baghatomovnomu prostori Jevropejskogho Sojuzu*. [The place of Polish in the multilingual space of the European Union] *Ghrani - Dimensions*, № 4, S. 86-90. [In Ukrainian]
- Neprytskyi, O.A.** (2015) *Formuvannja mizhnarodnogho imidzhu derzhavy v epokhu ghlobalizaciji*. [Formation of an international image of the country in the era of the globalization] *Naukovi zapysky [Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynskogho]. Serija: Istorija. - Scientific Notes [of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University]. Series: History Vyp. 23, S. 178–184*. [In Ukrainian]
- Tereshchenko, V. Ya., Shtepura, A.P.** (2013) *Poljsjka mova: perspektyvy rozvytku v Ukrajinі*. [Polish language: perspectives for development in Ukraine] *Naukovi zapysky [Nizhynskogho derzhavnogho universytetu im. Mykoly Ghogholja]. Serija: Filologhichni nauky - Scientific Notes [of the Nizhyn Mykola Gogol State University]. Series: Philological Sciences, Kn. 1, 246-249*. [In Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 08.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.02.2020 р.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 392.91(477ю44):811.161.2'373.232.1

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-31-111-118>**Валентина Гребеньова**Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: grebenyova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9343-7134>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/AAE-4681-2020/>**Валерій Кононенко**Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>ResearcherID: M-5954-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018>)**Прізвищевий масив Коханівської волості Вінницького повіту
(на матеріалах Державного архіву Хмельницької області)**

Анотація. Метою статті є висвітлення побутування та з'ясування походження прізвищ Коханівської волості Вінницького повіту. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, узагальнення, опису) та спеціально-історичних (історико-типологічного, історико-системного, кількісного) методів з принципами історизму, системності, науковості. Для з'ясування походження окремих прізвищ застосовано прийом етимологічного аналізу. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що автори вперше, на основі аналізу матеріалів сповідних відомостей п'яти парафій як джерела, розкрили побутування прізвищ сіл Гуменне, Кобильня, Козинці, Королівка, Косаківка, Коханівка, Олександрівка, Пеньківка, Приборівка, Сивиківці, які станом на 1.01.1869 р входили до цієї волості. Хронологія документів охоплює період 1833 року. **Висновки.** Опрацьовані матеріали сповідних книг свідчать, що жителі Коханівської волості для власної ідентифікації використовували прізвища.

Найбільшу групи серед них становили прізвищеві назви, в основі яких лежали особові чоловічі імена здебільшого з християнського календаря грецького походження (зафіксовано прізвища від чоловічих імен польського та хорватського походження й в російському варіанті) та за родом занять (професією). Найменшу групу складають прізвища, що походять від назви місцевості.

Дослідження прізвищевої системи окремого регіону актуальне та важливе, адже прізвища містять інформацію не лише про його теперішнього носія, але фактично віддзеркалюють історію всього роду. Крім того, саме прізвища відбивають різні історичні процеси, що мали місце на цій території, особливості побуту, матеріальної і духовної культури, оточуючої природи, демографічні процеси, зв'язки з іншими народами.

Ключові слова: прізвище, прізвищевий масив, антропонім, Коханівська волость.

Постановка проблеми. Вивчення прізвищ окремого або кількох населених пунктів дозволяє отримати цінні відомості про їх історію, етнічний склад, міграційні процеси, місцеві ремесла і промисли тощо. Це важлива родова спадкова назва особи, без яких вже протягом кількох століть не обходиться жодна людина. Слушно зауважує Л. О. Лісова, що „прізвища лінгвально відображають історію культури та ментальності народу, накопичують його матеріальний, культурний, історичний досвід. Без вивчення прізвищ неможливе цілісне дослідження історії нації, матеріальної та духовної культури етносу” [Лісова, 2011:68]. Історіографія дослідження української антропонімії нараховує велику кількість наукових праць, популярних книг, статей написаних з XIX ст. і до сучасності. Серед них не знаходимо жодної, яка б була присвячена вивченню антропонімії Коханівської волості Вінницького повіту. Саме це стане предметом нашого дослідження. Відомо, що на 1 січня 1869 р. до Коханівської волості входили села Гуменне, Кобильня, Козинці, Королівка, Косаківка, Коханівка, Олександрівка, Пеньківка, Приборівка, Сивиківці [Петренко, 2008:33]. Адміністративно-територіальний поділ на волості введено після реформи 1861 р. Волосні правління були становими органами місцевого самоврядування для селян. Відтак і поділ на волості стосувався здебільшого селян [Петренко, 2008:19]. У дослідженні прагнемо зосередити увагу на проблемі побутування та походження прізвищ, які використовувалися жителями сіл, що входили до волості. Джерелом матеріалів для

такої розвідки послуговували фонди Подільської духовної консисторії, в яких містяться сповідні відомості церков Вінницького повіту за 1833 р. Матеріали зберігаються у Державному архіві Хмельницької області. [ДАХО. Ф.315. Оп.1. Спр.7391. Арк.206-210, 515-524, 567-573, 582-587, 594-603]. Завдяки даному документу вдалося практично скласти повний список мешканців сіл Коханівської волості Вінницького повіту.

Щодо загального характеру і змісту записів, які містяться у сповідних розписах церков вказаних сіл, відображається кількісний, віковий та соціальний стан родин, які у 1833 р. сповідувалися і причащалися у церквах, а також тих осіб, які з певних причин цього не зробили (зокрема, віддан у рекрути). Варто зазначити, що населення на той час поділялося на два стани: духовенство («Духовные и их домашние») та поселення або селяни та їх домашні (поселение (крестьяни) и их домашние) [ДАХО. Ф.315. Оп.1. Спр.7391. Арк. 515-524, 582-587, 594-603]; в селах Гуменне та Коханівка населення поділялося на три стани: духовенство («Духовные и их домашние»), дворяни та члени їх сімей («Дворяне и их домашние») або шляхтичі та їх домашні («Шляхетные и их домашние»), поселення або селяни та їх домашні (поселение и их домашние) [ДАХО. Ф.315. Оп.1. Спр.7391. Арк.206-210, 567-573].

Аналіз джерел та останніх досліджень. Багато розвідок і досліджень на тему проведено мовознавцями, лінвістами, істориками та іншими науковцями. Звернула увагу на проблему походження прізвищ у Юзвинській волості Вінницького повіту у своїй праці В. Гребеньова. Авторка стверджує, що у волості найбільше побутує прізвищ, основою яких служили особові імена, здебільшого з християнського календаря та прізвища утворені за родом заняття (професією). [Гребеньова, 2019] Загальний аналіз полтавської антропоніміки висвітлено у роботі Ю. Волошина. Дослідник аналізує персональні назви, зокрема імена, назви по-батькові, прізвища та прізвиська, які носили полтавці у другій половині XVIII ст. й з'ясовує, як і чим відрізнялися їхні найменування від сучасних [Волошин, 2015]. Інший автор – Ю. Легун, свою статтю присвячує формуванню і видозмінні масиву прізвищевих назв сіл Митинецької сільської ради Красилівського району Хмельницької обл. [Легун, 2010].

Досліджувана проблема знайшла висвітлення в науковій літературі. Так, зокрема, лексико-семантичні, мотиваційні та словотвірні особливості прізвищевих назв і прізвищ Центральної Хмельниччини XVII – XXI ст. висвітлено в праці О.Юцишиної [Юцишина, 2019]. О. Хвіщук у своїй роботі здійснює структурно-семантичне дослідження прізвищ жителів м. Нововолинська Волинської області [Хвіщук, 2017]. Загальні питання теорії прізвища, історію становлення цього феномену та специфіку функціонування родових назв в Українських Карпатах у своїй розвідці простежив П.Чучка [Чучка, 2005]. Антропонімія Нижньої Наддніпряни (надвеликолузький регіон) кінця XVI – початку XXI ст. є об'єктом дослідження І. В. Ільченко. [Ільченко, 2003]. Про виникнення, словотвір та поширення сучасних українських родових назв (прізвищ) йдеться в працях Ю.К. Редька. [Редько, 2007] Охарактеризовано прізвищеві назви на матеріалах Йосифінської та Францисканської метрик й укладено етимологічний словник у монографії І.Фаріон [Фаріон, 2001]. Стан вивчення української антропонімії в історичному аспекті досліджує М.Худаш, стверджує, що XIV—XVIII ст. – це період стабілізації формування сучасної української антропонімічної системи, досліджується власне ім'я як джерело формування українських прізвищ і прізвиस्क, підкреслюється важливість вивчення назв не тільки для гуманітарних наук, а й для повсякденної адміністративно-юридичної практики [Худаш, 1977].

Мета статті. У своїй статті автори ставлять за мету з'ясувати побутування та походження прізвищ Коханівської волості Вінницького повіту.

Виклад основного матеріалу. Джерелом матеріалів для розвідки послужили рукописні записи сповідних книг п'яти парафій (Гуменне, Козинці, Коханівка, Косаківка, Сивиківці), які зберігаються у Державному архіві Хмельницької області. Хронологія цих документів охоплює період 1833 року [ДАХО. Ф.315. Оп.1. Спр.7391. Арк.206-210, 515-524, 567-573, 582-587, 594-603]. У досліджуваних сповідних записах цих парафій вдалося ідентифікувати 450 прізвищевих назв. Вони виконували важливу роль у ідентифікації мешканців волості. За селянами в цей період уже були закріплені постійні родові прізвища. Як стверджує Ю.Редько, їх фіксація розпочалася ще наприкінці XVIII – початку XIX ст. [Редько, 1968: 34]

Семантика українських прізвищ, як вважають науковці, «відбиває різні сторони й умови життя народу – заняття, сімейний стан, фізичні та психічні ознаки, соціально-класовий устрій суспільства, тваринний і рослинний світ тощо» [Волошин, 2015].

У цій розвідці спробуємо проаналізувати виявлені прізвища за лексико-семантичними ознаками, взявши за основу класифікацію, запропоновану Ю.Редьком. Зокрема: 1. Прізвища, утворені від імен; 2. Прізвища, утворені від назви місця проживання чи походження; 3. Прізвища утворені від назви постійного місця заняття (професії); 4. Прізвища, утворені від індивідуальної ознаки (фізичні, психічні та інші властивості) їх першого носія прізвища [Редько, 1968:34].

Найбільшу групу у Коханівській волості становили прізвища, основою яких служили особові імена здебільшого з християнського календаря, де, як відомо, найбільше імен грецького, давньоєврейського та латинського походження. Наприклад: Кирилук від Кирило (гр.); Лукашук від Лука (гр.); Пилипенко, Пилипчик від Пилип (гр.); Стефанов від Стефан (гр.); Прокопчук від Прокіп (гр.); Сидоренко від Сидор (гр.); Микитючка, Микитюк від Микита (гр.); Марчук від Марк (гр.); Остапчук від Остап(гр.); Трофимчук від Трофим (гр.); Іванов від Іван (д.-євр.); Мусієнко від Мойсей, Мусій (д.-євр.); Михальчук, Михальчучка, Михайлов від Михайло (д.-євр.); Савчук, Савченко від Сава, Савелій (д.-євр.); Якимчук від Яким (д.-євр.); Хоменчучка, Хоменчук, Хоменчиха від Хома (д.-євр.); Матвійчук від Матвій (д.-євр.); Лук'янучка від Лук'ян (лат.); Максимчук від Максим (лат.); Гнатюк від Гнат (лат.); Павлушка від Павло (лат.) [ДАХО. Ф.315. Оп.1. Спр.7391. Арк.206-210, 515-524, 567-573, 582-587, 594-603].

Деякі імена ставали основою для кількох прізвищ, як-от Хома (д.-євр.) – Хоменчук, Хоменчучка, Хоменчиха; Михайло (д.-євр.) – Михайлов, Михальчук, Михальчучка тощо.

У селах Приборівка та Сиваківці побутувало прізвище Николайчук [ДАХО, Ф.315. Оп.1. Спр.7391. Арк. 594-603], в основі якого чоловіче ім'я в російському варіанті Николай, яке походить від давньогрецького імені Ніколаос [Болдирев, 2003:459]. У с.Пеньківка зустрічалося прізвище, в основі якого чоловіче ім'я польського походження, зокрема, Базлик від Базиль [Болдирев, 2003:114] й Штейнь, яке побутує у Польщі від гуцульського імені Штень й в українській мові є іменем Степан [Чучка, 2005:634] та прізвище, яке походить від хорватського чоловічого імені Spigo, Spirko й відповідає українській кальці імені Спиридон [Чучка, 2005:633].

У формуванні зафіксованих прізвищ значну роль відіграли чоловічі особові імена, а не жіночі. Жіночих виявилось лише 4: Гапчук від Гапка (гр.), Доміниха від Домна (лат.), Маріячук, Марущак від Марія (д.-євр.), Парасюк від Параска (гр.). Ю. Редько зазначає, що основами для творення українських прізвищ ставали найчастіше чоловічі імена, рідше – жіночі. Й стверджує, що від імені матері нащадки отримували прізвище лише в тих випадках, коли батько був невідомий або давно помер, чи виїхав, і весь тягар утримання сім'ї та виховання дітей несла мати, діти діставали прізвища від її імені. Наголошує й на тому, що назви, утворені від жіночих імен, могли стати не тільки прізвищами дітей, а часом і чоловіка, якщо дружина з того чи іншого погляду стояла вище від нього [Редько, 1968:36].

Наступними, рівними першій групі кількісно, були прізвища, які утворені за родом занять (професією), виду діяльності чи за соціальним станом. Це були назви, які чітко відрізняли окрему особу від її оточення [Редько, 1968:37]. Зафіксовані прізвища у Коханівській волості дають можливість уявити життя українців цього періоду в таких аспектах: зокрема, Військо (давні козацькі війська): Жура (військовий слуга, зброєносець); Козак (прізвище переходило на нащадків, зберігаючи пам'ять про невідомого предка-козака) [Родзевич, 1985:53]. Економічне життя України: а) промисловість: Мельник, Мельничук (власник млина, або той, хто працює у млині); Килимник, Килимчик (майстер, що виробляє килими); Олійник (той, хто добуває і продає олію); б) ремесло: Боднар, Бондар, Бондаренко, Бондаренчиха, Бондариха (майстер, що виробляє діжки, бодні); Гончар (майстер, що виготовляє посуд, різні вироби з глини) [Болдирев, 1982:628]; Коваль, Ковальчук (майстер, що виготовляє металеві предмети); Кравець, Кравчик, Кравчук, Кравчучка, (фахівець з пошиття одягу); Ткач (майстер, який виготовляє тканини на ткацькому верстаті); Швець, Шевчук, Шевчучка (майстер, що шиє взуття, чоботар); Кожутник (той, хто шиє кожухи); Колесник, Колісниченко (стельмах, майстер з виготовлення коліс), Стельмах (пращури-ремісники, які виготовляли вози, сани), Сницарчук (майстер з художнього різблення по дереву й карбування по металу) – очевидно, запозичення з польської мови; п. *spuserz*» [Болдирев, 2006:334], Гонта (майстер, що виготовляє дерев'яну черепицю); Столяр (деревообробне ремесло), Токарчук (ремісник, що займається обробкою металу, дерева та інших матеріалів способом обточування на токарному верстаті), в) рибальство й пасічництво: Рибаченко (людина, яка займається рибальством); Пасічник (людина, що займається бджільництвом), г) різні заробітки: Малярник, Муляриха (фахівець, що займається фарбуванням будов, споруд); Сторожук, Стороженко (людина, яка охороняє певні об'єкти), Возній, Фурман, Кучер (людина, яка править кінним екіпажем, найчастіше найманим; фурман) [Півторак, 2012:140]; Кухар (робітник, що готує їжу); Городнюк, Огородник (людина, яка займається городництвом). Церковне життя: церковнослужителі різного рангу представлені в таких прізвищах, як Гуменючка (ігуменя- церковна особа), Паламарчук (від слова паламар, церковний служитель, означає Паламарів син) тощо. Музиканти: Кобзар (бандурист), Музика тощо.

Прізвища, мотивовані назвами професій, несуть цінну інформацію про суспільно-політичне та економічне життя дослідженої території.

Третю групу становили прізвищеві назви, що походили від індивідуальних ознак перших носіїв. Частина цих ознак були зовнішніми, фізичними: колір волосся, зачіска, особливості зросту, будови та частин тіла, ходи, на бороду, вуса, на каліцтво або фізичні вади тощо. Наприклад: Багрій, Білоус, Білокурский, Рудичка, Черній, Кучерко, Лисанчук, Лисанчучка,

Висоцька, Горбатюк, Груденко, Довгаленко, Пальчук, Біловус, Дзюба (дівчина з обличчям, покритим вісою) [Родзевич, 1985:61], Косій, Кривій, Кривенко. Прізвище Білоус означало старе українське особове чоловіче ім'я прізвиськового походження. Його доіменне значення – той, хто має світлі або сиві вуса, тобто біловусий. З XVI – XVII ст. лексема в Україні виступає прізвищевою назвою [Чучка, 2011:55].

Прізвище могло також вказувати на психічні властивості, фізичні ознаки, вдачу, характер, поведінку, уподобання. Таке походження мали прізвища: Глухий, Швидкий, Дика (нетоваристська), Гримаручка, Гримарчук, Плутяк (лукава, хитра людина) [Півторак, 2012:456], Сопливий (недолугий), Манилик (той, хто вводить в оману [Болдирев, 1989:382], Байда (безтурботна людина, гульвіса, ледар [Болдирев, 1982:115].

Найменшу групу в Коханівській волості складають прізвища, що походять від назви місцевості або національності. Прізвища цієї групи можна поділити на дві підгрупи. До першої належать: а) які вказують на національне походження основоположника роду, зокрема Татарчук (татарин), Турчик (турок); б) утворені від назв давніх племен і етнографічних груп. Такими є: Бойко, Бойчук, Бойчучка (місцева назва українців, що живуть у Підкарпатті, тобто «горянин» - житель низовини Бойківщини. У Карпатах ім'я Бойко засвідчується з XVI ст., а з XVII фіксується й як прізвище) [Чучка, 2005:78], Поліщук (вихідці з Полісся), Мазуренко, Мазур (так називали населення Мазовша в Польщі, поляків Надсяння, а часом і покатоличених українців); в) які тільки загально вказували на місце, де хтось проживав (Польовий, Польова, Лановий). Друга група прізвищ, виникнення яких пов'язане з походженням першого носія, це прізвища, утворені від назви конкретного населеного пункту: Краковський (житель з м.Краків), Ільницький (містечко в Закарпатській обл.).

До цієї групи віднесем прізвище Стир, яке утворене від гідроніма (річка, яка протікає в межах Львівської, Волинської та Рівненської областей).

Частка цих прізвищ невелика, але вони демонструють перебіг міграційних процесів, що відбувалися у досліджуваному регіоні.

Вчені зазначають, що прізвища від топонімічної назви не завжди можна встановити з абсолютною впевненістю. Багато населених пунктів, від яких утворилися прізвища, сьогодні вже не існує, багато перейменовано, у багатьох випадках назва населеного пункту не збігається з прізвищем, бо в назві місцевості могли статися певні зміни, а прізвище зберегло давню форму [Редько, 1968:37]

У Коханівській волості зустрічаються прізвища, які не входять до основних чотирьох лексичних груп. Це прізвища, що відзеркалюють фауну України й світу та флори. Зокрема найменування, утворені від назв тварин: Кабан, Крися, Королик, Королиха, Кот, Котик, Лебедь, Заєць, Присач (губа тварини) [Болдирев, 2003:576]; птахів: Боцюн, Воронюк, Горобець, Зозуля, Кулик, Куличка, Кулинчик, Сорока, Драч; рослин: Грабошук, Грабар, Стеблецький; грибів: Печериця.

Є група прізвищ, що відображає назви страв і продуктів споживання: Книш, Ковбаса, Ковбасиха, Шпірко. Зокрема, прізвище Шпірко, яке побутувало в с.Пеньківка [ДАХО. Ф.315. Оп.1. Спр.7391. Арк.520-524] має декілька значень: походить від давньоруської назви страви «шпирь»; Ланцюг, яким прив'язують корову; від хорватського чоловічого імені Spiro, Spirko й відповідає українській кальці імені Спиридон [Чучка, 2005:633] назви знарядь праці: Куденко (означає кужіль, недоброякісне полотно льону [Болдирев, 1989:123], Плахотник; назви предметів домашнього вжитку – Гелета, Гелетиха (дерев'яна посудина, барило – запозичено з румунської мови) [Болдирев, 1982:492], Мішок.

В Коханівській волості побутували прізвища, які не відносяться до вищезгаданих груп. Наприклад: Цвигун (той, хто батожить, карає різками), Щетина (шерсть у диких тварин) [Півторак, 2012:506], Штейнь (з німецької мови - камінь).

Можемо підсумувати, що для власної ідентифікації жителі Коханівської волості використовували прізвища. Найбільшу групи серед них становили прізвищеві назви, в основі яких лежали особові чоловічі імена здебільшого з християнського календаря грецького походження (зафіксовано прізвища від чоловічих імен польського та хорватського походження й в російському варіанті). Зустрічається декілька прізвищевих назв, які утворені від жіночих імен.

Побутує значна кількість прізвищ, утворених за родом занять (професією). Вони демонструють різноманітність професій, ремесел, занять, які побутували у селах досліджуваного періоду й несуть цінну інформацію про суспільно-політичне та економічне життя краю й процеси, що відбувалися у виробничій сфері в означений період. Вважаємо, що побутування таких прізвищ були необхідними для селян й мотивовані назвами професій, які пов'язані з типовими для українців скотарством, землеробством, заготовленням лісу, обробкою металу й указують на ті професії чи заняття, які були необхідні в колективі людей: пошиття одягу, взуття, обробка зерна тощо.

Найменшу групу становлять прізвища, які походять за назвою населеного пункту, з якого він переселився.

Дослідження прізвищевої системи окремого регіону актуальне та важливе, адже прізвища містять інформацію не лише про його теперішнього носія, але фактично віддзеркалюють історію всього роду. Крім того, саме прізвища відбивають різні історичні процеси, що мали місце на даній території, особливості побуту, матеріальної і духовної культури, оточуючої природи, демографічні процеси, зв'язки з іншими народами.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Блажчук, Ю. І.** (2008). *Антропонімія Уманщини XVII – початку XXI ст. : автореферат дисертації кандидата філологічних наук: 10.02.01. Київ, Б.в. 22 с.*
- Болдирєв, Р.В.** (укл.) (1982). *Етимологічний словник української мови (в 7 т., Т.1). Київ: Наукова думка, 632 с.*
- Болдирєв, Р.В.** (укл.) (1989). *Етимологічний словник української мови (в 7 т. Т.3). Київ: Наукова думка, 552 с.*
- Болдирєв, Р.В.** (укл.) (2003). *Етимологічний словник української мови (в 7 т., Т.4). Київ: Наукова думка, 656 с.*
- Болдирєв, Р.В.** (укл.) (2006). *Етимологічний словник української мови (в 7 т., Т.5). Київ: Наукова думка, 704 с.*
- Волошин, Ю.** (2015). Полтавська антропоніміка. Які імена та прізвища носили полтавці в другій пол. XVIII ст. *Україна модерна. № 22. Режим доступу до статті: <http://uamoderna.com/md/voloshyn-antropnimika>.*
- Гребеньова, В. О.** (2019). Прізвищевий масив Гавришівської волості Вінницького повіту (на матеріалах Державного архіву Хмельницької області) *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія, вип.28, 75-80. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-28-75-80>*
- Гумецька, Л.** (1958). Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. Київ: Вид-во АН УРСР. 298 с.
- ДАХО** – Державний архів Хмельницької області.
- Єфименко, І. В.** (2003). *Українські прізвищеві назви XVI ст.* Київ: Наукова думка, 167 с.
- Залеський, А.М.** (1964). Спостереження над українськими прізвищами XVII ст. (на матеріалі інвентаря с.Перегінське) (Т.6.). *Дослідження і матеріали з української мови. Київ: Наукова думка. С. 133-145.*
- Ільченко, І. І.** (2003). Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини в її історичному розвитку (надвеликолузький регіон) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Дніпропетровськ, 2003. 18 с.
- Корнієнко, І.** Від прізвищ до прізвищ. Режим доступу до статті: http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=rm33_02.
- Легун, Ю. В.** (2010). Формування і видозміни масиву прізвищевих назв сіл Митинецької сільської ради. *Легенди з-під сивого Бужка: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Митинці, Хотьківці, Вереміївка і Заруддя Красилівського району на Хмельниччині.* Київ: Майстерня книги, С.159-162.
- Лісова, Л. О.** (2011). Прізвища Волині, мотивовані назвами кольорів. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки. Мовознавство, вип. 68-71.*
- Петренко, О.** (2008). Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності. Вінниця: ПП «Едельвейс і К». 56 с.
- Півторак, Г. П.** (укл.) (2012). *Етимологічний словник української мови (в 7 т., Т.6). Київ: Наукова думка, 568 с.*
- Редько, Ю. К.** (1968). Довідник українських прізвищ. Київ: Радянська школа. 216 с.
- Редько, Ю. К.** (2007). Словник сучасних українських прізвищ. Львів: Наукове т-во ім.Т.Шевченка. Т.1. А-М.2007. 720 с. Т.2. Н-Я. 2007. 721-1438 с.
- Родзевич, Н.С.** (укл.) (1985). *Етимологічний словник української мови (в 7 т. Т.2). Київ: Наукова думка, 572 с.*
- Фаріон, І. Д.** (2001). *Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником).* Львів: Літопис. 371 с.
- Хвіщук, О. В.** (2017). Структурно-семантичний аналіз прізвищ жителів м.Нововолинська Волинської обл. Луцьк. 275 с.
- Худаш, М. Л.** (1977) *З історії української антропонімії.* Київ: Наукова думка. 236 с.

Чучка, П. (2011) Слов'янські особові імена українців. Ужгород: Піра. 432 с.

Чучка, П. П. (2005). Прізвища закарпатських українців : Історико-етимологічний словник. Львів. 704 с.

Юцишина, Ю. (2019). Прізвищеві назви і прізвища Центральної Хмельниччини XVII-XXI ст. Вінниця. 294 с.

Валентина Гребенева

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Валерій Кононенко

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історических наук, професор (Україна)

**Фамильный массив Кохановской волости Винницкого уезда
(на материалах Государственного архива Хмельницкой области)**

Аннотация. Целью статьи является выяснение бытования и происхождения фамилий Кохановской волости Винницкого уезда. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, индукции, дедукции, обобщения, описания) и специально-исторических (историко-типологического, историко-системного, количественного) методов с принципами типоризма, системности, научности. Для выяснения происхождения отдельных фамилий применен прием этимологического анализа. **Научная новизна** работы заключается в том, что авторы впервые, на основе анализа материалов исповедальных ведомостей пяти парафий в качестве источника, раскрывают массив фамилий сел Гуменне, Кобыльня, Козинцы, Королевка, Косаковка, Кохановка, Александровка, Пеньковка, Приборивка, Сиваковцы, которые состоянием на 1.01.1869 г. входили в данную волость. Хронология документов охватывает период 1833 года. **Выводы.** С обрабатываемых материалов исповедальных ведомостей подтверждается, что жители Кохановской волости для собственной идентификации использовали фамилии. Наибольшую группу среди них представляли фамильные названия, в основе которых лежали личные мужские имена из христианского календаря греческого происхождения (зафиксированы фамилии от мужских имен польского и хорватского происхождения, а также, и в русском варианте) и за родом занятий (профессией). Наименьшую группу составляют фамилии, которые происходят от названия местности. Исследование фамильной системы отдельного региона актуально и важно, ведь фамилии содержат информацию не только о его нынешнем носителе, но и фактически отражают историю всего рода. Кроме того, именно фамилии отбивают разные исторические процессы, которые имели место на данной территории, особенности быта, материальной и духовной культуры, окружающей природы, демографические процессы, связи с другими народами.

Ключевые слова: фамилия, фамильный массив, антропоним, Кохановская волость.

Valentyna Hrebenova

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynsky State Pedagogical University,
PhD (History), Senior Lecturer (Ukraine)

Valerii Kononenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

**The abundance of surnames of Kokhanivska Volost in Vinnytsia District
(based on the materials of the State Archives of Khmelnytskyi Region)**

Abstract. The purpose of the article is to clarify the origin of the surnames of Kokhanivska Volost in Vinnytsia District. **The methodology of the research** is based on the combination of both general scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction, generalization, description) and special-historical methods (historical-typological, historical-systemic, quantitative) with the principles of historicism, systematicity, scientific. Etymological analysis was used to find out the origin of individual surnames. **Scientific novelty** is that the authors, for the first time, revealed the names of the villages of Humenne, Kobylnia, Kozyntsi, Korolivka, Kosakivka, Kokhanivka, Oleksandrivka, Penkivka, Pryborivka, Syvakivtsi based on the analysis of the materials of the five parishes which were included in this parish as 01.01.1869. The chronology of the documents covers the period 1833. **Conclusions.** The obtained materials of the confessional books have

indicated that the residents of Kokhanivska Volost used their own surnames for their own identification.

That the largest group was made up of surnames, which were the basis of personal names, mostly they originated from the Christian calendar, which consists of the names of Greek, Hebrew and Latin origin, and in particular there were surnames based on male names of Polish and Croatian origin, and in Russian version; as well as the surnames formed by occupation (profession).

The study of the surname system of a particular region is relevant and important, since surnames contain information not only about its current medium, but actually reflect the history of the whole family. In addition, the very names reflect the various historical processes that took place in this territory, peculiarities of life, material and spiritual culture, the surrounding nature, demographic processes, connections with other peoples.

Key words: surname, abundance of surnames, anthroponym, Kokhanivska Volost.

References:

- Blazhchuk, Yu. I.** (2008). Antroponimiia Umanshchyny XVII – pochatku XXI st: avtoref. kand. filoloh. nauk: 10.02.01. [Anthroponymy of Uman Region XVII - beginning of XXI century]. Kyiv, B. v. 22 s. [in Ukrainian].
- Boldyriev, R.V.** (ukl.) (1982). Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy (V 7 t., t.1. [Etymological dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka, T.1. 632 s. [in Ukrainian]
- Boldyriev, R.V.** (ukl.) (1989). Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy (V 7 t., t.3. [Etymological dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka, T.3. 552 s. [in Ukrainian]
- Boldyriev, R.V.** (ukl.) (2003). Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy (V 7 t., t.4. [Etymological dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka, T.4. 656 s. [in Ukrainian]
- Boldyriev, R.V.** (ukl.) (2006). Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy (V 7 t., t.5. [Etymological dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka, T.5. 704 s. [in Ukrainian]
- Chuchka, P. P.** (2005). Prizvyshcha zakarpatskykh ukrainsiv: Istoryko-etymolohichnyi slovnyk [Names of Transcarpathian Ukrainians: A Dictionary of History and Etymology]. Lviv: Svit. 704 s. [in Ukrainian]
- Chuchka, P. P.** (2011). Slovianski osobovi imena ukrainsiv [Slavic personal names of Ukrainians]. Uzhhorod: Lira. 432 s. [in Ukrainian]
- DAVO** – Derzhavnyy arkhiv Vinnyckoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- Efimenko, I. V.** (2003). *Ukrainski prizvishchevi nazvi XVI st.* [Ukrainian surnames of the XVI century]. Kyiv: Naukova dumka. 167 s. [in Ukrainian]
- Farion, I. D.** (2001). *Ukrainski prizvyshchevi nazvy Prykarpatskoi Lvivshchyny naprykintsy XVIII – pochatku XIX stolittia (z etymolohichnym slovnykom)* [Ukrainian surnames of the Carpathian Lviv Region at the end of the XVIII – the beginning of the XIX century (with etymological dictionary)]. Lviv: Litopys, 371 s. [in Ukrainian]
- Hrebenova, V.O.** (2019). Prizvyshchevyi masyv Havryshivkoi volosti Vinnytskoho povitu (na materialakh Derzhavnoho arkhivu Khmelnytskoi oblasti) [The abundance of surnames of Havryshivka Volost in Vinnytsia District (based on the materials of the State Archives of Khmelnytskyi Region)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M.Kotsiubynskoho. – Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mikhail Kotsyubynsky. Serii: Istorii, vyp. 25.* 228-232. [in Ukrainian].
- Humetska, L. L.** (1958). Narys slovotvorchoi systemy ukrainskoi aktovoi movy XIV – XV st. [Sketch of the word-forming system of the Ukrainian act language of the XIV - XV centuries]. Kyiv: Vyd-vo AN URSS, 1958. 298 s. [in Ukrainian].
- Ilchenko, I. I.** (2003). Antroponimiia Nyzhnoi Naddnyprianshchyny v yii istorychnomu rozvytkovi (nadvelykoluzkyi rehion): avtoref. dys. kand. filol. nauk: 10.02.01. [Anthroponymy of the Lower Dnieper Region in its historical development. Dnipropetrovsk. 18 s. [in Ukrainian]
- Khudash, M. L.** (1977). *Z istorii ukrainskoi antroponimii* [From the History of Ukrainian Anthroponymy]. Kyiv: Naukova dumka. 236 s. [in Ukrainian]
- Khvishchuk, O. V.** (2017). Strukturno-semantychnyi analiz prizvyshch zhyteliv m. Novovolynska Volynskoi obl. [Structural-semantic analysis of the names of residents of Novovolynsk, Volyn Region]. Lutsk. 275 s. [in Ukrainian]
- Korniienko, I.** (n. d.). Vid prizvysk do prizvyshch [From nicknames to last names]. Retrieved from http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/ridna_mowa_uk/index.php?page=rm33_02. [in Ukrainian]
- Lehun, Yu. V.** (2010). Formuvannia i vydozminy masyvu prizvyshchevykh nazv sil Mytynetskoi silskoi rady [Formation and alteration of the abundance of surnames of villages of Mytynets village council]. *Lehendy z-pid syvoho Buzhka: pryroda, arkeolohiia, istoriia, etnohrafii ta folklor sil Mytyntsi, Khotkivtsi, Veremiivka i Zaruddia Krasylivskoho raionu na Khmelnychchyni.* Kyiv: Maisternia knyhy, 2010. S. 159-162. [in Ukrainian]

- .....
- Lisova, L. O.** (2011). Prizvyshcha Volyni, motyvovani nazvamy koloriv [The names of Volyn, motivated by the names of the colors]. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. – Scientific Bulletin of Volyn National University named after Lesya Ukrainka. Seriya: Filolohichni nauky. Movoznavstvo, vyp. 68-71.* [in Ukrainian]
- Petrenko, O.** (2008). Istoriiia administratyvno-terytorialnoho ustroiu Vynnychchyny vid naidavnishykh chasiv do suchasnosti [History of the administrative-territorial structure of Vinnitsa Region from ancient times to the present]. Vinnytsia: PP «Edelveis i K». 56 s. [in Ukrainian]
- Pivtorak, G. P.** (ukl.) (2012). Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy (V 7 t., t.6. [Etymological dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka, T.6. 568 s. [in Ukrainian]
- Redko, Yu. K.** (1968). Dovidnyk ukrainskykh prizvyshch [Guide of Ukrainian surnames]. Kyiv: Radianska shkola. 216 s. [in Ukrainian]
- Redko, Yu. K.** (2007). Slovnyk suchasnykh ukrainskykh prizvyshch [Dictionary of modern Ukrainian surnames]. Lviv: Naukove t-vo im.T.Shevchenka. T.1. A-M. 720 s. T.2. N-Ya. 721-1438 s. [in Ukrainian]
- Rodzevych, N. S. (ukl.)** (1985). Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy (V 7 t., t.2. [Etymological dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka, T.2. 572 s. [in Ukrainian]
- Voloshyn, Yu.** (2015). Poltavska antroponimika. Yaki imena ta prizvyshcha nosyly poltavtsi v druhii pol. XVIII st. [Poltava anthroponymy. What are the names of Poltava in the second half XVIII century]. *Ukraina moderna – Ukraine is modern. № 22.* Retrieved from <http://uamoderna.com/md/voloshyn-antroponimika>. [in Ukrainian].
- Yutsyshyna, Yu.** (2019). Prizvyshchevi nazvy i prizvyshcha Tsentralnoi Khmelnychchyny XVII-XXI st. [Family names of the Khmelnytskyi Region of the XVII-XXI centuries]. Vinnytsia. 294 s.
- Zaleskyi, A. M.** (1964). Sposterezhennia nad ukrainskymy prizvyshchamy XVII st. (na materialii s.Perehinske) [Observations on the Ukrainian names of the XVII century (by the material of the village of Perehinske)]. *Doslidzhennia i materialy ukrainskoi movy. Kyiv, T.6. S. 133-145.* [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 07.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 18.02.2020 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930.253(477)«1917/1921»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-31-119-127>**Ігор Кушко**Комунальний заклад вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж»,
викладач (Україна)e-mail: ihorkyshko90@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3803-1809>**Руслан Прилипко**Донецький національний університет імені Василя Стуса,
кандидат історичних наук, старший викладач (Україна)e-mail: rus.prilipcko@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9287-4412>**Перші кроки Директорії у грудні 1918 – січні 1919 рр. за спогадами діячів української революції**

Анотація. Мета статті. Державотворчі процеси в роки Української революції 1917 – 1921 рр. відбувалися у складних умовах. Активні учасники тогочасних подій залишили значну кількість спогадів, у яких відображали особистісне ставлення до подій, до державних діячів та роботи державних органів. Автори, на основі спогадів, щоденників, синтетичних праць історико-мемуарного характеру поставили за мету охарактеризувати роботу Директорії у перші місяці її створення. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні структурно-функціонального аналізу, порівняльно-історичного та порівняльно-правового методу. Автори дотримувалися у дослідженні принципів історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи порівняльно-історичні та порівняльно-правові методи, автори аналізують спогади голів Директорії, прем'єр-міністрів і рядових службовців української-революції 1917 – 1921 рр. та аналізують їх ставлення до перших місяців роботи Директорії. Авторами також показано основні недоліки у роботі державного органу. **Висновки.** На думку авторів, на роботу Директорії вплинули постійні суперечки її членів. Особливо помітними вони були між В. Винниченком і С. Петлюрою, які боролися за вплив на державний орган. Між цими лідерами були кардинальні розбіжності у напрямках розбудови держави соціалістичної чи європейської моделі. На державотворчі процеси також вплинули чвари між військовою і цивільною адміністрацією, що призводило до постійних конфліктів. Військові не завжди виконували вказівки Директорії. Окрім того, через нестачу кваліфікованих працівників на посади у цивільних та військових адміністраціях часто призначалися недобросовісні виконавці. Утім, чи не найбільшою шкоди державотворчим процесам завдала нечітка державницька політика. Закони видавалися із запізненням, громадяни не завжди були проінформовані про роботу Директорії. За короткий час вона втратила свою популярність і підтримку громадян.

Ключові слова: мемуари, щоденники, Директорія, державні діячі, державницька політика, державний орган.

Постановка проблеми. Політичні діячі періоду Української революції 1917 – 1921 рр. залишили велику кількість спогадів, щоденників, синтетичних¹ праць історико-мемуарного характеру щодо революційних подій та побудови держави. Вони не позбавлені суб'єктивних, особистісних оцінок авторів, проте є цінним джерелом щодо осмислення як причин поразок державотворчих процесів, так і для аналізу тогочасних політичних процесів та ролі конкретних діячів Української революції. Аналіз цих історичних джерел сприяє встановленню хронології подій, доведенню історичних фактів та подоланню історичних міфів щодо революції 1917 – 1921 рр.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Авторами дослідження зроблена чи не перша спроба оцінки роботи Директорії у перші місяці її роботи, як державного органу, за спогадами державних діячів Української революції. У роботі використано мемуари, спогади, щоденники таких політичних, державних та військових діячів, як: М. Ковалевського [Ковалевський, 1960], М. Галагана [Галаган, 2005], Д. Дорошенка [Дорошенко, 1969], В. Андрієвського

¹ Синтетичні праці історико-мемуарного характеру – праці, в яких поєднувалися елементи історичного дослідження мемуарів, публіцистики і, навіть, белетристики.

[Андрієвський, 1923], М. Шаповала [Шаповал, 1958], І. Мазепи [Мазепа, 2003], М. Омелянович-Павленко [Омелянович-Павленко, 2007], Є. Коновальця [Коновалець, 1928], Д. Донцова [Донцов, 1954], Є. Чикаленка [Чикаленко, 2011], В. Винниченка [Винниченко, 1920], Б. Мартоса [Мартос, 1958]. У сучасній українській історіографії обмаль досліджень, присвячених саме цій проблематиці. Серед загальних слід відзначити праці таких авторів: О. Копиленко [Копиленко, 1997], М. Копиленко [Копиленко, 1997], П. Гай-Нижник [Гай-Нижник, 2013], Д. Яневський [Яневський, 2003], В. Яблонський [Яблонський, 2001], М. Стопчак [Стопчак, 2013], В. Пархоменко [Пархоменко, 2019], Р. Пиріг [Пиріг, 2009].

Мета статті: показати ставлення політичних діячів української революції 1917 – 1921 рр. до Директорії як державного органу влади. Автором використовувалися мемуари виключно державних діячів відповідного періоду: членів Директорії, прем'єр-міністрів так і звичайних державних службовців.

Виклад основного матеріалу. Посаду міністра земельних справ в урядах С. Остапенка, Б. Мартоса, І. Мазепи доби Директорії УНР займав Ковалевський Микола Миколайович. Він був політичним діячем, публіцистом, поетом. У 1920 р. виїжджає за кордон, де опубліковує свої мемуари.

М. Ковалевський у своїх мемуарах дав характеристику кожному члену Директорії: «До неї належав Володимир Винниченко, який за часів Української Центральної Ради був першим головою Генерального Секретаріату і прем'єр-міністром, Симон Петлюра, який тримав у своїх руках команду Республіканської армії і був її Головним Отаманом, Федір Швець, учений геолог, якого висунула на це становище Всеукраїнська Селянська Спілка, Андрій Макаренко, який визначився ще під час першого революційного періоду, як організатор українських залізничників і суддя Панас Андрієвський, який був провідником так званої партії соціалістів-самостійників і тримав зв'язок з правим крилом українського суспільства» [Ковалевський, 1960 : 534]. Він наголошує, що відбувалися постійні суперечки між С. Петлюрою та В. Винниченком, що позначилося на ефективній роботі державного органу: «Як я вже згадував, у Києві утворилось два осередки державної влади. Легальним і явним осередком була Директорія та уряд. Другим, так би мовити, закулісовим осередком влади були наші вищі військові кола з Головним Отаманом Симоном Петлюрою на чолі. Вищі наші старшини були тієї думки, що поки не наступлять нормальні умови, себто поки не устabilізується ситуація на західних і північних кордонах України, вони мають право впливати на біг державних справ і творити, так би мовити, диспозиційний осередок, який може функціонувати значно швидше, аніж бюрократична машина уряду й Директорії» [Ковалевський, 1960 : 537]. Такі самі зауваження до роботи Директорії ми находимо у спогадах Є. Коновальця. [Копиленко, 1997 : 122].

М. Ковалевський доводить, що Директорія стала державним органом після того, як на Трудовому Конгресі було прийнято постанову про неї. За якою вона стала верховним органом влади і мала здійснювати свою владу до моменту скликання наступних парламентських виборів: «... постанову про Директорію як верховний орган влади. На підставі цієї постанови Директорія мала здійснювати свою владу аж до переведення нормальних парламентарних виборів на підставі конституції.» [Ковалевський, 1960 : 534].

Під час Української революції обіймав посаду міністра закордонних справ в Українській державі Дорошенко Дмитро Іванович – політичний діяч, дипломат, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф. Його мемуари є цінним історичним джерелом, саме тому автор поєднав його діяльність як державного діяча, історика і мемуариста, що надає його спогадам високої достовірності. У них він критично ставився до роботи Директорії і надав цінну інформацію про її роботу в перші два місяці існування. По-перше, уряд не мав авторитету серед народу: «Дивлячись збоку, справді не можна було не прийти до висновку, що новий лад довго не вдержиться. Влада не мала авторитету .... Отже й Директорія, викликавши цього духа деструкції, не могла вже дати собі з цим ради. Та армія, що так легко й швидко зібралася в її руках в листопаді, ще легше й швидше розлетілась і розтанула, коли головна мета – повалення Гетьмана – була досягнута.» [Дорошенко, 1969 : 398]. По-друге, скинувши уряд Гетьмана, по всій території Української Народної Республіки панувала анархія, і у провінціях люди чекали приходу більшовиків: «Приїжджі з провінції оповідали, що там шириться повна анархія і всі ждуть приходу большевиків.» [Дорошенко, 1969 : 399]. По-третє, витрачалися величезні кошти на цькування прихильників уряду Гетьмана, що призвело до виїзду з території УНР «свідомих українців»: «Нова влада почала з того, що одним почерком пера позвільняла з посад усіх урядовців, призначених за Гетьмана [Дорошенко, 1969 : 399].... Я вже тільки що говорив, що серед українського громадянства запанувала якась «тяга» закордон: хто тільки міг, старався записатись до якоїсь дипломатичної місії й виїхати.» [Дорошенко, 1969 : 400]. По-четверте, влада Директорії була маріонеткова в руках лівих партій: «Верховна влада, здійснена в Директорії з п'яти осіб, випадково зведених до купи, і з Ради Народніх Міністрів, опилалась

іграшкою в руках лівих партій, що почали боротись між собою за перевагу.» [Дорошенко, 1969 : 400].

У період Директорії УНР Галаган Микола Михайлович обіймав посаду комісара Міністерства військових справ. Очолював надзвичайну дипломатичну місію Директорії УНР в Угорщині. Під час української революції був політичним діячем, членом Української Центральної Ради, працював у департаменті загальних справ міністерства народного здоров'я був членом Українського національного Союзу, брав безпосередню участь у поваленні уряду П. Скоропадського.

У своїх спогадах акцентує увагу на суперечках між цивільною і військовою адміністрацією. Так, М. Галаган вважає, що «Директорія розділилась: цивільна частина Директорії мала приїхати вже скоро, а військова ц. т. Головний Отаман, мала прибути пізніше, окремо від інших.» [Галаган, 2005 : 398]. Він дає важливу інформацію про роботу міністерства народного здоров'я, а саме те, що з перших днів приходу нової влади міністерство зовсім не працювало за призначенням, керівники мінялися і не виконували своїх прямих обов'язків: «Дуже недовгий час довелось нам служити під керівництвом нового міністра, бо він скоро нас покинув. Ми не відчули й не пізнали на собі ні позитивних, ні негативних особливостей нового керівництва, бо наш новий міністр систематично не урядував, приходив до міністерства наворотами на короткий час, а потім скоро відходив по якихось справах. Найважливіше розпорядження нового міністра, яке я особисто одержав, був наказ справити нове гарне умеблювання для його кабінету. Справили і поставили те умеблювання, але на ньому новий міністр уже не урядував, бо зовсім несподівано для нас скоро від'їхав до Парижа.» [Галаган, 2005 : 400]. Не було чітких кроків у державному будівництві УНР. Відбувся розкол в УСДРП щодо подальшого розвитку країни. Директорія не мала чіткої міжнародної політики: «Сусідство совітсько-комуністичної Москви відбивалось на житті України не тільки тим, що звіди постійно загрожувала небезпека оружного нападу на Україну ... що різні круги по-різному оцінювали те явище. ... VI конгрес УСДРП 10 січня 1919 р. Тут уже цілком виразно визначилась різниця в поглядах двох течій. На чолі правішої стояв М. Порш і В. Винниченко, а ліву течію заступали М. Ткаченко і А. Пісоцький; середню позицію займала група делегатів на чолі з І. Мазепою. Конгрес скінчився, в суті, перемогою середньої течії, до якої прилучилась і правіша.» [Галаган, 2005 : 401].

Під час революції Андрієвський Віктор Никанорович був Полтавським губернським комісаром народної освіти. З приходом більшовиків до Полтави виїхав до Галичини, де керував продовольчим департаментом Державного секретаріату харчових справ ЗУНР. У його мемуарах знаходимо інформацію про роботу Директорії. З приходом її до влади вона не мала на кого опертись, якщо на початковому етапі українці підтримували владу, то через деякий час вони від неї відмовлялися. За непослідовні кроки і нечітку державницьку політику роботу Директорії почали критикували: «Вона не мала на кого опертись. Слова про «народ», «трудовий народ» і т. п. нічого нікому не говорили, і хоч у своїх відозвах Директорія раз-у-раз їх уживала і до «народу» апелювала, ширші маси ставилися мляво й байдуже до таких покликів, бо не знали певно, що то власне значить оте слово «народ?»» [Андрієвський, 1923 : 3]. В. Андрієвський негативно ставився до С. Петлюри і В. Винниченка через їхню неспроможність керувати державою: «Нездарність їх обох я добре знав. Знав, що й до ніякої державно-будівничої роботи вони непридатні. Не думав я також, щоб недавня минувшина наша чого навчила їх, бо наших соціалістів московського виховання навіть могила не навчить – в тім я свято переконаний і до сьогодні!» [Андрієвський, 1923 : 11]. Очевидець української революції негативно відносився до призначень державних службовців на посади комітетів і комісарів, бо вони займалися грабінництвом і мародерством: «Знаєте, ми, багатші козаки, збиралися було допомогти Директорії по ширости усім, чим тільки можемо. ... Та хіба за такою владою можна нам іти, коли вона знова нас обьявила непевними і непотрібними людьми, а наше майно ми мусимо віддавати як і раніше шляхом усяких «реквізицій», «конфіскацій» і простого грабіжу?... Знова по селах понастановлювано комітети «беднейших», знов розбишаки й конокради поставали на чолі отих комітетів, «беднейші» відбирають у нас зброю і конфіскують хліб, свиней, овес, солому» [Андрієвський, 1923 : 14]. Критикував Директорію за нечіткі кроки у державницькій політиці: «Нерішучість, незнання, на яку ступити, нашої «демократії» в центрі, давалася відчувати і в нас у провінції. Такі акти, як уже згаданий мною маніфест про Трудовий Конгрес, збивали з пантелику й нашу бідну провінційальну «демократію»! Так добре почата справа з Національним Союзом заохотила було полтавських соціалістів і до дальшого співділання з українською «буржуазією» ...» [Андрієвський, 1923 : 28].

Активним учасником протигетьманського повстання був Шаповал Микита Юхимович. З приходом до влади Директорії був міністром земельних справ в уряді В. Чехівського. У його спогадах знаходимо детальну підготовку антигетьманського повстання, а також вибори членів Директорії [Шаповал, 1958 : 66 – 67]. Зроблено детальний опис роботи Ради Міністрів і його членів, що є важливим для бачення того, як працювала державна машина після перемоги

Директорії. Автор наголошує, що всі закони, які вони напрацювали в Раді Міністрів, були ухвалені Директорією і затверджені Трудовим Конгресом: «Другою великою подією було проголошення нових законів: закону про ліси 7 січня і закону про землю 8 січня. Почуваю себе й досі гордим і щасливим, що на мою долю припала велика честь виробляти ці закони, як прийняті нашою Радою Міністрів, так і ухвалені Директорією і згодом одногосно стверджені Трудовим Конгресом України.» [Шаповал, 1958 : 71]. М. Шаповал наголошує, що в складі Директорії відбувся розкол між цивільною і військовою адміністрацією. Військові хотіли примиритися з Антантою і йти війною проти Росії, а цивільна на порозуміння з Москвою: «Але українська політика розкололася. Частина військових начальників взагалі була проти всякого порозуміння з Москвою, а навпаки за порозуміння з Антантою і за війну проти большевизму, навіть взагалі проти соціальної революції.» [Шаповал, 1958 : 66 – 74].

Під час української революції Мазепа Ісаак Прохорович обіймав посаду керівника уряду Української Народної Республіки періоду Директорії. Державотворчі процеси бачив із середини. Негативно ставився до державницької політики Директорії на початковому етапі, наводячи приклади з її роботи в Одесі: «Саме в цей час (10 грудня) українські війська зайняли Одесу. Тільки невелика частина міста залишилась в руках російських добровольців. Українці мали повну можливість поширити свою владу на ціле місто. Але Директорія, в зв'язку зі своїми переговорами з Енно, заборонила ворожі кроки проти добровольців, яких протегували французи. Наслідком цього рішення українським військам довелося незабаром зовсім залишити місто.» [Мазепа, 2003 : 71]. У січні 1919 р. у складі Директорії почався розкол. За мемуарами І. Мазепа можна виділити дві складові розколу: по-перше, члени діючої верхівки не могли обрати єдиний зовнішньополітичний вектор між Антантою і Радянською Росією: «В уряді Директорії йшла боротьба між двома напрямками: одні стояли за порозуміння з Антантою, другі – за союз з Москвою.» [Мазепа, 2003 : 74]; по-друге, нечітка державницька політика, що призвела до розколу у військах армії УНР; це можна прослідкувати за виступами і державними кроками В. Винниченка, який, як політик, жив хвилими настроями й не мав сталого погляду на державні справи. Можна також простежити, що голова Директорії і голова уряду по-різному дивилися на основні кроки державного будівництва: «Але політика Директорії не об'єднала українських національних сил: вона викликала опозицію як з права, так і зліва. Вже на початку січня, через незадоволення політикою Директорії, збільшувалася одна з найбільших повстанських груп під командою отамана Григор'єва на Херсонщині. Слідом за цією групою Дніпровська дивізія, що була розташована в Святошині біля Києва, стає в опозицію до Директорії і під проводом отамана Зеленого самочинно вирушає до Трипілля, де оголошує совітські гасла [Мазепа, 2003 : 76]. ... Виявилось, що голова Директорії й голова уряду по-різному дивилися на основні завдання української політики.» [Мазепа, 2003 : 79]. У січні 1919 р., робота Директорії була паралізована. Українська політична еліта розділилася на три табори у розбудові держави: перші хотіли продовження політики Директорії, другі хотіли встановлення диктатури пролетаріату, треті – диктатуру військових: «Ніхто не знав, яка політика Директорії. [Мазепа, 2003 : 80]. Зазначив, що серед українського суспільства є три напрямки, а саме: за продовження дотеперішньої політики Директорії, за встановлення диктатури пролетаріату й за диктатуру військову, отже бажано обмінятися думками та зайняти якусь спільну лінію.» [Мазепа, 2003 : 81].

З приходом до влади Директорії, Михайло Володимирович Омелянович-Павленко (український військовий діяч, генерал-полковник армії УНР) займався розбудовою Збройних сил України. У його мемуарах, що збереглися до наших часів, він не давав ніяких політичних характеристик роботі Директорії: «Не думаю подавати тут свої оцінки цієї події – історія дасть свій присуд» [Омелянович-Павленко, 2007 : 109]. М. Омелянович-Павленко, завершуючи свої спогади, написав такі слова, що найкраще показало політичну діяльність Директорії у грудні 1918 р.: «політики доброї волі були ще у нас рідким явищем. Зусилля їх розбились об наші смертельні гріхи: заздрість, персональну амбітність, ... зловживання друкованим словом, – гріх може найбільший при низькій політичній освіченості мас, – нерозуміння лідерами того, що давати складні завдання масам, які щойно починають жити політично, рівнозначно навмисному розбиттю сил ... невиправиме фантазування і будівництво справ на підставі знаменитого прислів'я: «якось то буде», що мені особисто доводилось чути від найвідповідальніших наших політиків» [Омелянович-Павленко, 2007 : 106].

Одним із будівничих української армії періоду Директорії був Коновалець Євген Михайлович (військовий і політичний діяч, полковник армії Української Народної Республіки, комендант Української військової організації, голова проводу українських націоналістів, голова Організації українських націоналістів). У мемуарах, які дійшли до нашого часу, негативно відносився до державницьких кроків у Директорії, а саме до розбудови армії. Був противником тотальної мобілізації. Стверджував, що в той період не було достатньої кількості фахових офіцерів, що призвело до низької військової підготовки у сформованих військових формуваннях,

що в подальшому призвело до «отаманщини»: «Для планового переведення мобілізації не мала Директорія відповідного апарату, не було відповідної кількості старшин і підстаршин, не було теж налагоджене діло озброєння та омундуровання. Січові Стрільці заступали тоді думку, що наслідком такої загальної мобілізації потворяться дуже скоро незорганізовані та нездисципліновані частини, які, полишені на самих себе, будуть готові на всякі самочинні виступи. Дальшим важним аргументом проти оголошення загальної мобілізації» [Коновалець, 1928 : 16 – 17]. Наголошує Є. Коновалець на тому, що Директорія була розділена і не було одноставного погляду з того чи іншого питання: «Навпаки, кожний з членів Директорії, крім Винниченка, старався створити собі свою власну військову частину, на яку міг би спиратися, як на свою гвардію. Небіжчик Петлюра, змагаючись з Винниченком за значіння й впливи в Директорії та Українській Народній Республіці, грішив деколи у відношенні до війська.» [Коновалець, 1928 : 18]. Через нечіткі політичні кроки Директорії, негативно позначилося на армії і суспільстві: «Тим часом кожний день неясности й непевности погано відбивався з одного боку на тактиці незорієнтованих виконавчих органів київської влади, з другого – на настроях війська. Політика хитань між крайностями – від московських большевиків до французьких генералів – підірвала авторитет Директорії та впливала на всіх дуже деморалізуючо» [Коновалець, 1928 : 20].

Під час української революції Донцов Дмитро Іванович (політичний діяч, літературний критик, теоретик та ідеолог українського націоналізму) очолив Українське телеграфне агентство і Державне бюро преси, був керівником пресової та інформаційної місії у Берліні. У його спогадах, які дійшли до нас, є цікава інформація про роботу Директорії у грудні 1918 – січень 1919 рр.. Він занотував, що в кінці грудня у складі Директорії почався розбрат. Недосвідчених політиків ставили на державні посади. Міністром закордонних справ поставили людину, яка не знала жодної іноземної мови і за кордоном не була: «В колах Директорії – безлад і прострація. Винниченко грозить відходом. Експансивний Швець хоче або застрілитися, або когось застрілити. Невідомо чи встані Петлюра опиратися Винниченкові. ... На міністрів призначено хлопчаків, або туманів. Міністр закордонних справ, Чехівський, не знає ні одної чужої мови, поза Україною ніде не бував.» [Донцов, 1954 : 95].

З початком української революції 1917 – 1921 рр. Чикаленко Євген Харламович був одним із ініціаторів скликання Центральної Ради. Участь у політичній діяльності не брав. За спогадами Є. Чикаленка Директорія почала впроваджувати політику українізації, що призвела в місті до негативних наслідків, оскільки на той час воно було російськомовне. За такої політики підняла боротьбу з ь та ы: найгостріше заказано, щоб втри дні всі російські вивіски, написи, як державні, громадські, так і приватні, було знято, а через два тижні почеплено, з грамотно написаними українськими. Піднялась в городі суєта, повна комізму і драматизму: робочі і матеріал надзвичайно дорогі, люди не знають укр. мови, бігають, шукають знавців і всі кленуть, проклинають українську владу, бажаючи їй швидше згинуть.» [Чикаленко, 2011 : 238]. У своїй політиці вона опиралася на неблагонадійних елементів, а треба було залучати дрібну буржуазію. Вона була б надійною опорою новоствореної держави: «Замість того, щоб опертись на дрібну буржуазію, яка в Україні самий надійний клас, Директорія, так як і Ц. Рада, хоче спертись на анархічну голоту, яка здатна тільки руйнувати державу, а не будувати ... А через те скрізь по селах і городах грабежі, розбої, повна анархія; армія не слухає своїх начальників;» [Чикаленко, 2011 : 239]. Директорія за словами Є. Чикаленка не розбудувала чіткої системи державного апарату, наслідком стала анархія і «отаманія»: «Вони в селах верховодять, хоч їх і значна меншість, бо користуються одсутністю влади на місцях» [Чикаленко, 2011 : 243].

Активним учасником української революції був Винниченко Володимир Кирилович, за що неодноразово переслідувався. Під час української революції був членом Центральної ради, очолював Генеральний секретаріат, був генеральним секретарем внутрішніх справ, очолював власне Директорію.

В. Винниченко зазначає, що на етапі створення Директорії між членами виникли суперечки: «В той час, як усі представники партій з таким ризиком одбували останнє засідання, намічали й виробляеш план спільної акції, С. Петлюра виїхав у Білу Церкву й тут поспішив видати від свого імені Універсал до народу з закликком до повстання.» [Винниченко, 1920 : 123 – 124]. З приходом до влади Директорія зіткнулася з проблемою вибору системи – радянська чи європейська. Через невизначеність орган влади не міг нормально функціонувати: «поставив перед Директорією питання про прийняття системи радянської влади на Україні. Цим, розуміється, ми стали би на ґрунт чисто соціалістичної революції. Цим, розуміється, ми одштовхнули б од себе наші помірковані, дрібнобуржуазні національні елементи. ... Але переважна більшість членів Директорії на чолі з С. Петлюрою поставилась негативно до мого внесення. Основною причиною цього був, розуміється, їхній «поміркованій», дрібно-буржуазний світогляд.» [Винниченко, 1920 : 134 – 136]. Отримавши владу у Києві, Директорія так і не змогла

закріпитися на місцевому рівні. Не дочекавшись закону про місцеві ради, місцеві революціонери почали створювати свої органи влади: «І через те революційні елементи, не дожидаючись «закону» про трудові ради, самі творили революційні контрольні й керуючі органи влади на місцях» [Винниченко, 1920 : 145]. За мемуарами В. Винниченка можна зробити висновок, що у роботі Директорії з самого початку його створення були постійні розбіжності у початкових кроках будівництва країни.

Один із очільників Ради Народних Міністрів УНР доби Директорії – Мартос Борис Миколайович, який був також міністром фінансів і міністром продовольчих справ. У своїх мемуарах він позитивно ставиться до роботи Директорії у перші місяці. Проте ним було виділено два основних недоліки у його роботі: по-перше, не вистачало кваліфікованих працівників; «Ще більший брак фахових сил відчувався в різних установах.» [Мартос, 1989 : 164]; по-друге, нечітка політика Директорії у проведенні мобілізації й організації війська, що призвело до «Отаманії»: «Директорія Української Народньої Республіки нашвидку перевела мобілізацію, і хоч на мобілізацію з'явилося понад 400.000 війська, через те, що мало було свідомих українських старшин, полки не були добре зорганізовані.» [Мартос, 1989 : 170].

Висновки. На думку авторів, на роботу Директорії вплинули постійні суперечки її членів. Особливо помітними вони були між В. Винниченком і С. Петлюрою, які боролися за вплив на державний орган. Між цими лідерами були кардинальні розбіжності у напрямках розбудови держави соціалістичної чи європейської моделі. В. Винниченко вважав, що реальним ідеалом в існуючих умовах є автономія України у складі Російської Федерації на принципах рівності, взаємовигідних економічних зв'язків, збереження державної цілісності Росії та України. С. Петлюра сформулював свою концепцію державної структури України – хотів передати всю повноту влади «трудої» демократії, тобто в ідеї передати всю владу «працюючим класам» – селянам, робітникам і трудовій інтелігенції та усунути від неї експлуататорів, але фундаментальними засадами якої мали виступати самостійність, соборність, демократизм, верховенство права та європейські пріоритети в зовнішній політиці. На державотворчі процеси також вплинули чвари між військовою і цивільною адміністрацією, що призводило до постійних конфліктів. Військові не завжди виконували вказівки Директорії. Окрім того, через нестачу кваліфікованих працівників на посади у цивільних та військових адміністраціях часто призначалися недобросовісні виконавці. Утім, чи не найбільшої шкоди державотворчим процесам завдала нечітка державницька політика. Закони видавалися із запізненням, громадяни не завжди були проінформовані про роботу Директорії. За короткий час вона втратила свою популярність і підтримку громадян.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

- Андрієвський, В.** (1923) *З минулого. Том II. Від Гетьмана до Директорії. Частина друга: Директорія*. Берлін: «Українське слово», 314 с.
- Бєлік, А. В.** (2013) Система влади в Україні періоду правління Директорії УНР. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 37, С. 100–104. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2013_37_22
- Винниченко, В.** (1920) *Відродження нації (Історія української революції [липень 1917 р. – грудень 1919 р.]*. Київ: Відень, Ч.III. 536 с.
- Гай-Нижник П., Лейберов О.** (2013) *УНР у період Директорії: пошук моделі державного устрою (кінець 1918 – 1919 рр.)*. – Ніжин, 214 с.
- Галаган, М.** (2005) *З моїх споминів*. Київ: «Темпора»,. 656 с.
- Донцов, Д.** (1954) *Рік 1918, Київ*. – Торонто: «Гомін України», 128 с.
- Дорошенко, Д.** (1969) *Мої спомини про недавнє-минуле (1914 – 1920) в чотирьох частинах Галицька Руїна – Доба Центральної Ради – Доба Гетьманщини – Доба Директорії*. Мюнхен: Українське видавництво, 544 с.
- Ковалевський, К.** (1960) *При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії*. Іннсбрук, 716 с.
- Коновалець, Є.** (1928) *Причинки до історії української революції*. Прага, Накладом Проводу Українських Націоналістів, 40 с.
- Копиленко О.Л., Копиленко М.Л.** (1997) *Держава і право України. 1917 – 1920: Навчальний посібник*. Київ: Либідь, 208 с.
- Мазепа, І.** (2003) *Україна в огні й бурі революції*. Київ: «Темпора», 608 с.
- Мартос, Б.** (1989) *Визвольний здрив України*. Нью Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 322 с.
- Омельянович-Павленко, М.** (2007) *Спогади командарма (1917 – 1920): Документально-художнє видання* (Упоряд.: М.Ковальчук). Київ: Темпора, 608 с.

Пархоменко, В. А. (2012) Внутрішня політика Директорії УНР у грудні 1918 – січні 1919 рр. (за матеріалами мемуаристики). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки*, 3.33, С. 285–294. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2012_3

Пархоменко, В. А. (2019) Історико-мемуарна спадщина Л. Чикаленка про події 1919 р. в Україні. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Історичні науки*, 1, С. 95–97. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2019_1_17

Пархоменко, В. А. (2019) Спогади П. Білона про революційні події 1918 – 1919 рр. в Україні. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Історичні науки*, 2, С. 119–123. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2019_2_21

Пиріг, Р.Я. (2009) Мемуари сучасників, як джерело з історії Української революції (Р.Я. Пиріг, Ред.). *Проблеми вивчення історії української революції 1917 – 1921 рр.*, 4, 31–58

Стопчак, М. В. (2013) Діяльність Директорії УНР по створенню конституційно-правових засад української державності в сучасній вітчизняній історіографії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 21, С. 248–255. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2013_21_60

Чикаленко, Є. (2011) *Щоденник (1918 – 1919)*. Київ: Темпора, 424 с.

Шаповал, М. (1958) *Гетьманщина і Директорія*. Нью-Йорк: Видала Українська Громада ім., М. Шаповала, 134 с.

Яблонський, В. М. (2001) *Від влади п'ятьох до диктатури одного: історико-політичний аналіз Директорії УНР*. Київ: Альтерпрес, 160 с.

Яневський, Д. Б. (2003) *Політичні системи України 1917 – 1920 років: спроби творення і причини поразки*. Київ: Дух і літера, 767 с.

Игорь Кушко

Коммунальное учреждение высшего образования
«Винницкий гуманитарно-педагогический колледж»
преподаватель (Украина)

Руслан Прилипко

Донецкий национальный университет имени Василя Стуса
кандидат исторических наук, старший преподаватель (Украина)

Первые шаги Директории в декабре 1918 – январе 1919 гг. за воспоминаниями деятелей украинской революции

Аннотация. Цель статьи. Процессы в годы Украинской революции 1917 – 1921 гг. происходили в сложных условиях. Активные участники прошлых событий оставили значительное количество воспоминаний, в которых отражали личностное отношение к происходящему, к государственным деятелям и работы государственных органов. Авторы, на основе воспоминаний, дневников, синтетических работ историко-мемуарного характера поставили целью охарактеризовать работу Директории в первые месяцы ее создания. **Методология исследования** основана на сочетании структурно-функционального анализа, сравнительно-исторического и сравнительно-правового метода. Авторы придерживались в исследовании принципов историзма, системности, научности и верификации. **Научная новизна** работы заключается в том, что используя сравнительно-исторические и сравнительно-правовые методы, авторы анализируют воспоминания глав Директории, премьер-министров и рядовых служащих украинской революции 1917 – 1921 гг. и анализируют их отношения к первым месяцам работы Директории. Авторами также показаны основные недостатки в работе государственного аппарата **Выводы.** По мнению авторов, на работу Директории повлияли постоянные споры ее членов. Особенно заметными они были между В. Винниченко и С. Петлюрой, которые боролись за влияние на государственный орган. Между этими лидерами были кардинальные различия в направлениях развития государства социалистической или европейской модели. На процессы построения также повлияли споры между военной и гражданской администрацией, что привело к постоянным конфликтам. Военные не всегда выполняли указания Директории. Кроме того, из-за недостатка квалифицированных работников на должности в гражданских и военных администрациях часто назначались недобросовестные исполнители. Впрочем, самый большой вред политическим процессам нанесла нечеткая государственная политика. Законы издавались с опозданием, граждане не всегда были проинформированы о работе Директории. За короткое время она потеряла свою популярность и поддержку граждан.

Ключевые слова: мемуари, днівники, Директорія, державні діячі, державна політика, державний орган.

Igor Kushko

Municipal higher educational establishment «Vinnitsa Humanities and Pedagogical College»
teacher (Ukraine)

Ruslan Prylypko

Vasyl Stus Donetsk National University
PhD (History), Senior Lecturer (Ukraine)

The first steps of the Directory in december 1918 – january 1919 under the statesman of the ukrainian revolution

Abstract. The purpose of the article: State-building processes in the years of Ukrainian 1917 – 1921 took place in difficult conditions. The active participants of the events of that time left a considerable number of memories in which they reflected their personal attitude to the events, to the politicians and the work of state bodies. The authors, based on memoirs, diaries, synthetic works of historical and memoir nature, set out to characterize the work of the Directory in the first months of its creation. **The methodology of the study** is based on a combination of structural-functional analysis, comparative-historical and comparative-legal method. The authors adhered to the study of the principles of historicism, systematicity, scientificity and verification. **The scientific novelty** of the work is that, using comparative historical and comparative legal methods, the authors analyzes the memoirs of the Heads of the Directory, Prime Ministers and ordinary servants of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921, and analyzes their relationship to the first months of the Directory's work. The authors also shows the main shortcomings in the work of the state body. **Conclusions.** According to the authors, the work of the Directory was influenced by the constant disputes of its members. They were especially noticeable between V. Vynnychenko and S. Petliura, who fought for influence on the state body. There were fundamental differences between these leaders in the direction of building a state of socialist or European model? State-building processes have also been affected by feuds between the military and civilian administrations, leading to ongoing conflicts. The military did not always follow the directives of the Directory. In addition, due to the lack of skilled workers in the civil and military administrations, unscrupulous executives were often appointed. However, the state policy-making process did not cause the greatest harm to the state policy. Laws were delayed and citizens were not always informed about the work of the Directory. In a short time, it lost its popularity and support of citizens.

Key words: memoirs, diaries, Directory, statesmen, public policy, public authority.

References:

- Andriievskiy, V.** (1923) *Z munnylogo. Tom II. Vid hetmana do durektorii [From the Past. Volume II. From Hetman to Directory]*. Part Two: Directory. Berlin: The Ukrainian Word, – 314 p. [in Ukrainian].
- Bielik, A. V.** (2013) *Systema vlyady v Ukraini periodu pravlinnia dyrektorii UNR [The system of government in Ukraine during the reign of the UNR Directory]* *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the History Faculty of Zaporizhzhya National University*, 37, 100–104. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2013_37_22 [in Ukrainian].
- Vynnychenko, V.** (1920) *Vidrodzhenya Natsii. (History of the Ukrainian Revolution [March 1917 – December 1919]) [National Revival (History of the Ukrainian Revolution [March 1917 - December 1919])]*. Kiev: Vienna, Part III. – 536 p. [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P., Leiberov, O.** (2013) *UNR u period Dyrektorii: poshuk modeli derzhavnoho ustroiu (kinets 1918 – 1919 rr.) [UNR in the period of the Directory: search for a model of the state system (the end 1918 – 1919 rr.)]*. – Nizhyn, – 214 . [in Ukrainian].
- Halagan, M.** (2005) *Z moih spogadiv. [From my memories]*. Kiev: Tempora , – 656 p. [in Ukrainian].
- Dontsov, D.** (1954) *Year 1918, Kyiv [Year 1918, Kyiv]*. Toronto: Gomin of Ukraine, – 128 p. [in Ukrainian].
- Doroshenko, D.** (1969) *Moi Spomyny Pro Nedavnie-Mynule (1914 – 1920) V Chotyrokhn Chastynakh Halytska Ruina – Doba Tsentralnoi Rady – Doba Hetmanshchyny – Doba Dyrektorii [My memories of the recent past (1914 – 1920) in four parts of the Galician Ruin – The Age of the Central Council – The Age of the Hetmanate – The Age of the Directory]*. Miunkhen: Ukrainske Vydavnytstvo, – 544 p. [in Ukrainian].
- Kovalevskiy, K.** (1960) *Pry dzherelah borotby. Spomyny, vrazhenya, refleksii. [At sources of struggle. Memories, impressions, reflections]*. Innsbruck, – 716 p. [in Ukrainian].

- Konovalets, Ye.** (1928) *Prychynky do istorii Ukrainiskoi revolutsii [Causes to the History of the Ukrainian Revolution]*. Praha nakladom Ukrainskykh natsionalistiv, – 40 p. [in Ukrainian].
- Kopylenko, O.L., Kopylenko, M.L.** (1997) *Derzhava i pravo Ukrainy. 1917 – 1920: Navchalnyi posibnyk. [State and Law of Ukraine. 1917 – 1920: Textbook]*. – Kyiv: Lybid, – 208 p. [in Ukrainian].
- Mazepa, I.** (2003) *Ukraina v ogni i buri revolutsii [Ukraine in the fire and storm of the revolution]*. Kyiv: Tempora, – 608 p. [in Ukrainian].
- Martos, B.** (1989) *Vyzvolny zdvyg Ukrainy [The liberation shift of Ukraine]*. New York – Paris – Sydney – Toronto, – 322 p. [in Ukrainian].
- Omelyanovich-Pavlenko, M.** (2007) *Spohady Komandarma (1917 – 1920) dokumentalno-khudozhnie vydannia [Memoirs of the Commander (1917 – 1920): Documentary and Artistic Edition]*. (Uporiad.: M.Kovalchuk). Kyiv: Tempora, – 608 p. [in Ukrainian].
- Parkhomenko, V. A.** (2012) Vnutrishnia polityka dyrektorii UNR u hrudni 1918 – sichni 1919 rr. (za materialamy memuarystyky) [Domestic policy of the UNR Directory in December 1918 - January 1919 (based on memoirs)]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Serii: Istorychni nauky – Scientific Bulletin of Mykolayiv National University V.O. Sukhomlynsky. Series: Historical sciences*, 3.33, 285–294. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmd_u_2012_3 [in Ukrainian].
- Parkhomenko, V. A.** (2019) Istoryko-memuarna spadshchyna L. Chykalenka pro podii 1919 r. v Ukraini [Historical and memoir of L. Chikalenko about the events of 1919 in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Serii: Istorychni nauky – Scientific Bulletin of Mykolayiv National University V.O. Sukhomlynsky. Series: Historical sciences*, 1, 95-97. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmd_u_2019_1_17 DOI: 13.33310/2519-2809-2019-47-1-95-97 [in Ukrainian].
- Parkhomenko, V. A.** (2019) Spohady P. Bilona pro revoliutsiini podii 1918 – 1919 rr. v Ukraini [P. Bilon's memoirs on the revolutionary events of 1918 – 1919 rr. in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Serii: Istorychni nauky – Scientific Bulletin of Mykolayiv National University V.O. Sukhomlynsky. Series: Historical sciences*, 2, 119–123. 21, 248–255. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmd_u_2019_2_21 DOI: 10.33310/2519-2809-2019-48-2-119-123 [in Ukrainian].
- Pyrih, R.Ya.** (2009) Memuary suchasnykiv yak dzherelo z istorii Ukrainiskoi revolutsii [Memoirs of Contemporaries as a Source for the History of the Ukrainian Revolution] (R.Ya. Pyrih Ed.). *Problemy vyvchennia istorii ykrainskoi revolutsii 1917 – 1921 rr. – Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921 rr.*, 4, 31–58.
- Stopchak, M. V.** (2013) Diialnist Dyrektorii UNR po stvorenniu konstytutsiino-pravovykh zasad ukraïnskoi derzhavnosti v suchasni vitchyzniani istoriohrafii [Activities of the UNR Directory on the creation of constitutional and legal foundations of Ukrainian statehood in modern national historiography]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii – Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mikhail Kotsyubynsky. Series: History*, 21, 248–255. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2013_21_60
- Chikalenko, E.** (2011) *Schodenyk (1918 1919). [Diary (1918 1919)]*. Kyiv: Tempora, – 424 p. [in Ukrainian].
- Shapoval, M.** (1958) *Hetmanshchyna i Dyrektoriiia [Hetmanate and Directory]*. Niu-York vydala Ukrainska Hromada im. M. Shapovala, – 134 p. [in Ukrainian].
- Yablonskyi, V. M.** (2001) *Vid vlady piatokh do dyktatury odnogo istoriko-politychnyi analiz Dyrektorii UNR. [From the power of the five to the dictatorship of one: a historical and political analysis of the UNR Directory]*. Kyiv: Alterpres, 160 p. [in Ukrainian].
- Janevskyi, D.B.** (2003) *Politychni systemy Ukrainy 1917 – 1920 rokiv: sproby tvorennia i prychny porazky [Political systems of Ukraine 1917 – 1920: attempts of creation and causes of defeat]*. Kyiv: Dukh i litera, – 767 p. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 06.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 16.02.2020 р.

Микола Стопчак

Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: stopchak_mv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2335-2215>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/M-7241-2016>

**Політика Польщі та Румунії щодо інтернованої Армії УНР (1921 – 1924):
інтерпретації радянської історіографії**

Анотація. Метою статті є комплексний аналіз літератури радянського періоду щодо політики керівництва Польщі та Румунії стосовно інтернованої у таборах цих країн Армії Української Народної Республіки. **Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності, системності та спадкоємності, які передбачають виявлення та всебічне вивчення джерельного масиву з урахуванням історичного контексту його формування.** При розв'язанні поставлених завдань використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: історіографічного аналізу та синтезу, історико-порівняльний, хронологічний, ретроспективний та ін. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що у ній на основі комплексного підходу проаналізовано стан вивчення в радянській історіографії політики керівництва Польщі та Румунії протягом 1921 – 1924 рр. щодо інтернованої Армії УНР, з'ясовано концептуальні підходи та прийоми, що використовувались радянськими істориками для реконструкції цієї політики. **Висновки.** Аналіз праць радянських істориків засвідчив, що вони екстраординарно необ'єктивно висвітлювали мотиви, якими керувались Польща та Румунія, надаючи притулок інтернованим українським воякам. Ці країни визначалися як сателіти великих імперіалістичних держав, залежні від них у фінансово-економічному і військово-політичному плані, які використовувались у якості опорних баз політичного бандитизму. Незважаючи на значну насиченість фактологічним матеріалом, праці радянських істориків не дали об'єктивного висвітлення еволюції політики урядових кіл Польщі та Румунії щодо інтернованої Армії УНР. Так званий класовий принцип, якого вони були змушені суворо дотримуватись, зумовлював розгляд цього питання лише в контексті боротьби радянської влади із «світовим імперіалізмом», який у своєму прагненні побороти соціалістичний лад в Радянській державі намагався використати інтерноване українське вояцтво. Факти, що стосувались даної проблеми, підбиралися радянськими істориками тенденційно, оцінювалися апологетично. Низка аспектів цієї проблеми взагалі опинилися поза їх увагою.

Ключові слова: уряди Польщі та Румунії, радянська історіографія, історіографічний процес, інтернована Армія УНР, українська військова еміграція.

Постановка проблеми. Після підписання у жовтні 1920 р. прелімінарної мирної угоди між Польщею і Радянською Росією, Армія УНР залишилась наодинці з Червоною армією у боротьбі за незалежну Україну. Незважаючи на героїзм, Українська Армія 21 листопада 1920 р. під тиском переважаючих більшовицьких військ була змушена перейти на територію Польщі та Румунії, після чого її особовий склад був роззброєний та інтернований. Так на території обох країн опинилась у таборах багатотисячна армія, що потребувала від їх керівництва розробки щодо неї відповідної політичної лінії. Але як показали подальші події, ця лінія не була сталою. На поведінку польського та румунського керівництва впливали як внутрішні чинники, так і зовнішні. Під їх впливом ця політика зазнавала значних коливань, завершившись зрештою повним розформуванням таборів для інтернованих у 1923 – 1924 рр.

Варто зазначити, що за роки незалежності вітчизняними істориками створено чимало наукових праць, у яких висвітлюється політика польського та румунського керівництва щодо української військової еміграції, зокрема інтернованої протягом 1921 – 1924 рр. у таборах цих країн Армії УНР. Проте їх аналіз засвідчує, що попри значне просування у дослідженні зазначеної теми, вітчизняні фахівці ще не повною мірою позбулись впливу радянської історіографії. Мають місце спроби запозичувати з неї застарілі, заідеологізовані оцінки і висновки, що призводить до перекошення реальної картини політики Польщі та Румунії щодо інтернованої Армії УНР. На наявність певних проявів «синдрому комунізації істориків» при висвітленні багатьох проблем української історії, зокрема і доби Визвольних змагань, звернув увагу знаний фахівець у галузі історіографії проф. Я. Калакура. Дослідник, зокрема, зазначає, що деякі вітчизняні історики все

ще продовжують сповідувати марксистську ідеологію, глорифікують радянську дійсність. «Розчулені ностальгією за минулим, – пише автор, – вони нерідко продовжують плисти за радянськими сценаріями, заперечуючи більшовицьку окупацію України, голодомор, масові репресії, замовчуючи масштаби українського національно-визвольного і опозиційного рухів». [Калакура, 2015 : 170].

Аналіз джерел та останніх досліджень. Слід наголосити, що у сучасній вітчизняній історичній науці відсутні праці, які б комплексно аналізували публікації радянських авторів із зазначеної проблеми як історичне джерело. Як правило, вітчизняні фахівці обмежуються у своїх працях лише короткими історіографічними сюжетами, у яких резюмують крайній суб'єктивізм радянських істориків при висвітленні «таборового» періоду української військової еміграції [Вагіна, 1999 : 4–6; Колянчук, 2000 : 13–17; Павленко, 1999 : 12–24; Срібняк, 2000 : 10–28; Футала, 2011 : 5–8; 10, Зашкільняк, 2005 : 94]. «Фактографічний матеріал майже в усіх публікаціях радянської історіографії з досліджуваної теми добирався однобічно, а трактувався відверто апологетично, – зазначає, зокрема, І. Срібняк. – Очевидно, що така налаштованість також не сприяла зваженій науковій розробці досліджуваної теми». (Срібняк, 2000 : 27). Водночас, сучасні історики ні в 90-ті рр. ХХ ст., ні на початку ХХІ ст. не вдаються до детального аналізу радянської історіографії при висвітленні багатьох конкретних аспектів історії української військової еміграції, зокрема, політики польського та румунського керівництва щодо інтернованої армії УНР. Цей факт підтверджують нечисленні публікації, які мали на меті узагальнити стан розробки вітчизняними фахівцями таборового періоду Армії УНР. Одна з таких публікацій – стаття Я. Дмитрієвої «Проблема інтернованих вояків УНР: стан наукової розробки теми в сучасній українській історіографії» (2015 р.). Дослідниця при написанні статті піддала аналізу роботи В. Верстюка, О. Фуртеса, В. Власенка і О. Сапсая, М. Мандрика, П. Натискача й І. Ковальчука, Л. Скорич, В. Футали та ін., що вийшли друком у перше п'ятнадцятиріччя ХХІ ст. Аналіз засвідчив, що у них також, як і в 90-ті рр. ХХ ст., радянська історіографія еміграційного періоду Збройних Сил УНР характеризується лише загальними фразами – як найбідніша, необ'єктивна, така що поверхнево торкалася історії інтернованих вояків Армії УНР лише з позицій класової боротьби (Дмитрієва, 2015 : 201, 202). Не змінилася ситуація, на наш погляд, і на сьогодні. Безумовно, позитивним є той факт, що до поглибленого дослідження таборового періоду Армії УНР знову повернувся І. Срібняк. Дослідник, запровадивши до наукового обігу значний обсяг нової джерельної інформації, вдався протягом 2017–2018 рр. до комплексного відтворення історії функціонування окремих таборів інтернованих Військ УНР на території Польщі та Румунії, підготувавши низку ґрунтовних статей [Срібняк, 2017a; 2017b; 2017c; 2017d; 2018a; 2018b; 2018c; 2018d]. Але історіографічний аналіз праць радянських істориків з досліджуваної проблеми у його працях відсутній. Це стосується й статті В. Виздрика і В. Пехіва, присвяченої аналогічній проблемі [Виздик & Пехів, 2018 : 90–91].

Мета статті. Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії зумовило її вибір як об'єкту наукового аналізу. Автор поставив за мету комплексно проаналізувати науковий доробок радянських істориків щодо політики Польщі та Румунії по відношенню до інтернованої у польських та румунських таборах Армії УНР і на цій основі з'ясувати основні тенденції і складові концепції радянської історіографії із зазначеної теми.

Виклад основного матеріалу. Наявність на теренах Польщі та Румунії інтернованої Української Армії сприймалась керівництвом Радянської Росії як потенційна серйозна загроза своїй владі. Тому радянська історична наука як інструмент ідеологічного впливу була залучена до підготовки матеріалів відповідної спрямованості із зазначеної проблеми. Так, вже у 1921 р. у Харкові досить оперативно, з огляду на економічну скруту, вийшло з друку два збірники дипломатичних документів та історичних матеріалів, які, за визначенням їх авторів, повинні були охарактеризувати стан радянсько-румунських та радянсько-польських стосунків, перспективи їх розвитку [Советская Украина и Польша, 1921; Советская Россия – Украина и Румыния, 1921]. Насправді, укладачі збірників мали на меті зовсім інше, а саме: показати недружню, з погляду радянського керівництва, позицію щодо Радянської держави польського та румунського керівництва, яке, після укладання Ризького миру 1921 р., продовжувало таємно підтримувати антирадянську діяльність української військової еміграції. При цьому всіляко доводиться, що Польща не була самостійним гравцем на зовнішньополітичній арені, а діяла під значним впливом «французької імперіалістичної дипломатії», яка протегувала всім антирадянським силам. Серед цих сил більшовицьку владу найбільше непокоїла українська військова еміграція, в якій, на думку більшовиків, емігрантський уряд С. Петлюри бачив важливий інструмент для досягнення своєї головної мети – «викликати нову війну між Польщею і Україною» [Советская Украина и Польша, 1921 : 30] і на цій хвилі знову повернути собі владу на українських землях. Тому більш ніж два десятки нот протесту, радіотелеграм, наведених у збірнику «Радянська Україна і Польща», якими обмінялися польська та радянська сторона за період з листопада 1920 р. по листопад 1921 р., пронизані однією ідеєю – показати, на переконання більшовицької

України, дворушницьку позицію польської влади, спрямовану на зрив мирного договору між обома державами. Так, вже у квітні 1921 р. у ноті голови Раднаркому і наркома закордонних справ УСРР Х. Раковського голові уряду Польщі князеві Сапезі висловлювався протест «проти підтримки, що надається, і толерантності цивільних і військових органів польської влади, що виявляється до українських заколотницьких організацій», і висловлювалась впевненість, що «польський уряд покладе кінець тарнівському «уряду Української Народної Республіки» і всім її цивільним і військовим організаціям, які існують, незважаючи на явне порушення другої статті прелімінарного договору» [Советская Украина и Польша, 1921 : 30]. У наступному місяці уряду Польщі була спрямована ще одна подібна нота [Советская Украина и Польша, 1921 : 32, 33]. Але якщо у перших нотах тон щодо діяльності української військової еміграції у Польщі був дещо стриманим, то у наступних, що мали місце у вересні – жовтні 1921 р., вимоги більшовицького уряду України стають більш жорсткими і нетерпимими. Так, у ноті Х. Раковського міністру закордонних справ Польщі Скірмунту від 30.10.1921 р., тобто умовах розгортання Другого Зимового походу і посилення повстанського руху в Україні, висувається категорична вимога до польського уряду «...негайного роззброєння і розпорошення сформованих на його території банд, негайної і остаточної ліквідації організацій Петлюри і Савінкова і суворого покарання для всіх винних в цих злочинах осіб, залишаючи за собою право на відшкодування всіх збитків» [Советская Украина и Польша, 1921 : 50]. Така ж тональність притаманна й наступній ноті – повноважного представника УСРР в Польщі А. Шумського на ім'я Скірмунта, яка датується 13 листопада 1921 р. У ній радянська сторона заявляє, що Україна є миролюбною країною, що прагне розмовляти з польським керівництвом не про «бандитські напади на свою територію і безперервне гвалтування мирного договору польською владою», а про «зміцнення добросусідських відносин і встановлення міцних і живих економічних зв'язків між обома республіками». А для цього у ноті від польської влади вимагалось: «рішуче і повністю ліквідувати петлюрівську організацію на польській території з усіма її органами; ліквідувати табори інтернованих петлюрівців як головні вогнища цієї злочинної організації; вжити рішучих заходів з метою недопущення у подальшому на польській території злочинної діяльності ватажків і керівників цієї організації і суворого покарання всіх посадових осіб Польської Республіки, винних у сприянні петлюрівській організації і її бандам» [Советская Украина и Польша, 1921 : 66–67].

Аналогічна тональність характерна й для документів, розміщених у збірнику, присвяченому радянсько-румунським відносинам. При цьому документи підбирались так, щоб представити Румунію як сторону, яка визнає, що дала притулок силам, вороже налаштованим щодо Радянської Росії та України. Так, у збірнику наведена радіограма від 16 грудня 1920 р. міністра закордонних справ Румунії Т. Йонеску на ім'я міністра закордонних справ РСФРР Г. Чичерина, у якій доповідалось: «Ми роззброїли та інтернували 440 солдатів і офіцерів (Армії УНР – М.С.). Ми забрали 4 гармати і 50 коней. Ми зробили це згідно вашого прохання і нашого рішення, про яке ми Вас неодноразово ставили до відома» [Советская Россия – Украина и Румыния, 1921 : 44].

Про сприяння румунського керівництва антирадянським силам мали свідчити й наведені у збірнику листи Генерального штабу Армії УНР до української дипломатичної місії в Софії, у яких містилось завдання допомогти переправленню членів української військової організації «Січ» з Болгарії до Румунії з метою поповнення збройних формувань генерала А. Гулого-Гуленка [Советская Россия – Украина и Румыния, 1921 : 86]. Звісно, періодичне визнання румунською дипломатією окремих фактів перебування на її території військових формувань Армії УНР було вимушеним, оскільки в умовах радянсько-румунського протистояння на початку 20-х рр. XX ст. румунське керівництво не могло не рахуватися з перебуванням на його кордонах Червоної Армії, яка мала досить значну військову потугу. Але такі зізнання давали радянському керівництву постійні приводи зображувати Румунію країною, яка задля збереження за собою незаконно захоплених українських територій була готова опертися й на «злочинців – інтернованих вояків Армії УНР».

У 20-х рр. XX ст. вийшла низка праць, переважно мемуарного характеру, які належали колишнім партійним та військовим керівникам Радянської держави, що боролись проти повстансько-партизанського руху в Україні – Р. Ейдеману, М. Лацису, К. Шефу, В. Примакову та ін. У них діяльність повстанців кваліфікувалась не інакше, як спроби «бандитських груп», які залишились на терені України після втечі за кордон петлюрівців, перешкодити соціалістичному будівництву в Україні. При цьому всіляко доводилось, що дії повстанців спрямовувались «петлюрівськими центрами», яких взяли під своє крило вороже налаштовані до Радянської влади Польща та Румунія.

У 30-х – 40-х рр. XX ст. нерадянські режими, зокрема і Директорія, яка разом з Армією УНР опинилась після поразки Визвольних змагань в еміграції, радянськими істориками практично не вивчались. Як виняток, можна назвати статтю І. Премислера «Розгром бандитизму

на Україні» (1940 р.). Але Директорія у ній згадується в традиційній для радянської історіографії тональності: це орган націоналістів, який, опинившись за кордоном, вдався до організації «бандитських виступів» проти Радянської влади в Україні, використовуючи при цьому залишки своїх збройних сил, інтернованих у польських та румунських таборах. І. Премислер будь за що намагається довести, що ці виступи знаходили всіляку підтримку вороже налаштованих до Радянської України імперіалістичних держав. «За вказівкою Антанти, – пише він, – в Польщі створювались блоки всіх контрреволюційних організацій – від петлюрівських до монархістських, формувалися штаби для організації змов і заколотів на Україні. З Польщі розсилалися директиви контрреволюційним націоналістичним організаціям, що окопалися на радянській території. Залишки розбитих банд, пробираючись через кордон, що слабо охоронявся, у Румунію та Польщу, заходили там притулок, заново озброювались і відправлялися на Україну для продовження розбою і безчинств» [Премислер, 1940 : 34]. Лише у 1949 р. вийшла з друку праця А. Лихолата «Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні», яка у більш стислому вигляді під іншою назвою – «Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917 – 1922)» була перевидана у 1954 р. Проте у ній історія інтернованих українських вояків практично не висвітлюється. Про них лише побіжно згадується із застосуванням лайливої радянської риторики в заключних рядках праці. «Вцілілі петлюрівські бандити, – пише А. Лихолат, – втекли під захист імперіалістичних держав Заходу. За кордоном вони ні на хвилину не припиняли своєї підлої, ворожої роботи, не переставали мріяти про повалення радянської влади і відновлення на Україні буржуазного ладу. Деяким з петлюрівських виродків вдалося проникнути назад на Україну з метою організації, за завданням іноземних розвідок, підпільних контрреволюційних націоналістичних організацій і шпигунсько-диверсійних банд» [Лихолат, 1954: 212].

Взагалі, варто зазначити, що історіографічний процес у повоєнний період був позначений гострим ідеологічним протиборством між радянською та українською зарубіжною історіографією, зокрема і з досліджуваної проблеми. Зокрема, у 60–70-ті рр. ХХ ст. радянські історики підготували низку праць, у яких прямо або опосередковано торкались політики держав – країн осідку щодо інтернованих вояків Армії УНР. Важлива риса таких праць – вкрай необ'єктивне висвітлення мотивів, якими керувались Польща, Румунія та ін. країни, надаючи притулок інтернованим українським воякам. Ці країни визначалася як сателіти великих імперіалістичних держав, які використовувались як опорні бази політичного бандитизму. Так, В. Шишкін у своїй монографії «Чехословацько-радянські відносини в 1918–1945 роках» зазначивши, що зовнішня політика Чехословаччини щодо Радянської Росії мала в цілому недружній характер, наголошував, що незмінним фактором, який визначав цю політику, була класова ненависть буржуазії до першої в світі соціалістичної держави [Шишкін, 1962 : 258]. У зазначеній та інших працях такого плану Польща, Чехословаччина, Румунія обвинувачувались у загарбницьких планах щодо українських земель, у реалізації яких нібито значна роль відводилась інтернованим воякам колишньої Армії УНР. «У 1921 р. Польща, Румунія, Фінляндія озброювались за рахунок Антанти і готували напад на Радянську республіку, – пише, зокрема, І. Трифонов. – Польські земельні магнати і капіталісти мріяли про створення «великої Польщі», що включала до свого складу Білорусію і всю Правобережну Україну на чолі з Києвом ... Агресивні антирадянські задуми виношувала й боярська Румунія» [Трифонов, 1964 : 45]. «Націоналістичний прапор активно використовувався ставлениками міжнародної реакції для війни проти соціалізму», – стверджує, праці «На утриманні реакції» Р. Симоненко, а «націоналістична контрреволюція швидко перетворилась на один з опорних пунктів» цієї боротьби [Симоненко, 1977 : 28]. Йому вторять автори колективної монографії «Кожне слово, кожен крок їх – зрада». «Кому тільки не служили, чії тільки інтереси не підпирали українські буржуазні націоналісти! – пишуть вони. – З буржуазно-націоналістичних покидьків вербували собі агентуру російський царизм і австро-угорська монархія, польська дефензива і румунська сигуранца» [Возняк & Гох & Хвостін, 1979 : 19].

Суцільному викриттю «підривної діяльності міжнародного імперіалізму», який спирався на закордонну українську еміграцію, присвячена монографія В. Чередниченка «Анатомія зради». «Складову частину антирадянської еміграції, – пише він, – становили залишки буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Вона складалася з десятків тисяч запеклих ворогів диктатури пролетаріату. Львів і Варшава, Берлін і Прага, Відень і Париж стали центрами зосередження буржуазно-націоналістичної верхівки, тісно пов'язаної з пошарпаними військовими кадрами, що перебували на вимогу Радянської влади у спеціально для них створених польськими, румунськими та чехословацькими властями таборах» [Чередниченко, 1978 : 14]. Автор всіляко намагається довести, що особливу активність у використанні військової еміграції для боротьби з Радянською Україною виявляли держави, розташовані на її західних кордонах, зокрема, Польща та Румунія. «Польща, – твердить І. Чередниченко, – аж до початку Другої світової війни була «головним плацдармом підготовки підривних дій петлюрівщини проти СРСР», нерідко сама їх

інспіруючи» [Чередниченко, 1978: 18]. Що стосується королівської Румунії, то вона, пише І. Чередниченко, не лише схвалювала «збройні виступи петлюрівщини проти Радянської України», а й надавала «емігрантській контрреволюції» значну допомогу «В спеціальних таборах Орадея-Маре, Брашові та інших відбувалось офіційно дозволене румунським урядом військове навчання петлюрівських формувань. Відпрацьовувалась тактика ведення групового одиночного бою, вивчалася зброя, проводилися учбові стрільби. Представники румунської армії керували військовими вправами петлюрівців. Командний склад був на повному утриманні румунської державної скарбниці» [Чередниченко, 1978 : 35–36].

У 80-ті рр. ХХ ст., особливо з початком «перебудови», відбулись певні зміни у висвітленні радянськими істориками еміграційного періоду Збройних сил УНР. Але ці зміни стосувались лише фактологічного боку проблеми. КПРС, проголосивши ще у 70-х рр. ХХ ст. курс на боротьбу з буржуазними та буржуазно-націоналістичними викривленнями історії СРСР, зокрема і Радянської України, вважала, що ця критика повинна бути предметною і цілеспрямованою. Це змушувало радянських істориків відмовлятися від голих, декларативних висновків, говорити про конкретні факти української історії, і стосовно політики Польщі та Румунії щодо інтернованої на їх території Армії УНР, залучаючи і цитуючи при цьому праці заборонених раніше зарубіжних істориків. Проте, в концептуальному плані, оцінках цієї політики ніяких змін не відбулося. Як приклад – монографія Ю. Гая «З ким і проти кого», що вийшла друком у 1980 р. Як і в попередні роки, намагання уряду УНР в екзилі і його інтернованої Армії продовжити боротьбу за визволення України від більшовицької влади кваліфікувались Ю. Гаєм як «уенерівська псевдосамостійницька політика», яка звузилась до головного завдання – служити реакційній польській та румунській вояччині [Гай, 1980 : 23]. «Отже, «самостійна Україна» в польсько-петлюрівському трактуванні була не більше і не менше, як розчленована, підпорядкована «особливим» інтересам буржуазної Польщі буферна «держава», благодатне поле для польського капіталу та плацдарм для дальших авантур проти радянських республік» [Гай, 1980: 24]. Ці ж ідеї всіляко обстоюють й автори інших праць, надрукованих уже в «перебудовчий» період, тобто у 1986–1990 рр. Одна з них – монографія Д. Голінкова «Крах антирадянського підпілля в СРСР». Інтерновані війська УНР характеризуються у ній як «петлюрівське охвістя», «зрадники», «бандити», які були викинуті з української землі її власним народом й існували лише завдяки недружній до Радянської держави позиції деяких прикордонних капіталістичних країн. «Верховоди петлюрівщини, – пише Д. Голінков, – тепер вже із-за кордону намагались викликати антирадянський рух на Україні. Звичайно, ці емігранти були знахідкою для польського та румунського буржуазних урядів, які вели ворожу Радянській державі політику. Ось чому за невелику плату у вигляді «допомоги українській державності» польська та румунська розвідки залучили ватажків петлюрівщини на службу» [Голінков, 1986 : 133–134]. Фактично ці ж ідеї переспівуються в одній з останніх праць періоду горбачовської «перебудови» – монографії П. Білого та П. Дишлевого «Єдність дій на захист завоювань революції», що вийшла друком у 1988 р. У ній уряди Польщі та Румунії характеризуються як реакційні режими, які під впливом США, Англії та Франції перетворили свої країни в опорні бази для нападу на радянські республіки. Одну з ключових ролей у реалізації цієї політики мали відіграти інтерновані у польських та румунських таборах вояки Армії УНР [Белый & Дышлевой, 1988 : 18–19].

Висновки. Отже, незважаючи на значну насиченість фактологічним матеріалом, праці радянських істориків не дали об'єктивного висвітлення еволюції політики урядів Польщі та Румунії щодо інтернованої Армії УНР. Низка чинників, які зумовлювали коливання цієї політики – зміна співвідношення сил між Радянською Росією і капіталістичним світом на міжнародній арені в першій половині 20-х рр. ХХ ст., міжпартійна боротьба політичних еліт всередині Польщі та Румунії щодо «українського питання», економічна криза, яку переживали обидві країни після завершення руйнівної війни тощо, зовсім не враховувались радянськими авторами. Так званий класовий принцип, якого вони були змушені суворо дотримуватись, зумовлював розгляд цього питання лише в контексті боротьби радянської влади із «світовим імперіалізмом», який у своєму прагненні побороти соціалістичний лад в Радянській державі намагався використати інтерноване українське вояцтво. Факти, що стосувались цієї проблеми, підбирались тенденційно, оцінювались апологетично.

Подяка. Висловлюємо щире вдячність членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Белый, П. Ф., & Дышлевой, П. С. (1988). *Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920 – 1922)*. Киев: Вища школа, 155 с.

- Вагіна, О. М.** (1999). *Освітня діяльність української еміграції в країнах Європи (1918–1939): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01.* Запоріжжя: Б.в., 18 с.
- Виздрик, В. С. & Пехів, В. Б.** (2018). Інтерновані частини армії УНР у таборах на території Польщі. *Військово-науковий вісник*, 29, С. 90–100.
- Возняк, С. Г., & Гох, Й. М., & Хвостін, М. П.** (1979). *Кожне слово, кожен крок їх – зрада.* Ужгород: Карпати, 112 с.
- Гай, Ю. І.** (1980). *З ким і проти кого: Ганебний шлях петлюрівщини та її «спадкоємців».* Київ: Молодь, 223 с.
- Голинков, Д. Л.** (1986). *Крушение антисоветского подполья в СССР (в 2 кн., Кн. 2).* Москва: Политиздат, 396 с.
- Дмітрієва, Я. А.** (2015). Проблема інтернованих вояків УНР: стан наукової розробки теми в сучасній українській історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 44(2). 200–203.
- Зашкільняк, Л. О.** (2005). Україна між Польщею і Росією: історіографія та суспільна свідомість. *Український історичний журнал*, 5, С. 93–113.
- Калакура, Я.** (2015). Комплекс «совковості» пострадянської історіографії. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 16(2), 163–174.
- Коляничук, О.** (2000). *Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 20.02.22.* Львів: Б.в., 20 с.
- Лихолат, А. В.** (1954). *Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922).* Москва: Госполитиздат, 655 с.
- Павленко, М. І.** (1999). *Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924).* Київ: Ін-т історії України НАН України, 352 с.
- Премыслер, И.** (1940). Разгром бандитизма на Украине (1921). *Военно-исторический журнал*, 9, С. 34–44.
- Симоненко, Р. Г.** (1977). *На утриманні реакції: український буржуазний націоналізм – ворог миру і суспільного прогресу* (В. П. Чередниченко, Ред). Київ: Політвидав України, 143 с.
- Советская Украина и Польша**, (1921). *Советская Украина и Польша.* Сборник дипломатических документов и исторических материалов. Харьков: НКВД УССР, 114 с.
- Советская Россия – Украина и Румыния**, (1921). *Советская Россия – Украина и Румыния.* Сборник дипломатических документов и исторических материалов. Харьков, 96 с.
- Срібняк, І. В.** (2000). *Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність.* Київ, 324 с.
- Срібняк, І. В.** (2017а) Табір інтернованих Військ УНР у Пікуличах (Польща) (січень–лютий 1921): умови перебування та моральний стан вояцтва. *Київські історичні студії*, 2, 18–24.
- Срібняк, І. В.** (2017b) Інтерновані вояки Армії УНР у таборі Стшалково, Польща (друга половина 1921 – початок 1922): моральний стан та умови перебування. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*, 2(4), С. 183–196.
- Срібняк, І. В.** (2017c) Табір інтернованих військ УНР у Вадовицях, Польща: умови перебування та моральний стан вояцтва в травні–липні 1921 р. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, 26, 124–140.
- Срібняк, І. В.** (2017d). Українці в Бессарабії та Румунії, 1921–1923 рр. (Таборове та позатаборове повсякдення інтернованих вояків армії УНР). *Русин*, 3(49), С. 122–133.
- Срібняк, І. В.** (2018а) «Несемо ми хрест ... в терновім вінку колючих дротів...» (інтерновані вояки-українці в таборі Стшалково, Польща, у 1922 – 1923). *Київські історичні студії*, 1, 33–43.
- Срібняк, І. В.** (2018b) Національно-патріотична та спортивно-оздоровча мобілізація вояцтва у таборі інтернованих військ УНР Стшалково (Польща) у 1921–1922 рр.: форми і методи. *Ідеологія і політика*, 2(10), С. 131–146.
- Срібняк, І. В.** (2018c). Табір інтернованих вояків армії УНР в Александрові (Польща) навесні–влітку 1921 р. *Схід*, 4, С. 67–73.
- Срібняк, І. В.** (2018d). Становище вояків-українців групи інтернованих армії УНР у таборах Каліш та Щипіорно (Польща) навесні 1923 року (за архівними документами). *Архіви України*, 4, С. 201–211.
- Трифонов, И. Я.** (1964) *Классы и классовая борьба в СССР в начале НЕПа (1921 – 1923). Ч. 1. Борьба с вооруженной кулацкой контрреволюцией.* Ленинград: Изд-во ЛГУ, 310 с.
- Футала, В. П.** (2011). *Суспільно-політичне життя українців у міжвоєнній Польщі: історіографія: автореферат дисертації доктора історичних наук: 07.00.06.* Київ: Б.в., 36 с.
- Чередниченко, В.** (1978). *Анатомія зради: Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму.* Київ: Політвидав України, 334 с.

.....
Шишкин, В. А. (1962). *Чехословацко-советские отношения в 1918 – 1925 годах* (Г. М. Крылова, Ред.). Москва: Изд-во ИМО, 287 с.

Николай Стопчак

Винницкий торгово-экономический институт Киевского национального торгово-экономического университета
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Политика Польши и Румынии относительно интернированной Армии УНР (1921–1924): интерпретации советской историографии

Аннотация. Целью статьи является комплексный анализ литературы советского периода, касающейся политики руководства Польши и Румынии относительно интернированной в лагерях этих стран Армии Украинской Народной Республики. **Методологическую основу** исследования составляют принципы историзма, объективности, системности и преемственности, которые предусматривают выявление и всестороннее изучение совокупности источников с учетом исторического контекста их формирования. При решении поставленных задач использованы общенаучные и специальные методы исследования: историографического анализа и синтеза, историко-сравнительный, хронологический, ретроспективный. **Научная новизна** работы заключается в том, что в ней на основе комплексного подхода проанализировано состояние изучения в советской историографии политики руководства Польши и Румынии в течение 1921 – 1924 гг. относительно интернированной Армии УНР, выяснены концептуальные подходы и приемы, которые использовались советскими историками для реконструкции этой политики. **Выводы.** Анализ работ советских историков показал, что они крайне необъективно освещали мотивы, которыми руководствовались Польша и Румыния, предоставляя убежище интернированным украинским воинам. Эти страны определялись как сателлиты крупных империалистических государств, зависимые от них в финансово-экономическом и военно-политическом плане, которые использовались в качестве опорных баз политического бандитизма. Несмотря на значительную насыщенность фактологическим материалом, в работах советских историков отсутствует объективный анализ эволюции политики правительственных кругов Польши и Румынии относительно интернированной Армии УНР. Так называемый классовый принцип, которого они были вынуждены строго придерживаться, предопределял рассмотрение этого вопроса лишь в контексте борьбы советской власти с «мировым империализмом», который в своем стремлении ликвидировать социалистический строй в Советском государстве пытался использовать интернированных украинских воинов. Факты, касающиеся данной проблемы, подбирались советскими историками тенденциозно, оценивались апологетично. Ряд аспектов данной проблемы вообще очутились вне поля их зрения.

Ключевые слова: правительства Польши и Румынии, советская историография, историографический процесс, интернированная Армия УНР, украинская военная эмиграция.

Mykola Stopchak

Vinnitsia Institute of Trade and Economics of Kyiv National University of Trade and Economics,
Dr (History), Professor (Ukraine)

Poland and Romania's policy on the UNR Internee Army (1921–1924): interpretations of Soviet historiography

Abstract. The purpose of the article is to comprehensively analyze the literature of the Soviet period regarding the policies of the leadership of Poland and Romania regarding the internment of the Ukrainian People's Republic in the camps of these countries. **The methodological basis of the study** is the principles of historicism, objectivity, systemicity and continuity, which provide for the identification and comprehensive study of the source array, taking into account the historical context of its formation. In solving these tasks, we use general scientific and special methods of research: historiographic analysis and synthesis, historical comparative, chronological, retrospective, etc. **The scientific novelty** of the work is that it analyzed the state of study in the Soviet historiography of the policy of the leadership of Poland and Romania during the years 1921 – 1924 concerning the interned UNR Army, clarifies the conceptual approaches and techniques used by Soviet historians for reconstruction of this policy. **Conclusions.** An analysis of the writings of Soviet historians has revealed that they have extremely biased the motives behind Poland and Romania, providing shelter

to interned Ukrainian soldiers. These countries were defined as the satellites of the great imperialist powers, dependent on them in financial, economic and military-political terms, which were used as the mainstay of political banditry. Despite the factual material's richness, the works of Soviet historians did not provide an objective account of the evolution of the policy of the Polish and Romanian government circles regarding the interned UNR Army. The so-called class principle, which they were forced to strictly adhere to, required consideration of this issue only in the context of the struggle of Soviet power against "world imperialism", which in its attempt to defeat the socialist system in the Soviet state tried to use the intermental Ukrainian army. The facts concerning this problem were tendered by Soviet historians, apologetically evaluated. A number of aspects of this problem in general were out of their attention.

Key words: Polish and Romanian governments, Soviet historiography, historiographical process, UNR Army internment, Ukrainian military emigration.

References:

Belyiy, P. F., & Dyishlevoy, P. S. (1988). *Edinstvo deystviy v zaschitu zavoevaniy revolyutsii. Boevoe sodrujestvo trudyaschihsya Ukrainyi i Rossii v borbe protiv kulatskoy voorujennoy kontrrevolyutsii (konets 1920 – 1922)* [The unity of action in defense of the gains of the revolution. The combat community of the working people of Ukraine and Russia in the fight against the kulak armed counter-revolution (late 1920 – 1922)]. Kiev: Vischa shkola, 155 s. [in Russian].

Cherednychenko, V. (1978). *Anatomiia zrady: Ukrainskyi burzhuaznyi natsionalizm – znariaddia antyradianskoi polityky imperializmu* [Anatomy of betrayal: Ukrainian bourgeois nationalism – an instrument of anti-Soviet policy of imperialism]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 334 s. [in Ukrainian].

Dmitrieva, Ya. A. (2015). Problema internovanykh voiakiv UNR: stan naukovoï rozrobky temy v suchasniï ukrainskii istoriohrafii [The problem of interned UNR soldiers: the state of scientific development of the topic in contemporary Ukrainian historiography]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the History Faculty of Zaporizhzhya National University*, 44(2), 200–203. [in Ukrainian].

Futala, V. P. (2011). *Suspilno-politychne zhyttia ukraintsiu u mizhvoïennii Polshchi* [Socio-political life of Ukrainians in interwar Poland: historiography] (*Extended abstract of Doctor's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Golinkov, D. L. (1986). *Krushenie antisovetskogo podpolya v SSSR* [The collapse of the anti-Soviet underground in the USSR]. (Book 2). Moskva: Politizdat, 396 s. [in Russian].

Hai, Yu. I. (1980). *Z kym i proty koho: Hanebnyi shliakh petliurivshchyny ta yïi «spadkoïemtsiv»* [With whom and against whom: The shameful path of the Petliur region and its "heirs"]. Kyiv: Molod, 223 s. [in Ukrainian].

Kalakura, Ya. (2015). Kompleks «sovkovosti» postradianskoi istoriohrafii [Complex of "sovietism" of post-Soviet historiography]. *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny – Ukraine – Europe – World. International collection of scientific works. Series: History, International Relations*, 16(2), 163–174. [in Ukrainian].

Kolianchuk, O. (2000). *Ukrainska viiskova emihratsiia u Polshchi (1920–1939)* [Ukrainian Military Emigration to Poland (1920–1939)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Lviv. [in Ukrainian].

Liholat, A. V. (1954). *Razgrom natsionalisticheskoy kontrrevolyutsii na Ukraine (1917 – 1922)* [The defeat of the nationalist counter-revolution in Ukraine (1917 – 1922)]. Moskva: Gospolitizdat, 655 s. [in Russian].

Pavlenko, M. I. (1999). *Ukrainski viiskovopoloneni y internovani u taborakh Polshchi, Chekhoslovachchyny ta Rumunii: stavlennia vlady i umovy perebuvannia (1919 – 1924)* [Ukrainian prisoners of war and internment in the camps of Poland, Czechoslovakia and Romania: power relations and conditions of stay (1919 – 1924)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 352 s. [in Ukrainian].

Premysler, I. (1940). Razgrom banditizma na Ukraine (1921). [The defeat of banditry in Ukraine (1921)]. *Voenno-istoricheskii jurnal – Military History Journal*, 9, 34–44. [in Russian].

Shishkin, V. A. (1962). *Chehoslovatsko-sovetskie otnosheniya v 1918 – 1925 godah* [Czechoslovak-Soviet relations in 1918 – 1925] (G. M. Krylova, Ed.). Moskva: Izd-vo IMO, 287 s. [in Russian].

Sovetskaya Ukraina i Polsha, (1921). *Sovetskaya Ukraina i Polsha. Sbornik diplomaticheskikh dokumentov i istoricheskikh materialov* [Soviet Ukraine and Poland. Collection of diplomatic documents and historical materials]. Harkov: NKID USSR, 114 s. [in Russian].

Sovetskaya Rossiya – Ukraina i Rumiyniya, (1921) *Sovetskaya Rossiya – Ukraina i Rumiyniya. Sbornik diplomaticheskikh dokumentov i istoricheskikh materialov* [Soviet Russia – Ukraine and Romania. Collection of diplomatic documents and historical materials]. Harkov, 96 s. [in Russian].

Sribniak I. V. (2000). *Ukraiintsi na chuzhyni. Poloneni ta internovani voiaky ukraiintsi v krainakh Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy: stanovyshe, orhanizatsiia, kulturno-prosvitnytska diialnist*

- [Ukrainians abroad. Captive and interned Ukrainian soldiers in Central and Southeastern Europe: situation, organization, cultural and educational activities]. Kyiv, 324 s. [in Ukrainian].
- Sribniak, I. V. (2017a)** Tabir internovanykh Viisk UNR u Pykulychakh (Polshcha) (sichen–liutyi 1921): umovy perebuvannya ta moralnyi stan voiatstva [UNR Army Internment Camp in Pikulichy (Poland) (January – February 1921): conditions of stay and morale of hostilities.]. *Kyivski istorychni studii – Kyiv History Studios*, 2, 18–24. [in Ukrainian].
- Sribniak, I. V. (2017b)** Internovani voiakky Armii UNR u tabori Stshalkovo, Polshcha (druha polovyna 1921 – pochatok 1922): moralnyi stan ta umovy perebuvannya [UNR Army soldiers interned at Strzalkowo Camp, Poland (second half 1921 – early 1922): moral status and conditions of stay]. *Problemy vsesvitnoi istorii: naukovyi zhurnal – The Problems of World History: A Scientific Journal*, 2(4), 183–196. [in Ukrainian].
- Sribniak, I. V. (2017c)** Tabir internovanykh viisk UNR u Vadovytsiakh, Polshcha: umovy perebuvannya ta moralnyi stan voiatstva v travni–lypni 1921 r. [UNR Internment Camp in Wadowice, Poland: conditions of stay and morale of the military in May – July 1921]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky – Ukraine's international relations: scientific research and findings*, 26, 124–140. [in Ukrainian].
- Sribniak, I. V. (2017d)**. Ukraintsi v Bessarabii ta Rumunii, 1921–1923 rr. (Taborove ta pozataborove povsiakdennia internovanykh voiakiv armii UNR) [Ukrainians in Bessarabia and Romania, 1921–1923. (The camp and off-field routine of the interned soldiers of the UNR Army)]. *Rusyn – Rusyn*, 3(49), 122–133. [in Ukrainian].
- Sribniak, I. V. (2018a)** «Nesemo my khrest ... v ternovim vinku koliuchykh drotiv...» (internovani voiakky-ukraintsi v tabori Stshalkovo, Polshcha, u 1922 – 1923) [«We carry the cross ... in a thorny wreath of barbed wires ...» (interned Ukrainian soldiers in the Strzalkowo camp, Poland, 1922 – 1923)]. *Kyivski istorychni studii – Kyiv History Studios*, 1, 33–43. [in Ukrainian].
- Sribniak, I. V. (2018b)** Natsionalno-patriotychna ta sportyvno-ozdorovcha mobilizatsiia voiatstva u tabori internovanykh viisk UNR Stshalkovo (Polshcha) u 1921–1922 rr.: formy i metody [National-patriotic and sports-health mobilization of the army in the UNR internment camp in Strzalkow (Poland) in 1921–1922: forms and methods]. *Ideolohiia i polityka – Ideology and Politics*, 2(10), 131–146. [in Ukrainian].
- Sribniak, I. V. (2018c)**. Tabir internovanykh voiakiv armii UNR v Aleksandrovi (Polshcha) navesnii-vlitku 1921 r. [UNR Army internment camp in Alexandrov (Poland) in spring–summer 1921]. *Skhid – East*, 4, 67–73. [in Ukrainian].
- Sribniak, I. V. (2018d)**. Stanovyshche voiakiv-ukraintsiiv hrupy internovanykh armii UNR u taborakh Kalish ta Shchypiorno (Polshcha) navesnii 1923 roku (za arkhivnymi dokumentamy) [The position of the Ukrainian soldiers of the UNR Army Internment Group in the Kalisz and Szczypiorno (Poland) camps in the spring of 1923 (according to archival documents)]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 4, 201–211. [in Ukrainian].
- Symonenko, R. H. (1977)**. *Na utrymanni reaktsii: ukrainskyi burzhuaznyi natsionalizm – voroh myru i suspilnoho prohresu* [Holding Reaction: Ukrainian bourgeois nationalism is the enemy of peace and social progress] (VP Cherednichenko, Ed.). Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 143 s. [in Ukrainian].
- Trifonov, I. YA. (1964)**. *Klasy i klassovaya borba v SSSR v nachale NEPa (1921 – 1923). CH. 1. Borba s voorujennoy kulatskoy kontrevolyutsiei* [Classes and the class struggle in the USSR at the beginning of the NEP (1921 – 1923). Part 1. The fight against the armed kulak counter-revolution]. Leningrad: Izd-vo LGU, 310 s. [in Russian].
- Vahina, O. M. (1999)**. *Osvitnia diialnist ukrainskoi emigratsii v krainakh Yevropy (1918–1939)* [Educational activity of Ukrainian emigration in the countries of Europe (1918–1939)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
- Vozniak, S. H., & Hokh, Y. M., & Khvostin, M. P. (1979)**. *Kozhne slovo, kozhen krok yikh – zrada* [Every word, every step of them is treason]. Uzhhorod: Karpaty, 112 s. [in Ukrainian].
- Vyzdryk, V. S. & Pekhiv, V. B. (2018)**. Internovani chastyny armii UNR u taborakh na terytorii Polshchi [Interned units of the UNR army in camps in Poland]. *Viiskovo-naukovyi visnyk – Military Scientific Bulletin*, 29, 90–100. [in Ukrainian].
- Zashkilniak, L. O. (2005)**. Ukraina mizh Polshcheiu i Rosiieiu: istoriografiiia ta suspilna svidomist [Ukraine between Poland and Russia: Historiography and Public Consciousness]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 93–113. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 04.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 13.02.2020 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 930(477)(092)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-31-137-140>**Василь Педич**

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

pedychwasyl@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8942-8374>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3026730/wasyl-pedych/>**Вікторія Тельвак**

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

viktoriatelvak75@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3026747/viktoria-telvak/>

Поліщук Ю.А. Мирон Кордуба як історіограф, археограф і джерелознавець. – Черкаси: Вид. Ю.Чабаненко, 2019. – 274 с.

Анотація. У статті прорецензовано монографію Юрія Поліщука, присвячену вивченню історіографічної, археографічної та джерелознавчої діяльності Мирона Кордуби у контексті розвитку історичної науки в Україні наприкінці XIX – в першій половині XX ст. Проаналізовано структуру книги та методологію наукового пошуку. Відзначено наукову новизну дослідження, висловлено деякі зауваження та побажання. Зроблено висновок, що монографія Ю.Поліщука є комплексним дослідженням актуальної наукової проблеми: опрацьовано різноплановий історіографічний доробок попередників, досліджено значну кількість рукописних матеріалів, що зберігаються в архівах, запропоновано аргументований висновок про феноменальний внесок М.Кордуби до вітчизняної історичної науки, зазначено дослідницькі перспективи в подальшому опрацюванні теми.

Ключові слова: Мирон Кордуба, Юрій Поліщук, історіографія, археографія, джерелознавство.

Сучасна вітчизняна історіографія демонструє стрімке розширення предметного поля досліджень та поступовий відхід від домінації традиційної суспільно-політичної та соціально-економічної проблематики. Відрадіним явищем можна назвати появу історіографічних студій, зосереджених на вивченні творчого доробку попередніх поколінь українських істориків, особливо тих, наукова спадщина яких була вилучена з наукового обігу. Нинішній етап розвитку історичної науки робить все більш актуальним появу історіографічних праць, які постають як синтез попередніх напрацювань вітчизняного українознавства і дають можливість поглянути на наукові здобутки попередників з нової перспективи. Без сумніву, до таких праць відноситься й монографія Ю. А. Поліщука, в якій комплексно досліджується історіографічна, археографічна та джерелознавча діяльність Мирона Кордуби – видатного представника української історичної науки кінця XIX – першої половини XX століття. Варто погодитися з твердженням Автора, що «дослідження історіографічної та джерелознавчо-археографічної спадщини М. Кордуби дозволить аргументовано окреслити місце вченого в історіографічному процесі його доби» (с. 6).

Структура книги не викликає заперечень, вона є логічно вмотивованою і чітко підпорядкована меті та основним завданням дослідження. Поклавши в основу хронологічно-проблемний принцип викладу матеріалу (за винятком першого розділу, який має інше смислове навантаження), Автор послідовно в трьох розділах, з належною аргументацією розкрив всі важливі аспекти досліджуваної теми. Назви розділів відповідають змісту та заявленим завданням роботи.

При визначенні наукової новизни автор цілком правомірно наголосив, що це перше комплексне дослідження історіографічної, археографічної та джерелознавчої діяльності Мирона Кордуби. Окреслені основні завдання монографії повністю відбивають її мету. На наше переконання, аналіз рецензованої праці Ю. А. Поліщука свідчить, що він успішно впорався із заявленими дослідницькими завданнями.

Перший розділ книги присвячений огляду історіографії проблеми, аналізу джерельної бази дослідження та методології наукового пошуку. В історіографічному огляді автор виокремив декілька періодів, вказавши на особливості та характерні ознаки кожної із виділених груп

історіографічного матеріалу, що дало можливість чітко окреслити найважливіші здобутки та упущення попередніх досліджень. Похвально, що Автор, констатує те, що радянська історіографія, фактично, обслуговувала ідейно-політичні потреби тоталітарної держави, відзначив появу «поодиноких глибоких аналітичних студій» про М. Кордубу, зокрема дослідження Я. Дашкевича та Д. Бучка. На його думку, праця останнього «на довгі роки стала програмовою при зверненні до джерелознавчої спадщини М. Кордуби» (с. 17). При аналізі сучасного історіографічного доробку Автор правомірно акцентує увагу на те, що «залишилося поза увагою» та вказує на резерви для подальших досліджень, зокрема, на рецензійну складову спадщини вченого, на рецепцію його наукового доробку в гуманітаристиці тієї доби тощо. Підсумовуючи історіографічний огляд, Ю. А. Поліщук констатує значний поступ кордубіани за роки української незалежності, разом з тим справедливо вказує на те, що «широке коло питань чекають та своє докладне опрацювання» (с. 30-31), що власне, й актуалізує його дослідження.

Огляд джерельної бази монографії побудований на методиці системно-структурного аналізу. Автор виокремлює три основні джерельні комплекси: «конкретний текст», «великий текст» та «історико-культурний контекст». Для Автора найбільш важливим серед названих комплексів джерел є перший, котрий безпосередньо характеризує М. Кордубу як історіографа, археографа та джерелознавця. Йдеться про тексти концептуального й узагальнюючого характеру, різнопланові аналітичні студії, опублікований ним емпіричний матеріал (тексти документів та результати топономастичних експедицій), інформаційні повідомлення про діяльність наукових установ, рецензії і критичні матеріали та інше. Саме останні (рецензії та критичні матеріали) на сьогодні, вважає автор, у великій мірі недооцінені, а якраз вони мають значну евристичну цінність, оскільки містять інформацію про археографічні та джерелознавчі пріоритети, про вимоги вченого до наукової культури дослідника інтелектуальної історії та збирача топономастичного матеріалу, котрі відсутні в його текстах. Похвальним є те, що Ю. Поліщук не обмежився лише опублікованими джерелами, а й відшукав в архівах низку неопублікованих матеріалів, які він використав у своїй роботі.

Другий джерельний комплекс Автор поділив за характером інформації, змістом, походженням та формою існування. Серед цих джерел він особливу увагу звертає на автобіографії М. Кордуби, які зберігаються в архівосховищах і на сьогодні ще не опубліковані. Вони, на його думку, «містять цінну саморефлексію вченого – бачення ключових подій свого професійного шляху» (с. 40). Ще більша інформативність, на переконання Автора, притаманна таким его-джерелам як щоденники, спогади і особливо епістолярій. Саме в них збережена рідкісна інформація про перебіг джерелознавчого пошуку, про обговорення питань по відборі текстів для копіювання, різноманітні особисті побутові проблеми, які нерідко впливають на інтенсивність та результати праці.

Залучення матеріалів третього джерельного комплексу, правомірно вважає Ю. Поліщук, «уможливило максимально стереоскопічно відтворити інтелектуальну атмосферу доби» (с. 45) і більш повно зрозуміти обставини наукових пошуків М. Кордуби. Схвальної оцінки заслуговують слушні авторські пропозиції про публікацію ще не оприлюднених джерел. Автор справедливо констатує, що опрацьована ним джерельна база є вповні репрезентативною та цілком дозволяє реалізувати мету та завдання дослідження.

Приємне враження справляє представлення Автором методології власного наукового пошуку, чітке її окреслення як концептуальної моделі (досліджувана проблематика розглядається ним в рамках нової культурно-інтелектуальної історії), так і конкретного методологічного інструментарію (принципи, методи, методологічні техніки), за допомогою якого він узагальнював зібраний матеріал. На нашу думку, проведений Ю. Поліщуком огляд історіографії та джерельної бази дослідження засвідчив глибоке знання обраної теми та достатнє володіння ним методикою історіографічного дослідження.

Другий розділ «Українська історіографія XIX – першої третини XX ст. в інтерпретації М. Кордуби» Автор поділив на три підрозділи, в яких послідовно проаналізував візію вченого української романтичної, позитивістської та модерної історіографії, як складової загальноєвропейського історіографічного процесу. Він зазначив особливість її трактування М. Кордубою, як поєднання концептуального, персоніфікованого та інституційного підходів.

У роботі зауважено, що вчений розпочав розгляд української романтичної історіографії з Наддніпрянщини, представляючи її через призму наукової діяльності М. Максимовича, П. Куліша, Т. Шевченка, М. Костомарова. Автор наголошує на затребуваності в подальшому висновків М. Кордуби щодо окремих аспектів історіографічної праці цих знакових постатей, свідченням чого є численні покликання на його роботи сучасними дослідниками, наведеними в монографії.

Ю. Поліщук правомірно стверджує, що М. Кордуба був одним із перших, хто звернув належну увагу на українську романтичну історіографію Галичини, представлену аналізом праць Д. Зубрицького, А. Петрушевича, І. Шараневича. Зазначивши їхні здобутки і упущення, вважає

Автор, М. Кордубі вдалося показати вітчизняну історіографічну традицію в її обох регіональних вимірах.

Цікавими є спостереження Автора стосовно української історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ століття, яка перебувала під впливом позитивізму. Для М. Кордуби вона представлена дослідженнями В. Антоновича та М. Грушевського. Варто підтримати думку Автора про те, що цим біоісторіографічним студіям притаманні глибокі концептуальні і джерелознавчі підходи, і що їх можна віднести до жанру інтелектуальної біографії, який є досить популярним серед сучасних дослідників.

Узагальнюючи здійснений М. Кордубою аналіз міжвоєнної української історіографії, Ю. Поліщук виправдано констатує цілковите новаторство вченого, якому вдалося збалансовано представити ключові аспекти тогочасного історіографічного процесу – інституційний, персональний та концептуальний. Автор вірно наголосив на соборницькій домінанті історіографічного дискурсу вихованця львівської історичної школи: незважаючи на роз'єднаність державним кордоном, наукову працю він представляє як єдиний органічний процес. Не обійшов увагою Автор і франкомовних праць М. Кордуби про розвиток українських студій у міжвоєнний час по обидва боки збручанського кордону. Оцінюючи ці тексти, він справедливо відзначив, що вони вперше відкрили для західноєвропейських інтелектуалів різноплановість української гуманітаристики під більшовицьким і польським пануванням, як свідчення непереборності українського творчого духу.

У третьому розділі Автор реконструює процес становлення Кордуби-археографа, який пройшов науковий вишкіл під керівництвом М. Грушевського у Львові, у Віденському університеті, а згодом у тісній співпраці з Археографічною комісією НТШ. Похвально, що тогочасні архівні пошуки вченого автор відтворює переважно за його розлогим листуванням, особливо зі своїм вчителем. Він правомірно стверджує, що найбільшим археографічним досягненням М. Кордуби є надзвичайно цінний корпус джерел (602 документи) про зовнішню політику Б. Хмельницького, зібраний у віденських, львівських і московських архівах. Досить влучно Автор зауважив, що публікаторські засади М. Кордуби дещо відрізнялися від настанов керівника проекту М. Грушевського, який сповідував принцип Л. Ранке «калькової передачі тексту». Молодий історик орієнтувався на більш модерні підходи, які використовували німецькі та французькі археографи – передавати зміст деяких документів в анотаційному варіанті, якщо їх історична цінність містилася не в розлозі тексті, а в змісті.

Заслуговеє схвалення те, що археографічні пошуки М. Кордуби в міжвоєнний час, особливо його співпрацю з Археографічною комісією ВУАН, Автор відтворює за протоколами цієї наукової установи та за взаємним листуванням між колишнім учнем і учителем. Ю. Поліщук також належно поцінував діяльність М. Кордуби як організатора археографічної роботи у Львові. Очолюючи Археографічну комісію НТШ, йому вдалося, стверджує Автор, налагодити її ефективну роботу у вкрай несприятливих суспільно-політичних і матеріальних умовах.

Розглядаючи в окремому розділі джерелознавчі студії М. Кордуби, Автор переконливо довів, що вони є найбільш новаторською складовою його наукової спадщини. Якщо в історіографії та археографії, констатує він, вчений мав видатних попередників, то в питаннях теорії джерелознавчої праці, він був одним із перших. Ключові проблеми джерелознавства, а саме чітке окреслення поняття історичного джерела, їх класифікація та систематизація, наукова критика та методика опрацювання знайшли у творчому доробку М. Кордуби ґрунтовне, як на той час, висвітлення. Позитивної оцінки заслуговеє те, що Автор опрацював значну кількість рукописних матеріалів, які зберігаються в архівах, зокрема, рукописи лекцій для студентів, недруковані статті теоретично-джерелознавчого змісту тощо.

В окремому підрозділі Ю. Поліщук ретельно проаналізував фактично піонерську роботу М. Кордуби у галузі теорії та практики дослідження такого виду джерел як топонімічні. Він справедливо зазначив, що у своїх фундаментальних студіях над українською топонімікою вчений уперше комплексно поставив і значною мірою розв'язав питання фіксації, класифікації та інтерпретації цього виду джерел. Можемо погодитись із Автором, що праці М. Кордуби з топоніміки вповні заслуговеє вважати за найбільш актуальну для сьогодення частину його творчої спадщини.

У підсумковій частині автор наводить змістовні висновки, які є виваженими і переконливими. Слід зазначити й те, що Ю. Поліщук виділив дослідницькі перспективи та резерви саморозвитку для подальших досліджень.

Позитивно оцінюючи роботу в цілому, хотілося б висловити декілька зауважень. Так, в цілому відзначаючи ретельність проведеного історіографічного аналізу стосовно досліджуваної проблематики, все ж вкажемо на певну побіжність оцінок здобутків діаспорного кордубознавства. На наше переконання, на самостійну авторську увагу цілком заслуговеє численні тексти мемуарного характеру, написані вихованцями М. Кордуби. Для прикладу

згадаємо «Пропам'ятну книгу гімназії Сестер Василянок у Львові» (Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1980), котра випала з поля зору Ю. Поліщука.

Ще одне – визнаючи ретельність реконструйованого Ю. Поліщуком бачення М. Кордубою специфіки інституційних процесів в українській гуманітаристиці міжвоєнного часу, вкажемо на потребу порівняльного аналізу поглядів галицького вченого та інших – галицьких, діаспорних та, особливо, наддніпрянських – літописців вітчизняної Клію того часу. Бо тільки співставлення спостережень М. Кордуби з інституційними рефлексіями М. Грушевського, О. Гермайзе, В. Заїкіна, І. Крип'якевича та інших обсерваторів дозволить нам вірно оцінити оригінальність історіографічної аналітики М. Кордуби.

Цілком погоджуючись з наведеною Автором характеристикою Кордуби-топономаста як новатора та визнаючи слушність висловленої тези про те, що доробок галицького вченого як джерелознавця є найбільш актуальною складовою його спадщини, все ж вважаємо за необхідне проілюструвати дані твердження прикладами з сучасної україніки, бо інакше вони виглядають як результат певної ідеалізації постаті М. Кордуби з боку його дослідника.

Втім, висловлені зауваження та побажання в жодній мірі не впливають на високу загальну оцінку рецензованої роботи. Підсумовуючи, висловимо переконання в тому, що монографія Ю. Поліщука, без сумніву, буде цікава і корисна для сучасних дослідників інтелектуальної історії Центрально-Східної Європи.

Василий Педич

Ивано-Франковский национальный технический университет нефти и газа
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Виктория Тельвак

Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Полищук Ю. А. Мирон Кордуба как историограф, археограф и источниковед. – Черкассы: Изд. Ю. Чабаненко, 2019. – 274 с.

Аннотация. В статье прорецензирована монография Юрия Полищука, посвященная изучению историографической, археографической и источниковедческой деятельности Мирона Кордубы в контексте развития исторической науки в Украине в конце XIX - в первой половине XX ст. Проанализирована структура книги и методология научного поиска. Отмечена научная новизна исследования, изложены некоторые замечания и пожелания. Сделан вывод, что монография Ю. Полищука является комплексным исследованием актуальной научной проблемы: проанализированы работы предшественников, исследовано значительное количество рукописных материалов, которые хранятся в архивах, предложен аргументированный вывод о феноменальности вклада М. Кордубы в отечественную историческую науку, указано исследовательские перспективы дальнейшего изучения темы.

Ключевые слова: Мирон Кордуба, Юрий Полищук, историография, археография, источниковедение.

Vasyl Pedych

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas
PhD (History), Assistant Professor (Ukraine)

Viktoriia Telvak

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
PhD (History), Assistant Professor (Ukraine)

Polishchuk Yu.A. Myron Korduba as a historiographer, archeographer and Source studies historian. – Cherkasy: Kind. Y. Chabanenko, 2019. – 274 p.

Abstract. The article reviews Yuri Polishchuk's monograph on the study of Myron Korduba's historiographic, archeographic and Source studies activities in the context of the development of historical science in Ukraine at the end of late nineteenth and beginning of twentieth centuries. The structure of the book and the methodology of scientific research are analyzed. The article reviews scientific novelty of the study, provides comments and remarks. It concludes that the monograph of Yu. Polishchuk is a complex study of the actual scientific problem: it investigated the diverse historiographical achievements of the predecessors, as well as a considerable number of manuscript materials stored in the archives, it provided a well-argued conclusion about the phenomenal contribution of M. Korduba to the national history and outlined the possibilities for further elaboration of the topic.

Key words: Myron Korduba, Yurii Polishchuk, historiography, archeography, Source studies..

Статтю надіслано до редколегії 10.01.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.02.2020 р.

Віталій Тельвак

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
доктор історичних наук, професор (Україна)
telvak1@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/X-5320-2018>

Владига Ольга

Львівське вище професійне училище комп'ютерних технологій та будівництва
кандидат історичних наук, викладач (Україна)
olhavladyha@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5444-7164>

ResearcherID: www.researcherid.com/rid/B-9392-2019

**Етнічна історія східних слов'ян у дзеркалі сучасної історіографії
(Івангородський К. В. Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії
(український, білоруський і російський дискурси). – Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко,
2018. – 422 с.)**

Анотація. У статті прорецензовано монографію Костянтина Івангородського, присвячену аналізу етнічної історії східних слов'ян у сучасному українському, білоруському і російському історіографічних дискурсах. Проаналізовано структуру книги, її теоретико-методологічні засади, змістове наповнення. Відзначено новаторські моменти рецензованої книги. Зауважено дискусійні питання та певні авторські упущення. Зроблено висновок, що монографія К. Івангородського є помітним явищем сучасної історичної науки: зібрано та опрацьовано різноплановий і обширний історіографічний матеріал, а запропоновані висновки вносять якісно нове розуміння специфіки міждисциплінарної рецепції проблеми етнічної історії східних слов'ян в українській, білоруській та російській історіографіях.

Ключові слова: Костянтин Івангородський, етнічна історія східних слов'ян, історіографічний дискурс.

Історія науки є одним із найбільш популярних напрямків сучасних історіографічних досліджень. При цьому спостерігається виразна тенденція – звертатися до осмислення історико-наукових феноменів здебільшого дальшого чи ближчого минулого, котрі постають як завершені явища, маючи чіткі темпоральні рамки. Підтверджує це спостереження відносна малочисельність праць з історії науки останнього тридцятиліття в загальному чималому корпусі студій, де виразно домінує доба «історіографічного ренесансу» кінця XIX – першої третини XX ст. Тож слід вітати сміливість вихованця черкаської школи Віталія Масненка Костянтина Івангородського, котрий наважився на аналіз тенденцій сучасної собі історичної науки, незважаючи на зрозумілий дискомфорт від критики доробку сучасних, а нерідко й добре знайомих колег.

Іншим викликом для Автора стала тема його зацікавлення – етнічна історія східних слов'ян домонгольської доби. Адже, як переконливо на багатьох прикладах показав у своїй праці К. Івангородський, це один із найбільш міфологізованих сюжетів сучасної науки, де нерідко емоційна відданість традиції бере гору над здоровим дослідницьким глуздом. Тож історіографічний аналіз слід було провести так, щоб мимоволі не стати затягим адептом котроїсь із аналізованих теорій і замість аналітика історіографічного багатоголосся не перетворитися на ще одного палкого оборонця тієї чи іншої візії.

Врешті, вкажемо і на чималі методологічні виклики, котрі стояли перед К. Івангородським. Йдеться про виразну полідисциплінарність обраної ним теми дослідження, що передбачає необхідність можливо доброї орієнтації в багатьох галузях знань – археології, етнології, генетиці, порівняльній лінгвістиці та ін. Не менший методологічний клопіт для здобувача створила й обрана ним компаративна оптика аналізу проблеми – простеження обговорення різнопланової проблематики етнічної історії східних слов'ян домонгольської доби не тільки в українській, але й в сусідніх білоруській та російській історіографії. Попри зрозумілі логістичні труднощі з доступом до різнопланових джерел і літератури, Автору також доводилося постійно контролювати власні ціннісні переконання з огляду на присутність досліджуваної проблематики в сучасній політиці пам'яті України та її слов'янських сусідів. Забігаючи наперед, наголосимо, що з усіма згаданими щойно, а також багатьма іншими викликами, про які говоритимемо далі, К. Івангородський впорався напрочуд професійно, нерідко зі значною долею доречного гумору.

Цілком прийнятною є структура монографії. Вона відповідає поставленим завданням і дає можливість з достатньою повнотою висвітлити основні проблеми цієї теми. Матеріал викладено на підставі типологічно-проблемного підходу логічно і послідовно. Рецензована книга складається зі вступу, семи розділів (поділених на підрозділи), висновків, бібліографії (алфавітної побудови), списку скорочень та іменного покажчика.

Розлоге доведення К. Івангородським багатоаспектної актуальності обраної теми не залишає сумнівів у її наукознавчій важливості та суспільній запитаності. Не викликає зауважень і авторське формулювання об'єкта та предмета дослідження, його мети і завдань. Новизну результатів проведеного дослідження засвідчує залучення широкого кола різнопланових історіографічних джерел та здійснених на їхній підставі всебічний компаративний аналіз особливостей обговорення багатоаспектної проблематики етнічної історії східних слов'ян домонгольської доби в сучасних українській, білоруській та російській історіографіях.

Натомість, на наше переконання, при формулюванні хронологічних рамок роботи (с. 10) слід було вказати на їхню історіографічну багаторівневість. Адже поряд із спеціальною увагою до обраного періоду кінця 1980-х – початку 2010-х років, здобувач повсякчас звертається і до здобутків попередніх історіографічних епох, простежуючи ґенезу тих чи інших аналізованих ним теорій і концепцій. Фактично, К. Івангородський тримає у полі своєї уваги здобутки всього академічного періоду розвитку історичної науки.

Методологічно наївною для нас виглядає також впевненість Автора, що «тільки позаідеологічне й аполітичне студіювання названої теми дозволяє препарувати її у форматі, максимально наближеному до наукової об'єктивності, та неупереджено підійти з цих позицій до деконструкції застарілих (і переважно заполітизованих) «етногенетичних» схем, міфів, ідеологем і стереотипів» (с. 11). Як демонструє, зрештою, його власне дослідження, «позаідеологічне й аполітичне студіювання» цієї (та й багатьох інших дискусійних проблем сучасності) є неможливе; йдеться радше про потребу усвідомлення дослідниками власних світоглядних установок і ціннісних орієнтацій та повсякчасний контроль їхнього впливу на свою творчу лабораторію.

Перший розділ «Концептуальний вимір етноісторіографічного студіювання» складається з трьох підрозділів, в яких послідовно висвітлюються основні теоретико-методологічні засади наукового пошуку, а також характеризується й класифікується комплекс історіографічних джерел.

У першій частині першого розділу К. Івангородський надзвичайно докладно аналізує теоретичні та методологічні засади етноісторичних реконструкцій. Така незвична для сучасних історіографічних праць докладність опису теоретико-методологічного інструментарію теми є цілком виправдана з огляду на практично тотальний «анархізм» методологічного виміру обговорення проблематики етнічної історії східних слов'ян домонгольської доби, неодноразово продемонстрований Автором у наступних частинах монографії.

Насамперед К. Івангородський цілком виправдано зосереджується на аналізі специфіки дослідження «сучасної історіографії», пов'язуючи її передусім із усвідомленням «текучості» цього хронологічного відтинку та відповідної «розмитості» його меж. Здобувач, демонструючи добру методологічну культуру, вповні коректно інтерпретує історіографічні візії таких знакових теоретиків як Ф. Арьєс, К. Рохас, Х. Кьолнер, В. Вжосек та ін., демонструючи строкатість палітри поглядів стосовно піднятої проблеми. Далі К. Івангородський стисло аналізує специфіку термінологічного апарату свого дослідження.

Цілком поділяючи більшість наведених у цій частині праці теоретичних спостережень, водночас вважаємо, що Автору слід докладніше пояснити сенс вперше вжитого у цій частині роботи та згодом повторюваного виразу «традиційна методологія історії» (с. 13, 345). Також більшої аргументації вимагає авторська пропозиція стосовно потреби виокремлення «імагологічної» функції історіографії (с. 17). Бо чим згадана функція відрізняється від, припустимо, традиційних пізнавально-аналітичної чи діагностичної функцій історії історичної науки? Тут на думку приходять неодноразово згадуваний самим К. Івангородським у подальших розділах принцип логіки, відомий як «лезо Оккама».

Далі автор характеризує специфіку обраного ним методологічного підходу, визначаючи його як методологічний релятивізм. У цій частині першого підрозділу дещо незвичною є наведена номенклатура принципів дослідження. Так, згадані в роботі, як самостійні, принципи «наступності, ціннісного та системного підходів», «контекстуалізації, сцієнтизму, сходження від абстрактного до конкретного, єдності історичного й логічного, інтерпретації, єдності змістовного та формально-логічного аналізу» (с. 21), насправді є теоретичними вимогами при реалізації принципів історизму та об'єктивності або, у випадку «принципу сходження від абстрактного до конкретного» – загальнонауковим методом. Невиправдано також, незважаючи на певну історіографічну моду, виокремлювати й «принцип міждисциплінарності» (с. 21). Більш виправдано, на нашу думку, говорити про міждисциплінарний підхід.

Деяку плутанину відновуємо і при характеристиці методів дослідження. Наприклад, вказано неіснуючі групи «спеціально-наукових» та «конкретно-наукових» методів (с. 22), що відносяться, насправді, до сімейства спеціально-історичних методів. Не менше здивування викликають й згадка про «сцієнтистський метод» (а чи в науці можливий якийсь інший підхід?) чи «різноманітні міждисциплінарні методи (антропологічний, соціологічний, культурологічний)» (с. 23) (за такого розуміння – всі методи є міждисциплінарними).

У другому підрозділі – «Теоретичні засади етноісторичних реконструкцій» – міститься виважений авторський аналіз сучасного стану етнологічної науки. Цілком слушно найбільше уваги К. Івангородський відводить голосній і чи не найтривалішій в історії науки дискусії між примордіалістами та модерністами. Також Автор відтворює змістову специфіку ключових для свого дослідження понять «етнос», «етнічність», «етнічна історія», «етноісторична реконструкція» та інші, виправдано показуючи неоднозначність, а нерідко й значну заідеологізованість їхнього тлумачення у науковій літературі.

Завершує перший розділ аналіз джерельної бази дослідження. Вповні виправдано К. Івангородський всі залучені ним джерела поділяє на дві великі групи – текстуальні (ті, що відображають безпосередньо процес наукових етноісторичних реконструкцій минулого спільнот східних слов'ян на етапі до монгольської навали) та контекстуальні (джерела, що дозволяють репрезентувати своєрідність саме сучасної інтелектуальної культури й умов, за яких відбувається дослідження означеної проблематики та які визначають її новітній історіографічний контекст у трьох «східнослов'янських» історичних дискурсах). Окрім цього поділу, в роботі Автором застосовано ще два класифікаційні критерії, що дозволили розподілити наявні джерела за функціональним і принципом походження.

Аналізуючи першу групу, К. Івангородський слушно звертає увагу на джерельну специфіку досліджуваної епохи, вказуючи на важливість залучення нових джерельних масивів: матеріали преси, телебачення, радіо, web-мережі, масові інтерв'ю, дискусії, опитування тощо. Водночас не можемо погодитися щодо Авторського твердження про те, що досліджувана ним епоха «характеризується «безархівністю» доступної джерельної бази» (с. 42). Адже йдеться про практично тридцятилітній період, тож цілком варто було зазирнути, скажімо, до архівів українських, російських і білоруських академічних установ, де, поза сумнівом, відклалися різнопланові документи діяльності багатьох профільних дослідних інституцій чи творчі матеріали героїв монографічного дослідження, в надії знайти неопубліковані праці, чернетки чи епістолярій. Звісно, вони навряд чи суттєво вплинули б на результати дослідження, але, поза сумнівом, значно б збагатили його численними важливими нюансами в дусі симпатичної К. Івангородському сучасної тенденції до антропологізації історії. Для прикладу, згадаємо цінну архівну колекцію Омеляна Прицака, що доступна в Науковій бібліотеці Національного університету «Києво-Могилянська академія». Поза сумнівом, цінними були б і творчі матеріали Михайла Брайчевського, що компактно відклалися в архіві Інституту археології НАН України та Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ. Очевидно, що подібних прикладів можна наводити чимало, адже більшість зі згаданих у роботі науковців є людьми доволі поважного віку чи недавно закінчили свій земний шлях, тож їхні творчі матеріали в багатьох випадках відклалися в архівосховищах. З цієї ж причини, на нашу думку, більшу увагу слід було приділити наявному на сьогодні невеликому, але важливому для розуміння досліджуваної епохи компендіуму опублікованих мемуарів, листування та щоденників.

У другому розділі – «Спостереження за спостереженнями: історіографічний аналіз проблеми» – наведено вичерпний, як на нашу думку, огляд досвіду історико-наукового осмислення феномену етнічної історії східних слов'ян. При цьому здійснений К. Івангородським історіографічний аналіз має дворівневий характер – він зосереджений як на з'ясуванні внутрішньої логіки формування української, білоруської та російської історіографічних традицій, так і містить аналіз рецепції сусідських поглядів на досліджувану проблему. Проаналізувавши досвід авторефлексії в східнослов'янських історіографіях, Автор аргументовано довів, що в межах сучасного гуманітарного дискурсу тематика етнічної історії східних слов'ян домонгольської доби набула найбільш артикульованого вираження, хоча й не можна однозначно визнати задовільною розробленість і систематизованість названої проблематики.

Значною мірою теоретичний акцент має і наступний третій розділ монографії «Інтерпретації джерельної бази етнічної історії слов'ян». У трьох підрозділах, проблематика яких сформована за національними історіографічними традиціями, в критично-аналітичному ключі, з необхідною та переконливою екземпліфікацією та добрим знанням західних теоретичних новацій, К. Івангородський з'ясовує численні джерелознавчі проблеми, що їх повсякчас зустрічають українські, білоруські та російські дослідники, конструюючи етнічну історію східних слов'ян домонгольської доби. Важливо, що з багатьох дискусійних питань Автор окреслює власну аргументовану позицію, що не є банальним приєднанням до котроїсь із симпатичних йому полемізуючих сторін, а зваженим продуктом тривалої та всебічної дослідницької рефлексії.

В підсумку, К. Івангородський переконливо доводить, що попри значущість в сучасній науці дослідницької уваги до проблеми конструювання джерельної бази для вивчення складної етнічної проблематики, надалі відчутними є впливи етноісторіографічних стереотипів, маніпулювання джерелами на догоду власним дослідницьким схемам, низький рівень теоретичної саморефлексії тощо.

Четвертий розділ монографії – «Когнітивні моделі в методологічній і теоретичній проєкціях» – містить всебічний аналіз концептуальних труднощів сучасних східнослов'янських історіографій. За визначеними національними історіографічними традиціями, К. Івангородський, укотре демонструючи чудове знання текстів і контекстів згаданої проблеми, на багатьох прикладах показує суперечності між теоретичними деклараціями українських, білоруських та російських істориків та їхніми дослідницькими практиками, а також повсякчасний хаос у застосовуванні понятійно-категоріального апарату при описі етноісторичної проблематики.

Наступні три розділи монографічної роботи насичені якісним аналізом складного полідисциплінарного фактичного та компаративного матеріалу з відповідною систематизацією за національними традиціями, дисциплінарними практиками, персональними візіями та ключовими проблемами. На багатьох прикладах, зазвичай апелюючи до західного історіографічного досвіду, К. Івангородський переконливо (подекуди зі значною дотепністю) діагностує численні вади сучасних етнічних студій над історією східних слов'ян домонгольської доби. До найбільш типових вад, властивих усім трьом національним східнослов'янським історіографічним школам, незважаючи на їхні напрямки та ідейні табори, він відносить схематизм, спекулятивність та телеологію у конструюванні гіпотез, нехтування подекуди елементарною методологічною культурою, категоріально-понятійну неохайність, інерційність мислення, відсутність опору до впливу різноманітних екстерналістських факторів, домінування інтуїції над науковими практиками, дисциплінарну автаркію (тобто небажання належно розібратися в здобутках колег, котрі представляють суміжні дисципліни) та ін. Як і в попередніх частинах своєї книги, К. Івангородський нерідко сміливо полемізує з іменитими авторами, пропонуючи власне аргументоване та методологічно коректне бачення багатьох досліджуваних проблем.

Відзначаючи повноту зібраного та узагальненого в п'ятому-сьомому розділах історіографічного матеріалу, автор фокусується на аналізі здебільшого материкової інтелектуальної традиції. Натомість, не менш цікавим було б залучення матеріалів української діаспорної історіографії, де проблема етнічної історії східних слов'ян домонгольської доби тривалий час вивчалася під впливом української довоєнної та сучасної західної науки. Для прикладу, звернемо увагу на наукову спадщину самобутнього дослідника Олександра Домбровського (1914-2014), чиї цікаві праці були перевидані в збірці «Студії з ранньої історії України» (Львів-Нью-Йорк, 1998). Не менш важливим, на нашу думку, було б простежити вплив на хід наукових дискусій сучасних перевидань славістичної класики (відповідних праць В. Антоновича, М. Грушевського, О. Шахматова та багатьох інших), адже історіографічні корені багатьох проаналізованих у роботі гіпотез сягають періоду кінця XIX – першої половини XX ст.

Відзначимо також, що історіографічний дискурс К. Івангородського здебільшого характеризує належна стриманість оцінок і вираженість характеристик. Проте подекуди, емоційність героїв його дослідження мимоволі передається самому Автору і в роботі подибуємо пасажі, загалом невластиві для академічних наукових праць. Для прикладу, наведемо наступне спостереження – «білоруси мають приблизно таке саме етнічне відношення до автохтонів з XXVI тис. до н. е., як і вишенька на торті до бісквіту в його підошві» (с. 240). Чи інший приклад: «Приміром, цілком у дусі репортажу про досягнення радянського тваринництва звучить твердження, що «східні хорвати були східнослов'янським *племінним комплексом*»» (с. 328).

Не зовсім вдалим риторичним прийомом слід визнати й спроби відгадати «потаємні» думки героїв своєї студії. Так є, наприклад, у випадку з С. Пачковою, котра оминула мовчанкою проблему етнічного обличчя носіїв зарубинецької культури: «Втім, представляючи «київську школу» славістики, не важко здогадатися, що за її красномовним мовчанням розуміються саме слов'яни» (с. 314). Згадаємо й інший приклад – академіку Петру Толочку закидається «необачне вживання десь почутих понять» (с. 325). Не зовсім коректними є й вікові маркери, вживані стосовно науковців (наприклад, «молодий археолог О. Комар» (с. 318)).

Також, у полемічному плані, хотілося б звернути увагу К. Івангородського на не зовсім вдало підібрані, з погляду методології науки, вирази на кшталт «методологічні межі позитивізму» (с. 114), «суцільна релігійна свідомість давньоруських книжників» (с. 123), «стихийний позитивізм в аналізі джерел» (с. 137), «етнологічна притомність джерельної бази» (с. 137), «наївний позитивізм» (с. 237), «вірус методології «марксизму»» (с. 252), ««звичний» позитивістський світогляд» (с. 350). Також складно погодитися й з твердженням Автора, що «в археологічних джерелах відсутня будь-яка історична [...] інформація» (с. 347).

У розлогіх і докладних висновках К. Івангородський не просто зібрав підсумкові положення, представлені ним у розділах, але й резолютивно, у розрізі цілої теми, навів синтетичне бачення провідних тенденцій обговорення етнічної історії східних слов'ян в українській, білоруській та російській історіографіях. Водночас у висновках від К. Івангородського, як найкращого знавця сучасних історіографічних дискусій стосовно досліджуваної проблеми, хотілося б почути про історіографічні перспективи подальшого вивчення його теми, адже, як показує авторський аналіз, у роботі було осмислено здебільшого провідні наукознавчі тенденції.

Загалом, представлена монографія є розлогою панорамою формування та видозмін національних традицій дослідження й переосмислення різнопланової проблематики етнічної історії східних слов'ян домонгольської доби. У такій панорамі можна називати ще чимало моментів, котрі хотілося б побачити в роботі, але це були би радше побажання, а не зауваження. Відзначимо також, що К. Івангородський проявив себе добрим стилістом, що зробило його текст цікавим для читання і прозорим для оцінювання. Водночас, на нашу думку, назви праць російських та білоруських авторів слід було наводити в тексті монографії мовами оригіналів чи з паралельним перекладом українською.

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що монографія К. Івангородського є помітним явищем сучасної історичної науки. Він зібрав та опрацював різноплановий і обширний історіографічний матеріал (список джерел і літератури складає 1596 позицій багатьма мовами!). Запропоновані ним висновки вносять якісно нове розуміння специфіки міждисциплінарної рецепції проблеми етнічної історії східних слов'ян в українській, білоруській та російській історіографіях. Тож можна не сумніватися в тому, що рецензована книга знайде зацікавлене та жваве обговорення в середовищі колег.

Виталий Тельвак

Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Владыга Ольга

Львовское высшее профессиональное училище компьютерных технологий и строительства
кандидат исторических наук, преподаватель (Украина)

Этническая история восточных славян в зеркале современной историографии (Ивангородской К. В. Этническая история восточных славян в современной историографии (украинский, белорусский и российский дискурсы). – Черкассы: Изд. Ю. Чабаненко, 2018. – 422 с.)

Аннотация. В статье прорецензирована монография Константина Ивангородского, посвященная анализу этнической истории восточных славян в современном украинском, белорусском и российском историографических дискурсах. Проанализирована структура книги, ее теоретико-методологические основы, содержательное наполнение. Отмечены новаторские моменты рецензируемой книги. Замечены дискуссионные вопросы и определенные авторские упущения. Сделан вывод, что монография К. Ивангородского является заметным явлением современной исторической науки: собран и обработан разноплановый и обширный историографический материал, а предложенные выводы вносят качественно новое понимание специфики междисциплинарной рецепции проблемы этнической истории восточных славян в украинской, белорусской и русской историографии.

Ключевые слова: Константин Ивангородский, этническая история восточных славян, историографический дискурс.

Vitalii Telvak

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

Vladyha Olha

Lviv Higher Professional School of Computer Technology and Construction
PhD (History), teacher (Ukraine)

Ethnic history of the East Slavs in the mirror of modern historiography (Ivangorodsky K. Ethnic History of the East Slavs in Contemporary Historiography (Ukrainian, Belarusian and Russian Discourses) – Cherkasy: Ed. Yu. Chabanenko, 2018 – 422 pp.)

Abstract. The article reviews Konstantin Ivangorodsky's monograph on the analysis of the ethnic history of the East Slavs in contemporary Ukrainian, Belarusian and Russian historiographical

discourses. The article analyses the structure of the book, content, its theoretical and methodological foundations. The innovative moments of the book were highlighted as well. The article notes discussed issues and the points that the author could have mentioned. It has been concluded that K. Ivangorodsky's monograph is a prominent phenomenon of modern historical science: it is diverse and it impresses with an extensive historiographic material that was collected and elaborated. The monograph's conclusions provide a qualitatively new understanding of the specifics of the interdisciplinary perception of the East Slavs ethnic history problems in Ukrainian, Belarusian and Russian historiographies.

Key words: *Konstantyn Ivangorodskyi, Slavic ethnic history, historiographical discourse.*

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць “**Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія**” входить до переліку фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт.

Журнал індексується в Index Copernicus та Google Scholar.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: В журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад’юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов’язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті стаття може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. **Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування статті (чи виконувалася вона за грантові кошти).** Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність даного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:**Загальні вимоги:**

Наукові статті, відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України № 705/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені таким чином:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім’я та прізвище автора; в наступних стрічках звичайним шрифтом вказуються: навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (в разі відсутності – посада), країна (в дужках); електронна адреса (e-mail); номер ORCID (<http://orcid.org/>); номер ResearchID (<http://www.researcherid.com/>); **Scopus-Author ID** (зазначається при наявності індексованих публікацій у Scopus). Усі відомості наводять у називному відмінку. Номери ORCID, ResearchID та Scopus-Author ID визначає автор. Через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація (**не менше 1800 знаків**) і ключові слова українською мовою (чи мовою подання статті) (4-7 слів в алфавітному порядку); після цього через 2 інтервали – основний текст (**в тексті статті обов’язково виділяються напівжирним шрифтом подані вище структурні елементи**); в кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту заголовка “**Джерела та література:**”, формування списку здійснюється у стовпчик, в алфавітному порядку за поданим нижче зразком (**посилання на кожену**

.....
позицію списку є обов'язковим; бажаним є посилання на статті журналу, статті іноземних авторів, а також статті, що мають індекс DOI); через 2 інтервали подаються анотації (не менше 1800 знаків кожна) та ключові слова (4-7 слів) російською та англійською мовами (із зазначенням імені та прізвища автора (авторів), установи, наукового ступеня та вченого звання (за наявності), назви статті, перекладеної анотації. Завершується стаття транслітерацією списку використаних джерел та літератури (**References**). Анотації подаються згідно з вимогами наукометричних баз як структуровані реферати, що містять такі виділені елементи: **мета роботи, методологія, наукова новизна, висновки**. Анотації рецензій подаються у звичайній формі. Анотація подається одним абзацом з вирівнюванням по ширині. Звертаємо увагу на належний рівень англійської анотації чи статті англійською мовою. **Матеріали із низьким рівнем англійського перекладу не розглядатимуться і редакція не вестиме переписку із її автором.**

- обсяг авторських рукописів: статті – 12-24 сторінок (20-40 тис. знаків); рецензії – до 4 сторінок;

- формат аркуша А4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту -14 келлів, стиль "нормальний" ("звичайний"); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів, вирівнюючи по ширині аркуша;

- Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62].(перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування аббревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [Мерінов, 2015 : 62; Стародубець, 2013 : 52]. **Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл)**. Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок з використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел та літератури «**Джерела та література**» подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1,5 інтервала) **в алфавітному порядку** відповідно до стандартів бібліографічного опису. Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання.

- Обов'язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І. І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – **друкувати через нерозривний відступ** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури.

– кожен аббревіатуру (або скорочення) слід вводити в текст у дужках після першого згадування відповідного повного словосполучення і лише потім нею можна користуватися;

– на всі таблиці й рисунки давати посилання в тексті статті;

– усі таблиці повинні мати заголовки (над таблицею, окремим абзацом тексту, без відступу, напівжирний);

– рисунки мають супроводжуватися підписами (під рисунком, окремим абзацом, напівжирний, вирівнювання за центром, без відступу; підпис не має бути елементом рисунка); нумерувати рисунки за порядком посилань у тексті.

- між словами ставити тільки один пробіл;

- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати (1861 р., 1945 – 1947 рр., (1945 – 1947), XV – XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

- часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44);

- у цифрових даних, що включають більше п'яти цифр, після кожних трьох цифр ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);

- Згідно нових правил, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (**References**) в романському алфавіті, повторюючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні. При цьому назви робіт дублюються в квадратних дужках англійською мовою. Перекладаються англійською і назви періодичних видань. Наприкінці кожної позиції в квадратних дужках зазначається мова видання.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: <http://translit.kh.ua/?passport>

Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

- Після автоматичного транслітерування необхідно перевірити правильність отриманого результату і внести необхідні корективи. Назви періодичних видань (журналів) слід подавати відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN, які легко знайти на сайті журналу або в будь-якій науковій онлайн-базі.

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)''1945/1953''

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>
ResearcherID: M-5954-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018>)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: istpravo@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>
Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945 – 1953)

Анотація. Метою статті є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної, республіканської та місцевої радянської преси 1945 – 1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент- та дискурс-аналізу автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві. **Висновки.** Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методики та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзну як за формою подачі матеріалів, так і за їх вмістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувався старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.

Ключові слова: ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.

Далі друкується текст через 1,5 міжрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62].(перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування абрєвіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). **Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).**

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування. (Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Рорр, Р. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області

Єремєєва, К. (2018). *Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України*. Харків: Раритети України, 200 с.

.....
Коляструк, О. (2003). *Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01*. Київ: Б.в., 20 с.

Копиця, Д. (1946а). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві. *Радянська Україна*, 20 липня, 3.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

Валерій Кононенко

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, доцент (Україна)

Олег Мельничук

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, професор (Україна)

Роль советской прессы в культурно-идеологических процессах в УССР в послевоенный период (1945 - 1953)

Аннотация. Целью статьи является анализ влияния советской прессы на общественно-политические, культурные процессы в годы идеологического наступления в СССР и УССР в послевоенный период сталинского тоталитарного режима. Авторы характеризуют материалы всесоюзной, республиканской и местной советской прессы 1945-1953 гг. Исследуют формы и методы воздействия прессы на культурно-идеологические процессы и общественно-политическую атмосферу в УССР. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-генетического, историко-типологического, историко-системного) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. **Научная новизна** работы заключается в том, что используя методы контент и дискурс-анализа авторы анализируют влияние материалов всесоюзной, центральной республиканской и местной советской прессы на развертывание репрессий против представителей науки, литературы, культуры и искусства, на поведение как партийно-государственных органов, так и обычных граждан, ее роль в формировании общей общественно-политической атмосферы в обществе. **Выводы.** Советская пресса в послевоенный период стала основным инструментом раскрутки репрессий среди деятелей культуры и науки. Подцензурная периодика УССР полностью копировала технологии, методики и приемы центральных газет и журналов. Она последовала всесоюзную как по форме подачи материалов, так и за их содержанием. С помощью материалов центральной всесоюзной и республиканской партийной прессы объявлялся старт различных идеологических кампаний. Публикация основных нормативно-правовых актов, направленные на культурно-идеологическую сферу, определяла официальную линию партии, а различные печатные материалы газет и журналов формировали соответствующую общественно-политическую атмосферу, корректировали поведение граждан, органов власти всех уровней.

Ключевые слова: ждановщина, культурно-идеологические процессы, пресса, УССР.

Valerii Kononenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University,
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

Oleh Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

The role of the soviet press in cultural-ideological processes in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945-1953)

Abstract. The purpose of the article is to analyze the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945 – 1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR. **The methodology of the research** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. **Scientific novelty** of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyse the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society. **Conclusions.** The Soviet press in the post-war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the

Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.

Key words: zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.

References:

CDAVOU – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrainy. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian]

DAViO – Derzhavnyj arkhiv Vinnyckoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]

GhDA SBU – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine

Koliastruk, O. (2003). *Presa USRR v konteksti polityky ukrainizatsii (20 – 30-ti roky XX st.): avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Press of the Ukrainian SSR in the context of the policy of Ukrainization (20-30 years of the XX century): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]*. Kyiv: B.v, 20 p. [in Ukrainian].

Kopytsia, D. (1946a). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine, 20 lypnia*, 3. [in Ukrainian].

Копиця, Д. (1946b). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві (продовження). *Радянська Україна, 21 липня*, 3.

Kopytsia, D. (1946b). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi (prodovzhennia) [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine, 21 lypnia*, 3. [in Ukrainian].

Popp, R. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichnyy visnik – East European Historical Bulletin* 8. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>. [in English].

Yeremieieva, K. (2018). *Byty satyroi: zhurnal «Perets» v sotsiokulturnomu seredovyschi Radianskoi Ukrainy [To beat satire: the magazine "Perets" in the socio-cultural environment of Soviet Ukraine]*. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 200 p. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 31. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. – 152 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2019-31

Збірник включений до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України №528 від 12.05.2015 р.)

*Видання індексується в **Index Copernicus** та **Google Scholar***

Головний редактор Мельничук О.А.
Заступник головного редактора Зінько Ю.А.
Відповідальний секретар Войнаровський А.В.

Технічний редактор Мурашова О.П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Підписано до друку 03.03.2020 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк. 14,9. Умовн. друк. арк. 14,1. Обл.-видавн. арк. 16,4.
Наклад 300 прим. Зам. №2083/1

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець ТОВ «ТВОРИ»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №6188 від 18.05.2018 р.
21027, а/с 8825 м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852
e-mail: tvoru@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>